CVITO FISKOVIĆ

NAŠI GRADITELJI I KIPARI

XV. I XVI. STOLJEĆA U DUBROVNIKU

22 117

MATICA HRVATSKA
REDOVITA IZDANJA 1947

CVITO FISKOVIĆ

NAŠI GRADITELJI I KIPARI
XV. I XVI. STOLJEĆA U DUBROVNIKU

„TIPOGRAFIJA" GRAFIČKO - NAKLADNI ZAVOD
ZAGREB

CVITO FISKOVIĆ

NAŠI GRADITELJI I KIPARI
XV. I XVI. STOLJEĆA U DUBROVNIKU

1947

MATICA HRVATSKA

ZAGREB

PREDGOVOR

O postanku dubrovačkog graditeljstva i radu naših graditelja i klesara, kroz čiji se sitni ali ustrajni rad ispoljava naša sposobnost i izgradnja domaće likovne umjetnosti na primorju, nema mnogo objelodanjenih podataka.

Taj nedostatak povijesne građe prouzročio je površno gledanje na tu umjetnost, pri čemu je baš udio naših ljudi bio zapostavljen, a rad stranaca istican.

Osjećajući tu prazninu i znajući koliko se neobjelodanjene građe skriva u našim arhivima, tražio sam u Državnom arhivu u Dubrovniku podatke o našim majstorima. Taj rad nije završen, jer je ta građa mnogostruka i skoro neiscrpna, stoga je i ova knjiga samo prilog upoznavanju postanka tih spomenika. Napisana je da bude poticaj novim istraživanjima koja treba da upotpune cjeloviti pogled na naše stare spomenike.

Tome će kao uporište poslužiti i poneka od neznatnih činjenica, koju sam ovdje smatrao potrebnim iznijeti, ne bojeći se prigovora da je to suhoparno nabrajanje suvišno, jer znam da svaki i najmanji podatak ispunja prazninu koja ne dozvoljava da se dobije jasan i potpun pogled na razvoj umjetnosti u primorju, tog istaknutog poglavlja u povijesti naše umjetnosti, koje su nam često zbog našeg nemara, svojatali stranci.

Ne želeći knjigu natrpati bilješkama, naveo sam i označio samo nove arhivske podatke, dok će mišljenja

drugih autora i ostale podatke iz spominjanih djela čitalac uglavnom naći u popisu literature, koja je navedena iza bilježaka.

Nekoliko bilježaka ustupio mi je ljubazno dugogodišnji istraživalac Dubrovačkog arhiva, historik Jorjo Tadić, kojemu ovdje najljepše zahvaljujem, jednako kao i arhivaru Vinku Foretiću i počasnom dubrovačkom konzervatoru Lukši Beritiću, koji su mi pomogli pri radu.

C. Fisković

NAŠI GRADITELJI I KIPARI

»...et modum laborandi ita quod eis nulla die utili deficiet...«

(Iz ugovora majstora Vicka Lujova i Tomka Ivanovića 1568. godine)

UVJETI RAZVOJA

Slikar, koji bi htio da naslika izgled Dubrovnika u 15. i 16. stoljeću, što kao model leži na rubu zemlje i pučine, morao bi da u reljef ovoga grada ucrta nekoliko drvenih skela kao tipičnu oznaku ovih dvaju stoljeća. Tokom tog vremena u Dubrovniku se neprestano zidalo. Drvene skele su nadsvođivale uske ulice, dizale se sred trgova i među njima su danomice rasla pročelja svjetovnih i crkvenih, javnih i privatnih zgrada. Bijelili su se u modrini južnog neba tek sazidani zvonici, balkoni i visoke lože palača, jasno su se ocrtavali oštri zupčasti obrisi gradskih zidina i kula. Čitavo to graditeljstvo četvorina i krugova još nije imalo svoju patinu, kojoj se mi danas divimo i koja nam ublažuje mnogu griješku starih majstora. Grad je bio bijel.

Tada, u 15. i 16. stoljeću, Dubrovnik je dobio svoje konačne današnje obrise, omeđio je svoj prostor zidinama i rasporedio ga uglavnom još sačuvanim planom. A ta građevna osnova i regulacioni plan grada začeti su ovdje već u drugoj polovici 13. stoljeća, kada se pri donošenju zakonika god. 1272. izglasala i uredba o uređenju novog dijela grada, te su potrajali sve do druge polovice 17. stoljeća, kada se opet, planski, prema zakonskim propisima, nakon velikog potresa, podigao novi barokni Dubrovnik.

Velika građevna djelatnost u Dubrovniku traje od 14. do 16. stoljeća. Prije toga vremena stari grad je bio

ponajviše drven, u 14. stoljeću drvene se kuće ruše i zamjenjuju kamenim, a javne zgrade počinju dobivati prostranije i umjetnički ljepše oblike. Gradnja najvećih zgrada traje nekoliko desetljeća. Često se prekida zbog časovite ekonomske nestašice i ulaganja imetka i novca u druge praktične poslove, da se opet nastavi jače i bolje. Kuće se zidaju i pregrađuju postepeno i ta izgradnja kamenoga grada, započeta u jačem obimu tokom 14. stoljeća, nastavlja se tokom dvaju idućih stoljeća. Ruši se sklop starih, proširuje i uzvisuje obruč novih gradskih zidina, kojima se pojačava slikovitost s nizom četvornih kula; zidaju se ili nadoziđuju najmonumentalnije kule Lovrijenac, Minčeta i Revelin, koje u slikovitom trokutu oživljuju grad, koji sad postaje cjelina okružena djelomično jarkom, nad kojim se nadvisuju mostovi preko kojih se ulazi u gradska vrata. Uređuje se gradska luka, dižu se tri velika zvonika: gradski zvonik za sat, pa franjevački i dominikanski; proširuje se žitnica i arsenal, gradi se jedan od najvećih i najpotrebnijih radova, vodovod, koji završava sa česmama na trgovima. S time se konačno upotpunjuje i ocrtava lijepi obris Dubrovnika, koji se unutar zidina ispunja trgovima i ulicama, istaknutim arhitektonskim objektima, koji oživljuju i naglašuju središta i uglove. Pločom i opekom popločava se grad i provodi se kanalizacija.

U osvitu 15. stoljeća dovršava se crkva sv. Vlaha, kojega kult ima više političko nego li vjersko značenje. Sv. Vlaho je, naime, izabran za pokrovitelja Dubrovnika prema legendi u kojoj je obranio grad od mletačke okupacije u 10. stoljeću. Kada su Mlečani pak htjeli da ga osvoje nakon Orseolove pobjede nad Neretljanima 1000. godine, i kad se je dužd prozvao »dux Dalmatiae«, Dubrovčani su se osjetili ugroženima i raširili kult sveca koji ih je navodno obranio od okupatora. Izmislili su čudo u kojemu se je sevatski biskup Vlaho pokazao nekom svećeniku i povjerio mu, da ih je on obranio od mletačkog osvajanja. Tu su priču raširili među svoje

građane, tako da je kult ranijih zaštitnika sv. Srđa i Baha prestao, a počeo službeni kult onoga koji posta simbol obrane protiv tuđina i relativne dubrovačke samostalnosti kroz stoljeća. Sa sakristijom se zatim proširuje stara katedrala, pregrađuje se dvaput požarom zapaljen i potresom oštećen Knežev dvor, a tik do njega gradi se vijećnica. Početak i završetak glavne ulice označuje se istaknutim zgradama: crkvom Spasa i Divonom, gradskim i franjevačkim zvonikom i česmama, te se tako urbanistički naglašuje osovina i sredina grada. Jedini javni spomenik, Orlandov kip, kleše se iznova. U ulicama i uz stepeništa zidaju se kuće i palače s detaljno obrađenim, regbi cizeliranim pročeljima gotičkog i renesansnog stila, u kojima se vješto ujedinjuju, osobito krajem 15. stoljeća, ta dva načina gradnje.

Grad se kiti arhitektonskim ukrasima, od podrumskog prozora do završnog vijenca nekog pročelja niže se taj kameni ukras, u lijepom statički skladnom porastu okuplja se oko prozora i vrata, okružuje trijemove i opasuje kuće što se nadovezuju jedna na drugu. I ne ispoljava se samo na pročelju i vanjskom dijelu, postavljaju ga u dvorišta, uz stubišta, na balkone i zdence, unose ga u dvorane i sobe nadopunjujući ga tu drvenim, polihromim rezbarijama stropova i namještaja. U dvoranama se uziđuju kameni ormari, umivaonici i peći, a u crkvama se presvođuju kapele, klešu oltari, pregrade i nadgrobni reljefi. Zidaju se nadsvođena dvorišta i trijemovi okruženi stupovljem, u Dvoru, u Divoni, u dominikanskom samostanu, a zatim se, osobito u 16. stoljeću, rastvaraju i u mnogim privatnim palačama.

Taj slikovito i virtuozno izvedeni arhitektonski ukras u kojemu se najprije iživljava kasnogotički stil, a zatim renesansa, rasprostire se posvuda. Stoga nije čudno, da dva učena Talijana, Ivan Ravenjanin, koji je krajem 14. stoljeća bio kancelar Republike, i Filip De Diversis, koji je u 15. stoljeću bio rektor dubrovačke gimnazije, ističu urbanistički uređaj i hvale ljepotu

kućâ i pojedinih arhitektonskih spomenika u Dubrovniku, koje su hvalili i mnogi putopisci koji su tu prolazili.

Ali gotički i renesansni ukrasi ne ostaju samo unutar gradskih zidina kao romanički, već se šire po čitavom zemljištu Republike, jer se sada zida mnogo kuća u polju, na imanjima vlastele u Lapadu, Gružu, u Dubrovačkoj Rijeci, u sjenovitim uvalama otoka. Uz kameni, zbijeni grad uređuju se sada među zelenilom i uz morsku obalu vrtovi, i sred njih se grade ljetnikovci. Tako se svi elementi kasnogotičkog i renesansnog stila, svi arhitektonski dijelovi, od obrambenog zida do široke i udobne lože, šire i u zabitnim mjestima Republike, stvarajući jedinstvenu sliku o kulturi i ekonomskom napretku ove pomorske i trgovačke državice. A drugi grad Republike, Ston, sada, u 15. stoljeću, učvršćuje svoje zidine, već ranije započete, i dobiva regulacionu osnovu, koju izvodi Onofrio de la Cava.[1]

Što je uvjetovalo tu veliku građevnu djelatnost u Dubrovniku od druge polovice 14. do druge polovice 16. stoljeća?

Bilo je to razdoblje mirnog razvoja i ekonomskog uspona Dubrovnika, koji se u tom vremenu pod vrhovnom vlasti Ugarske osjetio prilično samostalan. Pogranični sukobi i ratovi koje je vodio radi kopnenog zemljišta sa susjednim zemljama Dukljom i Srbijom prestadoše u 15. stoljeću. Mletačka vlast, koju dubrovačka autonomna općina prizna nakon pada Bizantinskog carstva početkom 13. stoljeća i to samo iz straha pred monarhističkim osnovama kneza Damjana Jude i njegovih pristaša, prestane sredinom 14. stoljeća. Dubrovčani su se nakon nekoliko pobuna protiv Mlečana konačno oslobodili tuđina uviđajući da on osigurava sebi plovidbu po Jadranu, a skučuje njihovu pomorsku trgovinu tako, da su se oni morali sve do sredine 14. stoljeća baviti više trgovinom na kopnu, osobito u Bosni i Srbiji, nego li na moru. Stoga, da bi se ekonomski osamostalili i da

bi mogli iskorišćivati sve prednosti svog položaja na moru, odbacili su vrhovništvo pomorske republike koja je nastojala potpuno sebi podrediti pomorsku plovidbu. Iskoristili su za to sukob Ugarske sa Mlecima u kojemu su Mleci, zadarskim mirom 1358. godine, morali da se odreknu svojih uporišta na istočnoj jadranskoj obali i da ih prepuste ugarsko-hrvatskoj državi. Tu je bio obuhvaćen i Dubrovnik koji sklopi posebni ugovor s Ugarskom, tražeći odmah nakon toga da mu novi protektor isposluje od Vatikana dozvolu da može trgovati s inovjercima u Levantu.

U tom vremenu i počinje jačati građevna djelatnost u Dubrovniku, pojačana doprinosima kopnene trgovine i rudarstva, što se oboje razvijalo u susjednim dubrovačkim zemljama. Za mletačkog vladanja, uslijed te političke povezanosti, ovamo su dolazili i mletački graditelji. Glavni graditelj stare katedrale bio je neko vrijeme u 14. stoljeću Mlečanin Nikola Corbo, sin Ivana, graditelja crkve sv. Marka.[2] On se krajem 1328. godine nakon desetgodišnje službe obavezao, da će još jedno desetljeće ostati da radi u Dubrovniku. Njegov sin Ivanče već je pohrvatio svoje ime, ostao u Dubrovniku i klesao nadgrobne spomenike. Ranije od njih, u kolovozu 1301. godine, dubrovačka republika zaposlila je na izgradnji zidina mletačkog graditelja Homobona Bulli. Pored njih ističu se u 14. stoljeću i ostali umjetnici iz sjeverne Italije, Ivan iz Siene i Leonardo Stephani iz Firence, koji zidaju crkvu sv. Vlaha. Leonardo je u studenom 1376. god. ugovorio s gvardijanom i predstavnicima franjevaca, da će u njihovom klaustru podići pet krstatih svodova.

Ali već u prvoj polovici toga stoljeća sretamo u knjigama dubrovačke kancelarije skupinu klesara i graditelja našeg imena koji zidaju kuće i klešu kamene ukrase: bifore, stupove, kapitele, vijence i ostalo. Tu su majstori Hranislav, Beroje Radojević, Radoje Bielimišević, Bogoje Pucić, Radosta Milošev, Dragi Doberković, Bo-

giša, Grube, Mihat Brajkov iz Bara, Petar Zadranin i ostali, a zatim u drugoj polovici istog stoljeća Mihoč Gojsalić, Prvoje, Nikša Radomirić, Medoš, Radić, Pribil Tvrdojević, Bogoje Milošević, Radoje iz Bara, Juraj Milanović, protomagister Radoslav i ostali. Čak kao protomagistri izgradnje sv. Vlaha spominju se domaći zanatlije Mihajlo Petrojević, Butko i Milojko. Njihovi klesarski radovi, izrađeni vjerojatno ponajviše u romaničko-gotičkom stilu, ne mogu se prepoznati; ali je ostao rad Miha iz Bara, skladni klaustar franjevačkog samostana, jedan od najznačajnijih spomenika primorske romanike po kojemu možemo prosuditi vrsnoću onovremenih majstora. Da li je taj Miho onaj majstor Mihot Brajkov iz Bara, kojega spominju dokumenti, teško je za sada utvrditi.

Svi ti majstori, strani i domaći, doprinijeli su jačem razvoju klesarskog i graditeljskog obrta u Dubrovniku u 15. stoljeću.

Trgovački pothvati Dubrovčana u susjednim balkanskim zemljama, njihova kopnena trgovina, iskorišćivanje srpskih i bosanskih rudnika uvjetovalo je ekonomski napredak, a ovaj je omogućio u 15 stoljeću pretvaranje drvenog sredovječnog Dubrovnika u novi kameni grad. Tu pregradnju kućâ, građenih suhim zidom ili drvetom, diktirala je izričito i vlada, osobito nakon velikog požara koncem 13. stoljeća, ali je vladina naredba sporo provađana, vjerojatno najviše zbog nejednakog ekonomskog stanja građana. Dok su bogatiji mogli da zidaju kamene kuće, siromašniji su ih gradili još krajem 14. i u prvoj polovici 15. stoljeća od drveta.

Kada su Turci krajem 14. stoljeća zauzeli skoro čitav Balkanski poluotok, sustala je dubrovačka trgovina s okolnim zemljama, a padom Srbije i Bosne bio je ugrožen dalji razvitak dubrovačkih rudnika u tim zemljama. Ali se agilni trgovci nisu smeli, oni povlače svoj novac, koji bijahu uložili na Balkanu, i prenose ga u Italiju i u zapadne zemlje, pojačavaju svoju pomorsku

trgovinu, podvostručuju trgovačku mornaricu koja je odsada značila novi izvor blagostanja. U prvoj polovici 15. stoljeća ojačali su svoje stare trgovačke veze s južnom Italijom, koja se baš tada pod upravom Aragonaca ekonomski uzdizala, ali nije imala svoju mornaricu, pa se morala služiti dubrovačkim brodovima za izvoz i uvoz trgovačke robe. Dubrovčani su to pomanjkanje prevoznih sredstava u Apuliji još više iskoristili kad je nastao sukob između Mletačke republike i napuljske države koja je zbog toga prestala da upotrebljava mletačko brodovlje i zamijenila ga dubrovačkim. Napuljska vlast je zbog toga davala dubrovačkim pomorcima različite povlastice uviđajući njihovu potrebu u času ekonomskog uzdizanja svoje zemlje. Njihovim lađama je dala punu zaštitu, snizila im carinu i ukinula lučke namete. Učvrstivši tako vezu s južnom Italijom, Dubrovčani su odatle suzbili svog takmaca i preko Apulije stekli dodir sa čitavim Sredozemnim morem, a kad je Španija početkom 16. stoljeća zauzela južnu Italiju oni su se i dalje koristili tim povlasticama, povezavši se tako sa Španijom koja je u pomorskoj trgovini igrala vidnu ulogu.

Prodorna turska osvajanja mimoišla su međutim Dubrovnik. Već u prvoj polovici 15. stoljeća ti vješti političari snašli su se bez vojske, sklopivši ugovor s Turskom, koja im zajamči punu slobodu kretanja i trgovanja u svojim zemljama. Početkom 16. stoljeća oni priznaju vrhovno gospodstvo Turske, koja im ostavi slobodnu unutrašnju upravu uz obavezu da joj plaćaju godišnji danak. Tako Dubrovčani otklone od svoje zemlje velike osvajače, zadrže svoju samostalnost i vješto obnove u opustošenom Balkanu svoju trgovinu, dajući za to Turcima pored godišnjeg danka i posebne naknade i darove, koji su bili manji nego li različiti danci i carine plaćane bivšim balkanskim državicama. Oni su, dakle, ne samo izbjegli rat s velikom vojničkom državom, već su sada na njenom zemljištu raširili svoju trgovinu, zahvativši u svoje trgovačko područje krajem 15. stoljeća

Makedoniju i Bugarsku, osnivajući nove trgovačke kolonije na Balkanu, u Beogradu, Jedrenu, Sofiji, Novom Pazaru, Skoplju, Sarajevu i u ostalim središtima turskih zemalja, koje za njih postadoše glavno izvozno područje, odakle su izvozili sirovine u zapadnoevropske zemlje, a uvozili industrijske predmete.

Tu kopnenu trgovinu nadovezaše oni sada na pomorsku, koja oživi ojačanom trgovačkom mornaricom. Ne mogavši se u pomorstvu posve osloniti na tursku zaštitu niti koristili povlastice što ih iskorišćivahu na balkanskom kopnu, u Vlaškoj i Moldavskoj, oni su osobito zbog opasnog takmičenja sa svojim susjedima i gospodarima istočne jadranske obale, Mlecima, morali tražiti zaštitu kod ondašnjih pomorskih sila, Španjolske i Francuske. Zaštićeni tim političkim vezama, dubrovački su brodovi od polovice 15. stoljeća trgovali sa crnomorskim, španjolskim, francuskim, flandrijskim, engleskim i talijanskim lukama. U 15. stoljeću i Vatikan im je dozvolio da mogu slobodno odlaziti u muslimanske države i tako se preko trista njihovih trgovačkih lađa započe da koristi levantinskim lukama u pogledu izvoza i uvoza. Uslijed svega toga Dubrovnik posta najjača trgovačka luka na istočnom Jadranu.

Dubrovčani su sredinom 15. stoljeća završili svoje i onako malo ratovanje sa susjedima i od 1454. godine, kada se završi rat s hercegom Stjepanom Vukčićem, pa sve do Napoleonskog ratovanja početkom 19. stoljeća, njihov grad nije bio napadnut. Čvrsti tvrđavni bedemi postadoše suvišni pred spretnošću dubrovačke diplomacije. U tom stoljeću oni su dobili Konavle i zaokružili mirno, bez ratovanja, svoj posjed koji je sada konačno obuhvatio kopno od Kleka kraj ušća Neretve do Sutorine na ulazu u Boku Kotorsku skupa sa poluotokom Pelješcem, sa Mljetom, Lastovom i ostalim manjim otocima uz primorje.

Trajni mir od polovice 15. stoljeća, staloženi tok državne politike bez velikih unutrašnjih trzavica, bez

pučeva ili pučkih pobuna, uvjetova mirni postepeni razvitak države, koja se razvija od autonomne općine do republike. Priznavala je doduše uvijek tuđu vrhovnu vlast, ali je ipak kroz stoljeća bila relativno slobodna. Obogati se trgovinom, carinama, stonskim solanama, prihodima kovnice i zanatima, jer poređ gomilanja bogatstva, koje donašahu smiona jedrenja dubrovačke mornarice po dalekim morima i duga kretanja neprekidnih karavana na kopnu, Dubrovčani su u svom gradu izrađivali domaći obrt, tu se razviše zanati koji unaprijede blagostanje građana.

Sve to uvjetova procvat dubrovačke kulture, književnosti i umjetnosti, a osobito graditeljstva. Bogati plemići, vlasnici rudokopa u Novom Brdu, u Srebrenici i u ostalim mjestima Bosne i Srbije, vlasnici obrađenih zemljišta u Konavlima i na Pelješcu, pučani i pomorci koji su bili vlasnici brodova, trgovci koji su imali najjače trgovine u Beogradu, kojima donašahu koristi vinogradi i radione koža u Skoplju i sukna u Sofiji, obrtnici što zarađivahu svojim zanatima u gradu, pa čak i stranci useljeni kao činovnici Republike, — svi oni zidaju i uređuju u Dubrovniku svoje kuće. Bogatiji zidaju udobne dvorove sred prostranih vrtova okolice i palače unutar zidina, jednako kao i zanatlije, koji dižu svoje uske kuće u zbijenim gradskim ulicama. Sve se te zgrade grade umjetničkim stilom svoga vremena.

Pored toga ekonomskog razvitka države i pojedinaca, političke su prilike također uvjetovale razvoj građevinstva. Neposredni dodir s turskim carstvom plašio je ipak uvijek oprezne Dubrovčane, osobito nakon pada Bosne 1463. godine, pa se stoga grad, izložen na moru i na strmoj padini brijega, jače utvrđivao zidinama i kulama koje ovdje predstavljaju značajan dio građevne djelatnosti. Ta izgradnja u kamenu, koju dubrovačka vlada poduzimlje, podupire i zakonski propisuje, kako bi se grad obranio od vjerojatnih neprijateljskih napadaja i bio prikladan za život njegovim stanovnicima,

zatim posebni zakoni o uklanjanju drvenih kuća koje su prouzročile bile nekoliko požara, pa propisi o sanaciji, uvjetovali su procvat klesarskog i graditeljskog zanata.

Graditelji i klesari ne zarađuju krajem 14., tokom 15. i 16. stoljeća samo pri izgradnji istaknutih crkvenih i javnih građevina i zidina kao u ranijim stoljećima, već pri gradnjama i pregrađivanjima kuća, koje se sada dižu u sve većem broju, pa se zbog toga njihov zanat sada širi, a njih je sve više. Klesarska djelatnost je neprekidna i tek bi je kuga, koja je često harala u ovom prometnom gradu, na časove ometala. Klesara ima na cijelom području Republike, ali su ponajviše okupljeni tamo gdje ih najčešće trebaju, u gradu. Jer dok po dubrovačkim selima kmetovi još i u 15. i 16. stoljeću grade prizemnice u suhomeđi i drvom, svi građani koji žive u gradu borave već u zidanim višekatnicama. I dok seljaci većinom dižu sami sebi kuće, građani povjeravaju taj posao kamenarima.

PODRIJETLO I BRATOVŠTINA KAMENARA

U vrijeme koje obuhvaća ova knjiga, dakle, u 15. i 16. stoljeću, Dubrovnik je već čisti slavenski grad. U svom začetku imao je, poput ostalih naših gradića na moru, romansko stanovništvo, ali tu malu skupinu Romana istisnu prodorni Jugoslaveni koji su iz okolice, iz oblasti Duklje, Zahumlja i Travunja, i ostalih zemalja navirali prema jugu i moru, tako da je sredinom 13. stoljeća Dubrovnik već slavenski grad, u kojemu naš jezik potiskuje stari romanski govor, koji u drugoj polovici 15. stoljeća sasvim iščezava. Među dubrovačkim stanovnicima, čak i među vlastelom, ima u 13. stoljeću mnogo slavenskih prezimena, a osobito su ženska imena naša.

Nije stoga čudno da među zanatlijama i umjetnicima nalazimo od 14. stoljeća mnogo naših imena i patronimičnih prezimena. Ti naši zanatlije, klesari, drvo-

rezbari, zlatari, i ostali, dolazili su iz okolice i to ne samo iz dubrovačkog područja, već i iz okolnih planinskih sela, a početkom 15. stoljeća osobito iz krajeva u kojima nije, dolaskom Turaka i zbog političkih trzavica, izazvanih svađama nesposobne vlastele, imovna i lična sloboda bila tako zajamčena kao u maloj sređenoj republici. Dubrovački trgovački drum dovodio ih je iz unutrašnjosti Balkana, a morem su dolazili iz crnogorskog, dalmatinskog primorja i sa otoka okupiranih od Mlečana. Svi su nalazili u Dubrovniku zarade. Neki su stalno boravili u gradu i okolici i otvorivši svoje radione i dućane postajali dubrovački građani, neki su se tu samo kratko zadržavali, ali su stalno bili u dodiru s ovim stalnim tržištem kamena. Osobito su korčulanski kamenari, koji su uvozili kamen sa svog otoka, ovdje svraćali i u Dubrovniku povremeno boravili. Mnogo je njih ovamo došlo da u mlađim godinama uči zanat, a zatim bi se i trajno naselili. Tako Dubrovnik posta u 14. i 15. stoljeću stjecište kamenara. Ovdje su oni u 15. stoljeću, a možda i ranije, bili udruženi i imali svoju bratovštinu; jednako kao slikari, zlatari, suknari i ostali zanatlije. Nema još tačnih podataka kada je ta bratovština osnovana, njen stari pravilnik još nije nađen, ali se zna da je imala svoje sijelo u crkvi Domina. Iz molbi bratovštine kamenara, koje u prijepisu navodi Matijević, vidi se da su kamenari tu crkvu nakon potresa godine 1675. obnavljali i oko 1709. godine dovršili tu obnovu u današnjem neuspjelom obliku, koji očito pokazuje nazadak graditeljskog zanata u 18. stoljeću.

Pred tom crkvom i danas je grobnica klesara i graditelja koja, sudeći po stilu njene nadgrobne ploče, potječe iz 19. stoljeća. Na ploči je natpis: CONFRATERNITÀ DEI MURATORI, a pod njim reljefno u lisnatom vijencu izdjelani alati: metar, žlica, šestilo, čekić, ravnalo (livel), dlijeto i kutnik (skvadra). Tu je vjerojatno i ranije bila stara njihova grobnica, koja je zatim u prošlom stoljeću obnovljena sa znakovima koji se opetuju

na klesarskim grobovima od 16. do 19. stoljeća. U svojim oporukama klesari se sjećaju ove bratimske crkve; Mihoč Radišić, godine 1490. i Marko Stanišić, godine 1512., ostavljaju joj po dva perpera. U veljači 1460. godine spominje se klesar Đuras Stjepković kao pročelnik (gastald) Sv. Domina,[3] a u prosincu te godine su nastojnici kamenara Vlatko Radosalić, Đuras Stipković, Radosav Radmanović i Mihoč Radišić, koji su nam inače poznati kao klesari i graditelji, naručili u dubrovačkih slikara Ivana i Stjepana I. Zornelića, Vukca Rajanovića i Petra I. Ognjanovića zastavu sa svetačkim likovima, koju će nositi pred svojom bratovštinom u svečanoj procesiji uoči državnog blagdana sv. Vlaha.[4] Godine 1478. spominje se bratovština kamenara (fraternitas camenariorum), kojoj je u kolovozu te godine bio pročelnik kamenar Vlatko Radosalić.[5] Matijević u svom »Zibaldonu« navodi prijepis popisa brojčanog stanja zanatlija, iz kojega se vidi, da je u siječnju 1514. godine bratovština kamenara imala pedeset i osam članova.

STRANI MAJSTORI

Pored tih naših zanatlija dolazilo je u Dubrovnik i mnogo stranaca. Među graditeljima i kiparima nalazimo tu tokom 15. i 16. stoljeća nekoliko Talijana i Francuza. Njihova je pojava potpuno logična kada se zna za trgovačke i kulturne veze između Dubrovnika i tih zemalja. Među Talijanima koji su ovdje boravili ističe se Onofrio de la Cava i još nekoliko praktičnih graditelja iz južne Italije, koji su zidali vodovod. Uslijed prijateljskih veza s Milanom bilo je ovdje i lombardijskih majstora. Bonino iz Milana zidao je godine 1417. na crkvi sv. Vlaha[6]; godine 1424. sagradio je u toj crkvi kameni kor,[7] a zatim zidao dijelove palače bosanskog vojvode Sandalja Hranića. U Dubrovniku se je i oženio. Njegov sugrađanin kipar Petar Martinov, čiji rad do-

sada nije bio prepoznat, također je sredinom 15. stoljeća boravio u Dubrovniku. To je poznati talijanski kipar i medaljer, Pietro di Martino da Milano, koji je radio u nekoliko talijanskih gradova, pa i u Francuskoj, čija djela još nisu uočena. Zato ćemo za sada neke njegove radove samo datirati, iako on ne spada u okvir ove knjige, osobito zbog toga, što ga se smatralo našim čovjekom i pogrešno prozvalo Milanović. On je izradio reljefne ukrase male t. zv. Onofrijeve česme, neke dijelove Kneževa dvora, svod velike Onofrijeve česme i nekoliko spomenika, koji su vjerojatno propali u potresu u 17. stoljeću. Godine 1442. izradio je sakristiju katedrale,[8] koju je ukrasio kipovima i za koju De Diversis piše, da se je baš tih godina imala da zida, godine 1449. česmu samostana sv. Klare,[9] godine 1450. tabernakul nad glavnim oltarom sv. Vlaha,[10] godine 1441. ogradu od stupića u franjevačkoj crkvi.[11]

Iz Italije došao je 1460-tih godina graditelj i kipar Michelozzo Michelozzi, Donatellov đak i poznati renesansni umjetnik, koji je sa Bernardinom iz Parme utvrđivao grad i Ston, a zatim i kipar Salvi, koji je klesao arhitektonske ukrase, te dosada nepoznati Jerolim Feliks Catani iz Jakina, koji je radio sredinom 16. stoljeća na palači Frana Gundulića,[12] u ulici sv. Barbare i nad čijim je portalima Gundulićev grb; desni portal zidan u bunjatu i još neki dijelovi pročelja slažu se s ugovorom. Kad se uzme u obzir, da je u Dubrovniku živjelo mnogo Talijana, namještenika Republike, od nadbiskupa do računskih i kancelarijskih činovnika, te zanatlija, — ipak graditelja i klesara nije mnogo dolazilo. Pored tih i još nekoliko manje značajnih graditelja sretamo i nekoliko Francuza. Uz Ivana iz Vienne, koji je razvio veliku djelatnost krajem 14. stoljeća, treba istaknuti majstora Oliviera, koji je utvrđivao sedamdesetih godina 15. stoljeća Ston,[13] kipara Beltranda Gallicusa ili Boltraniusa Francigenu, koji je izradio godine 1521. jedan od najljepših renesansnih reljefa u Dubrovniku: meda-

ljon sa Kristovim imenom i anđelima u dvorištu Divone.[14] Iz Mletaka je stigao kipar i graditelj Jakov de Spinis iz Orleansa koji se nastanio u Dubrovniku s obitelji gdje je imao radionu u koju je primao učenike. On je 1552. godine klesao kip svetoga Vlaha u niši na tvrđavi sv. Ivana u gradskoj luci,[15] Juniju Bobaljeviću je izradio triforu i ostale prozore sa kipovima na pročelju njegove kuće,[16] a zatim je 1564. godine učinio kamena korna sjedala u crkvi sv. Roka.[17]

Stranim majstorima dosada se često pridavala značajna uloga u razvitku umjetnosti u Dubrovniku. Njih se smatralo i začetnicima novih stilova, a osobito je Nijemac Hans Folnesics, u svojoj ponešto šupljoj studiji o graditeljstvu i kiparstvu Dalmacije u 15. stoljeću, odveć istaknuo upliv što ga je na stil kasne gotike tridesetih godina 15. stoljeća izveo graditelj Onofrio de la Cava iz okolice Napulja. On je smatrao, da je ovaj majstor unio upliv južnoitalske kasne gotike u razvoj tog stila u Dubrovniku, ali umjetničko djelovanje Onofrijevo ne čini se toliko zamašno kao što se često ističe. Onofrio je 1436. godine došao skupa sa svojim drugom Andreom de Bulbito de Tramonte i u lipnju sklopio ugovor za gradnju vodovoda po kojem je trebalo da do kraja listopada 1437. godine sa Šumeta dovedu kanalom vodu u grad, gdje će se graditi dvije česme. Taj rad je odmah započet i Onofrio je već u veljači 1438. sklopio ugovor o gradnji velike česme. On je kao graditelj projektirao osnovni oblik česme, šesnaestostrani visoki rezervoar sa stupovima i šesnaest odvodnih točaka u reljefnim lisnatim maskeronima. Taj zidani rezervoar je prekriven okruglim kubetom i okružen u donjem dijelu visokim odvodnim kanalom. Onofrio nije izveo reljefne ukrase, maskerone i glave sred lišća i kapitele, već ih je povjerio različitim pa i domaćim klesarima. Od izvornih stupova i kapitela ostalo ih je samo dva koji su povezani ispustom uz zid, dok su drugi preneseni iz dubrovačkih perivoja pri popravku česme početkom 19.

stoljeća, nadomjestivši tako one koji su bili vremenom razbijeni. Po različitoj vrsnoći i izvedbi maskerona zaključuje se da su to radovi različitih majstora. Već spomenutom Petru iz Milana bilo je povjereno u prosincu 1444. godine da izvede kameni svod česme bez ukrasa, ali je taj vrh ipak imao ukrase kao što se to vidi na slici Dubrovnika prije potresa u 17. stoljeću, koja se nalazi u obitelji Marasović na Visu i na njenoj kopiji u samostanu Male Braće; to se jednako vidi i na modelu grada u crkvi sv. Vlaha. Svakako, između šesnaest stupova morali su biti nad pojedinim stranama dva plitka gotička luka poput onih na Orlandu, kojih danas na česmi nema. Njih je 1439. godine klesao Radovan Stjepković. Onofrio je, dakle, povjerio drugima skulptorski ukras česme, a sam izveo njenu osnovu. Prema tome se može zaključiti da on nije kipar, pogotovu što ga i arhivski dokumenti nigdje ne nazivlju lapicida već ingeniarius. Sličan je njegov rad i na Kneževu dvoru. Prema dokumentima nalazimo ga zaposlena pri pregradnji Dvora nakon požara 1435. godine. Već u kolovozu 1439. godine on daje nacrte za križna rebra Dvora domaćim majstorima, a zatim se u veljači 1440. godine po njegovoj uputi naručuju stepenice u klesara Ratka Brajkovića, dok se u listopadu 1441. godine postavljaju kanali na krov prema njegovu mišljenju. U travnju 1442. godine on radi na svodovima, a dva mjeseca zatim Vijeće umoljenih traži da se Onofrijevo mišljenje o gradnji svodova iznese pred članove Vijeća. Očito je, dakle, da je on vodio odlučnu riječ u izgradnji te zgrade. Tada ga skupa s Andrijom de Bulbito i plaćaju. Međutim rad ovog graditelja ne možemo posve uočiti, jer je stari Knežev dvor na kome je on radio preinačen šezdesetih godina 15. stoljeća, nakon što je u svom većem dijelu bio porušen uslijed eksplozije 1463. godine. Međutim dosada su mu pripisivali arhitektonske ukrase i skulpture Dvora, koje su nakon eksplozije stare zgrade opet uklopljene u novogradnju pa se i danas tu nalaze; nekoliko

lijepo komponiranih figurativnih kapitela, a među njima onaj koji prikazuje Eskulapa i onaj sa prikazom Salamunova pokolja djece, reljefne ukrase glavnih vratiju i menzole pod svodovljem pročelnog trijema, na temelju čega se izvodio zaključak, da je Onofrio bio »izvrsni plastičar« i da je gotički stil južne Italije prenio u Dubrovnik. To Folnesicsevo mišljenje prihvatili su i ostali pisci veličajući ulogu, a pritom i vrijednost kipara Onofrija.

Već je međutim spomenuto da dokumenti nikad ne spominju Onofrija kao kipara niti njegovu klesarsku radionu. U Italiji je također nepoznat njegov kiparski rad; on se u Napulju samo spominje u prvoj polovici 15. stoljeća kao sudionik pri gradnji utvrđenja i kao ljevač oružja. Da bismo pobili mišljenje o Onofriju kao kiparu, trebamo uvažiti dvije činjenice. Kiparski rad, skulptorski ukras, izvodili su u Dubrovniku obično kipari, dok su tehnički, inženjerski posao građenja radili zidari i njihov bi se rad, inače podijeljen u dvoje, upotpunio pri samom građenju zgrade. Graditelj je mnogo puta davao nacrt i mjere, a kipari su izvodili po posebnim nacrtima ukrase prozora i vijenaca. Tako je bilo i kod Onofrijeve male česme koja se nalazi na trgu kraj gradskog zvonika. Par dana nakon što je sklopio ugovor za tu gradnju posebno se nagodio s kiparom Petrom iz Milana, koji se obavezao, da će mu izvesti sav kiparski ukras česme: lišće, likove i profile, kako se to jasno čita u ugovoru koji je objelodanio Jorjo Tadić. De Diversis pripisuje tu malu česmu doduše Onofriju, ali on ne piše o tome podrobno, već samo kaže da je taj posao isplaćen napuljskom majstoru.

Postavlja se pitanje, da li je Onofrio detaljno obradio nacrte male česme, ili je pak tim likovima Petar Martinov dao vlastiti pečat. Ako se je Petar doista tu slobodno ispoljio, što pretpostavljam, jer su to uostalom učinili i klesari velike česme, svaki kako je to već znao, — onda bi ove skulpture i reljefe trebalo do-

ista pripisati milanskom majstoru. Uporedimo li pak gole likove na ogradama i dječake što čuče na stupu ove česme, uporedimo li vješto povezivanje likovnog i biljnog ukrasa s onim dječacima na menzolama pod svodovljem pročelnog trijema Dvora, vidjet ćemo da su to radovi iste radione. Jednako tako nam se čini da je isti majstor radio figurativne polukapitele s likom pravde i kneževe presude, vijenac glavnih vratiju, lijepo komponirani ugaoni kapitel s Eskulapom, kapitel Salamunova suda prenesen sada u ljetnikovac Bunića-Kabužića na Batahovini i tri lisnata kapitela na stupovima trijema. Petar Martinov iz Milana radio je na Dvoru, pa nije isključeno da je on izveo sve te radove, jer oni mnogo sliče njegovim figurativnim ukrasima male česme. U ožujku 1440. god. izrađivao je gotičke prozore. Početkom 1445. godine naručen mu je kip sv. Vlaha nad glavnim ulazom,[18] pilo velike dvorane, za koje je sam izradio nacrt, i ograda stubišta. Uz njega su radili i naši kipari. U siječnju 1439. godine naručen je jedan kapitel u Ratka Ivančića, koji je u travnju izvodio križna rebra nad stupovima Dvora, [19] a zatim god. 1441. i jednu kvadriforu. Pavao Marković izveo je 1442. god. nekoliko kapitela, stupova i vijenaca. U kolovozu 1443. godine naručili su nastojnici izgradnje Dvora u Radoja Pribilovića balkonatu, koja treba da sliči onoj na kući Iva Lukarevića, ali da bude dva lakta veća.[19a] I ova narudžba dokazuje kako prozori Dvora nisu izrađivani po Onofrijevu nacrtu, već se za njih uzimalo uzorke i sa privatnih kuća. Sve nas to upućuje k pretpostavci, da Onofrio nije izvodio kiparske radove na Dvoru, već ostali majstori, između kojih se isticao Petar iz Milana, čija je kiparska vještina bila zatim poznata u Italiji i u Francuskoj. On je u Dubrovniku stekao zastalno glas dobroga kipara i zato je bio pozvan u Napulj.

Među radovima, koji podsjećaju na kiparski rad male česme, treba svakako istaknuti glavna vrata crkve na Dančama. Dječaci što čuče u lišću na tom portalu

skoro su jednaki onima na maloj česmi, a i ostali detalji očituju, da su oba spomenika radovi iste klesarske radione, osim reljefne renesansne madone i anđela, kasnije umetnutih; oni pripadaju čistoj renesansi kao i reljef madone u luneti pobočnih vrata. Madona glavnog portala je rad iste klesarske škole kao i ona na pobočnom oltaru franjevačke crkve nad Orebićima.

Crkvu na Dančama počeli su zidati prema odluci Vijeća umoljenih od 5. prosinca 1457. godine, a Onofrio je otputovao sasvim iz Dubrovnika u Napulj početkom 1443. godine, što znači da on nije mogao zidati njen portal, dok su učenici Petra iz Milana, koji je sredinom 1452. godine još bio u Dubrovniku, tu nastavili radom. Njima se mogu i pripisati ova vrata.

I stilska razmatranja svih skulptura, koje Folnesics i ostali historičari umjetnosti uvjerljivo pripisuju Onofriju, nemaju neke osobite znakove apulske gotike. Nemogavši stoga Onofrija povezati uz onovremenu umjetnost njegova zavičaja, Folnesics je došao na pomisao, da se u tim Onofrijevim skulpturama odrazuju klasični, antikni tragovi fridrihovske protorenesanse, koji su ranije u 13. i 14. stoljeću postojali u umjetnosti njegova zavičaja i odakle ih je on preuzeo. Tim je Folnesics htio protumačiti renesansne motive i način izvedbe u ovim reljefima; zupčasti završetak Eskulapova kapitela, nage dječake na ogradi male česme i na menzolama u trijemu Kneževa dvora. Međutim, taj mi se zaključak čini presmion, stoga bih radije, sudeći i po stilu, one reljefe koji se dosada pripisivahu Onofriju, smatrao djelom Petra iz Milana. On se javlja u Dubrovniku već 1431. godine, kada mu slikar Ivan Ugrinović pozlaćuje neki kip,[19a] tu se je udomaćio i imao svoju kuću. Međutim, u razmaku dok ovdje boravi, sretamo ga ponekad u Italiji, možda je tamo za čas odlazio, ali možda se pod sličnim imenom krije i neki drugi kipar, kojega neki historici umjetnosti žele poistovetiti s njim. Svakako, Petar je rođen u Milanu, vjerojatno prvih godina 15.

stoljeća, a na skulpturama Dvora i male česme primjećuju se uplivi sjevernoitalske gotike. Izbočeno, realistički svinuto lišće na središnjem vijencu, na kapitelima i ukrasima Dvora, gotički natpisi pod likovima, grupiranje ljudskih likova na menzolama i njihove oštro rezane oči, sve to podsjeća na gotičke kipove Petrova zavičaja iz 14. i početka 15. stoljeća, a osobito na one s milanske katedrale. Pored toga Venturi ističe pojavu tunikâ zvončastog oblika na potpisanim medaljama, koje je Petar kovao za Renata Anžuvinskog i pripisuje mu stoga reljefni prizor s pobjednim kolima Alfonsa Aragonskog na Alfonsovu slavoluku u Napulju. Nisu li u takove tunike odjeveni mladići na Eskulapovu kapitelu i na kapitelu s prizorom kneževe presude u Dvoru? Goli likovi s anforama na maloj česmi i dječaci na menzolama pod trijemom Dvora pokazuju renesansni osjećaj za ljudsko tijelo, koji se početkom 15. stoljeća javlja u kiparstvu sjeverne Italije, odakle je Petar Martinov stigao i gdje je već u svojoj ranoj mladosti mogao da vidi isticanje golog ljudskog tijela osobito u kiparstvu Donatella i Jacoba della Quercia.

Sve nas to navodi na gornju pretpostavku, da se njemu pripišu skulpture koje se pridavahu Onofriju. Tim radom on se istaknuo i zbog toga ga je Alfons Aragonski, koji je održavao veze s Dubrovačkom republikom, pozvao uz ostale dobre kipare u Napulj, da mu izvodi njegov veliki slavoluk. Pri tome poslu nalazimo Petra zaposlena u siječnju 1458. godine. Odatle je zatim otišao u Francusku na dvor Renata Anžuvinskog, gdje je skovao par medalja na kojima široko oblikovanje lica podsjeća na oble crte Eskulapova lica u Dubrovniku. Godine 1465. povratio se da nastavi svoj započeti posao u Napulj, a zatim se smiri na dvoru Anžuvinaca, gdje umre 1473. godine kao »regius magister marmorum«.

Prihvati li se ova pretpostavka o promjeni autora dubrovačkih skulptura, oslabila bi i Folnesicseva tvrdnja o južnoitalskom uplivu kasne gotike na pojavu toga

stila u Dubrovniku, a uzdigla bi se umjetnička ličnost Petra iz Milana, koju je dosada prekrivao Onofrio. Praktični Dubrovčani su istaknuli korisni rad inženjera svog vodovoda, njega hvali natpis na velikoj česmi i uzdiže suvremenik De Diversis, dok vrijednost kipara Petra u ovoj sredini, koja nije mogla prosuditi darovitost plastičara, nije došla do izraza ni u starijoj literaturi niti je isticana u spomen-pločama, što je i prirodno, jer klesarski rad Petrov nije ni izdaleka imao onaj značaj niti je donio toliko koristi Dubrovniku kao veliki i korisni Onofrijev pothvat.

Treba spomenuti da je i uloga jednog drugog renesansnog kipara, Firentinca Michelozza Michelozzi, neznatna u razvoju umjetnosti u Dubrovniku. Ovaj daroviti toskanski umjetnik, učenik Brunellesca i suradnik Donatella, stupio je u službu Dubrovačke republike u lipnju 1461. god.[20] i radio je na utvrđivanju grada, osobito njegovih zapadnih zidina. Prema zaključku Vijeća umoljenih nastavilo se tada po njegovu nacrtu zidanjem Minčete i jače su se učvršćivale zapadne gradske zidine i kule kraj Vrata Pila 1461. i 1463. god.[21] Iako je dubrovačka vlada čekala na njega da započne obnovom tih radova, ipak nije uvijek, kako se to vidi iz zaključaka Vijeća, uvažavala njegovo znanje. Jer, premda je on izrazio svoje mišljenje da ne treba pojačati kulu kraj Vratiju Pila, budući je pretpostavljao da tu neprijatelj ne može da provali, Vijeće umoljenih je ipak zaključilo da se bolje utvrdi.[22] Zbog utvrđivanja Stona odlazio je Michelozzo i na Pelješac, gdje je dubrovačka vlada od 14. do 17. stoljeća zidala i nadoziđavala zidine, koje dijele poluotok od kopna, opasavši tu zidom čitavi brijeg. Tim se je htjelo obraniti najkorisniji dio posjeda, plodni poluotok i solane koje su državi bile osobito unosne. Stoga je tu i podignut najveći tvrđavni sklop u našoj zemlji, u kojemu je danas bez arhivskih podataka teško prepoznati Michelozzov udio.

Kad je u kolovozu 1463. eksplozija barutane uništila velik dio Dvora, vlada je Michelozzu povjerila obnovu oštećene zgrade. Koliko je on tu završio teško je reći. Prema dokumentima pouzdano znamo, da je on napravio nacrt za obnovu Dvora i da je taj dubrovačka vlada 5. svibnja 1464. odbila, zbog čega je Michelozzo desetak dana poslije toga odlučio napustiti Dubrovnik, sklopivši ugovor s predstavnicima otoka Hiosa, u kojemu se obvezao da će se tamo preseliti i raditi kao vojni graditelj. Dok je Michelozzo izrađivao nacrt za predgradnju Dvora, popravci su na palači već bili započeli. Svakako se još 27. siječnja 1464. godine u Malom vijeću raspravljalo o određivanju novčane svote za taj popravak, što znači da taj rad još nije bio počeo.[23] Vjerojatno je to bilo 2. ožujka, kada su nastojnici izgradnje naručili od klesara Radonje Grubačevića i Radivoja Bogosalića dvoja ukrašena kamena vrata,[24] a zatim 12. ožujka, od Vlađa Bogojevića, Jakova Radovanovića i Simka Radosalića, ukrašene prozore.[25] Značajno je da su oni od tih domaćih majstora tražili, po starom i čestom običaju, da izvedu te dijelove prema već postojećim uzorcima; zahtijevali su, naime, da reljefna vrata isklešu poput onih koja su već postojala i kroz koja se ulazilo u vijećnicu Malog vijeća, a prozore poput onih na kancelariji. To znači da naši majstori nisu radili po nekom Michelozzovom modelu ili nacrtu, koji je on iznio pred vladu nešto kasnije, vjerojatno krajem ožujka, jer se je početkom svibnja vlada izjasnila da ga ne prihvaća. Kroz čitavo to vrijeme domaći klesari i graditelji rade na Dvoru, pa i poslije Firentinčeva odlaska nastavljaju svoj posao; 9. srpnja isplaćen je za »neke radove na Dvoru« Ratko Brajković,[26] a 6. studenoga obavezali su se Radivoj Bogosalić, Radonja Grubačević, Vlađ Bogojević i Simko Radosalić, da će izraditi gotičke prozore lisnatih kapitela kao što su oni s vratiju Velikog Vijeća, a ti se prozori nalaze na prvom pročelnom katu.[27]

Folnesics, a prema njemu i ostali historici umjetnosti, pripisivali su Michelozzu izvedbu renesansnih arkada u prizemnom pročelju, kapitela, izžljebanih nadvratnika i baza stupova, tumačeći to samo boravkom ovog renesansnog majstora u Dubrovniku. Tadić je međutim upozorio, da je 16. listopada 1464. godine baš to prizemno pročelje većim dijelom vlada dala porušiti, jer je bilo trošno, zbog čega su morali iseliti i notarijat iz njegovih prostorija. Pored toga pretpostavka o Michelozzovoj gradnji renesansnog pročelja ne mora biti točna ni prema razmatranju stila na tom dijelu Dvora. Tri srednja renesansna kapitela u trijemu, na kojima su dječaci koji plešu kolo, drže vijence i vezuju plodne grane, odaju tragove domaćih majstora. Zaostalo gotičko uže, što pri dnu paše kapitel s dječacima koji nose girlande i narativni motiv majmuna koji sa stabla draži medvjeda, očituju sklonosti domaćih klesara koji vole anegdotu, a koje firentinski majstor, držeći se čistoće stila, na koju je naviknut i u kojoj je odgojen, ne bi tu bio zastalno umetao. Stoga je dobro primijetio Božo Glavić da su ovi kapiteli rad domaćih klesara.

Prema svemu tome teško je odrediti koji je udio pri pregradnji Dvora imao Michelozzo, a da je vrlo maleni upliv ostavio u Dubrovniku potvrđuje činjenica što su domaći klesari i graditelji nakon njegova odlaska nastavili obnovu u gotičkom stilu, izradivši nad renesansnim prizemljem niz gotičkih bifora. Htio bih dakle naglasiti, da većina tih stranih ponajviše talijanskih majstora koji su boravili u Dubrovniku nisu utjecali na razvoj umjetnosti onoliko koliko im se pripisuje. Međutim treba reći da je nepobitna činjenica da su svi umjetnički stilovi dubrovačkog graditeljstva od 12. do 18. stoljeća dolazili iz Italije, ali pojavu a osobito rok trajanja tih stilova ne možemo povezati tijesno uz boravak tih majstora, veličajući pritom njihovu ulogu začetnika. Umjetnički stilovi u Dubrovniku kao i u ostaloj Dalmaciji nisu još podrobno proučeni, a osobito nisu

ispitane sve povijesne vijesti i arhivski podaci o njima. Stoga, iako su uočene glavne razvojne crte umjetničkog uspona i kretanja, ipak na mnogim mjestima treba ispraviti tu krivulju, a još većma ispuniti praznine pouzdanim podacima. Historik umjetnosti mora da bude oprezan u svom proučavanju stilova i u svojoj komparativnoj metodi. Njegovo tvrđenje mora da je jednako osnovano na analizi stila i promatranju umjetničkog objekta kao i na arhivskoj građi o tom predmetu. Pripisivanje neke skupine spomenika jednom umjetniku koji je boravio u tom mjestu onda kada su ti spomenici nastali nije najuputnije. Treba, naime, uvažiti činjenicu da u našim primorskim gradićima radi mnogo kamenara, kipara i graditelja koji osobito u 15. i 16. stoljeću, u to najintenzivnije doba nastajanja dalmatinskih spomenika, imaju ovdje svoje stalne radione u kojima marljivo i danomice rade. Te skupine domaćih majstora sporo se razvijaju, rade po ustaljenim i prokušanim predlošcima i teško napuštaju jednom prihvaćene uzorke. U te sredine bane, u svom nemirnom lutanju ili još češće u traženju zarade, često strani umjetnik, ali on u većini slučajeva tu malo boravi, a ukoliko trajno i ostane, kao Bonino iz Milana i Donatellov đak Nikola Firentinac, na njega ova sredina počinje da utječe i njene prilike, osobito ekonomske, usmjeruju njegov dalji razvoj, a ujedno mu ponekad i dozvole da se jače istakne nego što bi to mogao u svojoj zemlji gdje ima mnogo darovitih majstora, koji se natječu da zarade teški kruh umjetnika.

Doseljeni majstori zastalno unose pravila novih stilova, osvježuju zaostalu pokrajinsku sredinu, ali treba naglasiti da novi umjetnički stil prodire postepeno i njegov razvoj se kreće i širi u okviru općih, stalnih trgovačkih i kulturnih dodira dviju jadranskih obala. Ne prenosi ga dakle samo pojedinac, već predlošci koji stalno kolaju iz mjesta u mjesto, unose se u Dalmaciju ponajviše iz Italije i tu se onda šire među domaćim

radionama pojedinih gradova, koje su uvijek bile povezane, tako da čak i u Korčuli, gdje je skupina domaćih klesara bila jaka, nalazim u 16. stoljeću Jerolima, Trifuna i ostale članove bračke klesarske obitelji Bokanića[28] koji odatle prelaze u Trogir.[29] U Korčulu dolaze klesari iz Dubrovnika i Cresa, iz Polata se tu naselio Ivanec Miličević, a iz Šibenika je došao kamenar Radmil, jednako kao što je Šibenčanin Frane Dismanić stigao s Bartolomeom del Mestre,[30] a Dujam Splićanin s Girolamom F. Catanijem u Dubrovnik, gdje je bio zaposlen u stalnoj službi Republike Rabljanin Đurađ Branković.[31] Na Rabu su se u 15. stoljeću okupili Antun iz Rovinja, Juraj Dimitrov iz Zadra i Đurađ Branković iz Šibenika, koji je 1448. godine zidao i svetačkim kipovima ukrasio kapelu sv. Antuna i Roka u rapskoj crkvi sv. Ivana.[32] Kotorani također dolaze u Dubrovnik, a Dubrovčani odlaze u Bar i u Kotor, te prodiru dalje u unutrašnjost. Osobito krajem 14. stoljeća nalazi se u Dubrovniku nekoliko klesara iz crnogorskog Bara odakle su Dubrovčani dobivali tada posebnu vrstu crvenog kamena. Posebna je aktivnost Jurja Dalmatinca koja obuhvata Split, Dubrovnik, Zadar i Šibenik. Svi ti majstori nose sobom svoje bilježnice i u njima crtaju, slažu i skupljaju uzorke i nacrte precrtane sa već viđenih spomenika. Onaj tko istražuje povijest dalmatinske umjetnosti, često se čudi što ne nalazi nacrte majstora koji se spominju u ugovoru s naručiteljem i prema kojima se izrađuju spomenici. Međutim, česta uporaba tih nacrta i njihovo kopiranje bit će uzrokom njihova nestanka. U Korčuli sam ipak našao bilježnicu u kojoj su zalijepljeni nacrtani i precrtani različiti uzorci ponajviše kamenog ukrasa iz 16. i 17. stoljeća, okviri grbova, kamini, oltari i pojedini dijelovi pročelja. Vjerojatno je to jedna od takovih zanatlijskih bilježnica odakle je neki majstor crpao svoje motive. Među arhivskim spisima o gradnji hvarske katedrale u Machiedovu arhivu u Hvaru nalazi se, pored različitih ugovora i podataka o toku gradnje,

i crtež njenog pročelja, vjerojatno prvotna zamisao koju su naručitelji zatim ispravili unijevši i dvije niše za poprsja gradskih knezova, koji su bahatim mletačkim načinom htjeli istaknuti svoje nastojanje da se gradnja izgradi.

Djelatnost pojedinog stranog majstora u Dalmaciji i u Dubrovniku je kratkotrajna, zbog ekonomskih razloga. Stranog majstora je teže izdržavati nego domaćeg. Stupi li u službu grada, on traži višu plaću a često želi da mu se plaća i najam za stan, jer nema svoje kuće. Njegov rad je skuplji i zbog bolje vrsnoće. Dubrovačka vlada je skuplje plaćala Michelozza od Jurja Dalmatinca. Firentinski graditelj je vjerojatno iskoristio one kritične dane kada su se Dubrovčani nakon pada Bosne bojali turskog napadaja, te je skupo naplatio svoju vještinu građenja utvrda. Vijeće umoljenih je u lipnju 1461. godine zaključilo, da mu se mjesečno plaća dvadeset dukata, a to je za ondašnje vrijeme bila velika svota.[33] O plaćama pojedinog graditelja, koji je bio u državnoj službi, raspravljalo je i određivalo Vijeće umoljenih. Tako se o plaći Jurja Dalmatinca odlučivalo na sjednicama 5. lipnja i 25. rujna 1464. godine, a zatim 5. lipnja slijedeće godine.[34] Inače je Veliko vijeće u prosincu 1416. godine odredilo točan propis kako treba da se vode računi sa kamenarima koji rade za državu,[35] ali usprkos tome vidjet ćemo da je dolazilo do zbrke kod toga obračunavanja. Iz molbe Jakova de Spinis, koji se bio nastanio u drugoj polovici 16. stoljeća u Dubrovniku i tu izveo nekoliko radova, vidi se da se strani umjetnici tu nisu mogli najbolje da snađu.[36] On je Vijeću umoljenih uputio ovu molbu:

Presvijetli i preuzvišeni gospari,

ja, majstor Jakov Francuz sluga Vašeg Gospodstva na traženje gospara Paskoja Menčetića, Vašeg otpravnika u Mlecima, došao sam u Vaš slavni grad sa suprugom i tri sinčića, da živim i umrem u Vašoj službi, nudeći se da budem vjeran i da na različiti način zado-

voljim Vaše potrebe i ugodnosti. Ja sam prije svega kipar koji radim djela u mramoru i u drvu, graditelj tvrđava, palača i stambenih kuća za građane, a znam sušiti i čistiti močvarna i vodena zemljišta. Obećavam Vam da ću izvršavati taj zanat i služiti Vam jednako kao i koja bilo osoba iz Italije, u tome sam iskusan, kao što se možete uvjeriti iz izvještaja veličanstvenog gospara Paskoja Menčetića. Na njegovo uvjeravanje i na poticanje moje žene stigao sam u Vaš slavni grad, ali ne nalazim onoliko koliko mi je obećao veličanstveni gospar Paskoje, ne nalazim da ima u obilju i jeftinije kruha, mesa, vina i ribe kao u Mlecima, niti da ima toliko i tako dobro plaćenog posla kao tamo. Budući da ne mogu naći način da živim i boravim u Vašem slavnom gradu i da Vam služim svojim zanatom, najprije Vas molim da mi dozvolite da se koristim radionicom pod svodom crkve sv. Sebastijana i jednom kućicom za svoju obitelj. Držat ću, da koristim, nekoliko đaka koje ću učiti mom zanatu i Vaš će slavni grad biti opskrbljen za mnogo stoljeća dobrim majstorima te će za plaću, stan i radionu koju mi ustupite biti veće javne i privatne koristi nego što je bila od kipara Jurja Šibenčanina, koji je za mnogo godina uživao bogatu plaću Vašeg Gospodstva više na štetu nego li na korist. Skupa ću se sa svojom obitelji uvijek moliti Bogu da uzdrži i unaprijedi Vaše sretno stanje. Obećajem k tome da ću poboljšati stonske solane.«

Vijeće je 25. svibnja 1560. godine zaključilo, razmotrivši Jakovljevo pismo i obećanje koje mu je dao Paskoje D. Menčetić, da mu se isplaćuje mjesečna plaća od dva zlatna dukata i besplatno ustupi kuća za stanovanje i radiona.

Pored toga što su ih slabije plaćali, naručitelji su također vrlo često kočili napredak domaćih majstora. U ugovorima za gradnju često se čita zahtjev naručitelja, da im klesari naprave prozore, vrata, kamin, kameni umivaonik ili vijenac pročelja prema nekom već postojećem uzoru. Navest ću nekoliko primjera, a neke ćemo i kasnije opaziti:

U veljači 1402. godine klesari Mihajlo Petrojević, koji se 1376. godine spominje kao protomagister crkve sv. Vlaha, i njegovi drugovi Antun Marojević i Radić Radobradović obećali su Nikši Martinoviću dva lijepa prozora poput onih na kući Jakova Gundulića.[37] U listopadu 1405. godine obavezao se je klesar Bogoje Milašević Paskveši Domanje Aklina, da će joj u svojoj radioni isklesati triforu koja će biti jednako onako iskićena kao što je ona na kući nekog pokojnog zlatara Aleksandra, a biforu kao što su one na općinskim kućama na Placi.[38] Klesar Dobrilo Radovinović sklopio je ugovor u prosincu 1444. godine s Damjanom Sorkočevićem, da će mu izdjelati arhitektonski ukras kuće; vijenac će sličiti onome na palači iznad nekih dućana na Placi, a gotički prozori onima na Divoni.[39] Zidari Maroje Ratković i Luka Ilić obećali su u prosincu 1458. godine Vlahuši Stjepkoviću, da će mu na Lopudu sazidati lijepo dvorište sa stupovima kao što su oni u dvorištu Matulina Cankovića.[40] U ožujku 1464. godine sklopio je ugovor Radić Ostojić rečeni Martinović s Vukosavom Radašinovićem, da će mu izraditi biforu s vijencima poput one na kući poznatog kalupara Nikole Pribisalića zvanog Pećar.[41]

I ne samo domaći majstori već i Petar iz Milana bio je sputan narudžbom nastojnika izgradnje sv. Vlaha, kada su mu u srpnju 1450. godine naručili, da na glavnom oltaru sazida tabernakul iz bijelog mramora sa

stupićima i kipovima apostola, prema obliku tabernakula u katedrali.

Kod pregradnja, koje su osobito u 15. i 16. stoljeću bile česte, naručitelji zbog štednje traže da se ponovno upotrebi ne samo staro kamenje, već da se i skulptorski dijelovi stare zgrade koja se ruši uzidaju u novogradnju. Naravno, da se tim, osobito ako je taj ponovno upotrebljeni dio pripadao ranijem stilu, koči razvitak novoga stila. Djelomične pregradnje stoga često i otežavaju ispravno datiranje nekog spomenika.

Spomenuo sam da su pri popravljanju Kneževa dvora šezdesetih godina, osobito na pročelju, upotrebili opet stare kapitele i skulptorske dijelove. Slično su postupali i pri obnovi Dvora nakon potresa u 17. stoljeću; nisu izradili nove kapitele u ondašnjem baroknom stilu već imitirali ranije, gotičke. Kod već spomenutog rušenja pročelja Dvora u studenom 1464. god. nastojnici pregradnje izričito su tražili od Mihoča Radišića i Marina Radetića, da izaberu neoštećene komade, stupove i kapitele i da ih sačuvaju.[42] Kada su Božidar Bogdanović i Radin Bogetić godine 1426. dizali onu četvrtinu franjevačkog klaustra koja se bila srušila, morali su da upotrebe ponovno stare kamene dijelove nađene u ruševinama.[43] Pri zidanju Orlandova kipa 1418. godine bilo je predloženo, da se napravi raskošniji i ljepši od staroga, ali je vlada taj prijedlog odbila jednako kao što nije prihvatila ni Michelozzov model renesansnog Dvora, već ga nadogradila u ranijem gotičkom stilu.

Ne može se prešutjeti ni uloga nastojnikâ ili nadzornikâ pojedinih javnih gradnja koje je vlada posebno izabirala da pronađu majstore, da s njima sklope ugovor, obračunavaju i da im nadziru rad. To su bila dva ili više plemića, koji su često određivali mjere, pa čak ukrase i ostale pojedinosti nekog spomenika. Vidimo na pr., da su neke dijelove ukrasa imali da odrede i Onofriju pri gradnji velike česme, a i iz ostalih ugovora

je očito njihovo upletanje u izgled pojedine zgrade. Oni su, naravno, pri tome često imali u vidu štednju.

Sve je to uvjetovalo, osobito kod domaćih majstora koji su bili povezani sa svojom sredinom, zaostajanje za stilom i oni su u razvoju umjetnosti nazadovali. Nije, dakle, čudno da se je gotički stil pojavio u Dalmaciji tek u 13. stoljeću, dakle stoljeće kasnije nego što se je već bio razvio u Francuskoj, i da mu ovdje nalazimo tragova još i u 16. stoljeću. Renesansni stil je također u ovoj pokrajini zakasnio, a raširio se je tek tokom prve polovice 16. stoljeća kad je u Italiji već počinjao barok.

Domaći klesari nisu, dakle, u konservativnoj dubrovačkoj i uopće dalmatinskoj sredini mogli da zahvate rješavanje početnih problema nekog stila, od njih se to nije tražilo, niti su oni ovdje dobivali za to poticaja. Mnogi su bili zapostavljeni i nisu mogli da naučno obrađuju probleme graditeljstva i kiparstva. Neki su na pr. kao Jerolim Bokanić, Trifunov otac, bili i nepismeni. Oni su smatrani zanatlijama i ljudi koji su se u renesansnom i humanističkom Dubrovniku bavili naukom i književnošću nisu bili u tijesnom dodiru s ovim klesarima koji su tuckali kamen na suncu u kamenolomima ili u niskim vlažnim radionicama, a ovdje je nedostajalo bogatih kneževskih i vladarskih dvorova na kojima su se okupljali umjetnici. Velikih mecena je bilo malo.

Naši domaći majstori, graditelji i klesari, stoga i nisu u svojoj zemlji stvorili remek djela svjetske umjetnosti, rijetki su se istaknuli, ali ipak njihovih uspjelih radova ima mnogo. Iako ta djela ne prednjače u razvoju povijesti umjetnosti, već vremenski zaostaju, ipak, osobito graditeljstvo, imaju svoju umjetničku vrijednost. Pri tome prosuđivanju ljepote i sklada njihovih zgrada ne možemo uzimati uvijek u obzir sklop historijskog razvoja graditeljstva i zbog njihovog zakašnjelog datuma odbiti ih kao zaostale, već trebamo razmotriti pojedini objekt za sebe pa ćemo vidjeti da u njihovim omjerima i uravnoteženom rasporedu ima ljepote kroz

koju se očituje umjetnički osjećaj majstora. Graditeljstvo je svakako uspjelije nego li kiparstvo. Javne zgrade s istaknutim dvorištima i trijemovima, crkve, zvonici i obične gotičke i renesansne stambene kuće, za koje znamo da su ih zidali domaći majstori, odaju sposobnost ovih ljudi kojima su se imena prešućivala.

Imena tih majstora doznali smo tek slučajno iz pravnih ugovora ili računskih knjiga, jednako kao što doznajemo i za ostale radnike, ali stari izvori, kroničari i pisci koji su pisali o ljepoti dubrovačkih i dalmatinskih spomenika ne smatraju potrebitim da istaknu imena naših graditelja. Oni su za njih bezimeni »maestri«, »lapicidae«, »camenari« koje ne treba isticati. Slično su radili i povjesnici, a do nedavno i povjesnici umjetnosti, te se je tako došlo ponegdje do krivih zaključaka. Poznato je, naime, bilo, da je jedan od najglavnijih izvoza otoka Korčule bio kamen, te da je i kamenarski obrt ovdje bio jako razvijen. Odavna se bila uočila i ljepota pojedinih korčulanskih zgrada, njihov smještaj i raspored koji je dao ovom gradu posebni urbanistički sklad. To su različiti pisci isticali i u 17. i u 18. stoljeću kada se u blještavilu baroknog stila nije cijenilo gotičko i renesansno graditeljstvo. Petar Casola iz Milana koji je putujući kroz Dalmaciju 1494. godine posjetio Korčulu i divio se njenim kućama i katedrali, veli da je taj grad »izbrušen kao lijepi dragulj«. Farlatti je pak napisao da je »zidinama i kulama odlično opasana, javnim i privatnim, crkvenim i svjetovnim zgradama sjajno iskićena«, a neki bezimeni naš pjesnik pjeva:

»Ornamente od svita famoza Korčulo.«

U posljednje doba inženjer Gobbin istaknuo je njen pravilni urbanistički raspored, ali imena graditeljâ koji su stvorili tu skladnu cjelinu nitko nije spominjao; tako je još 1931. godine neki hrvatski istaknuti likovni kritičar pisao kako se pouzdano zna, da su jedan od onih reljefnih mletačkih lavova klesali domaći majstori, kao

da su svi ostali spomenici djelo stranih graditelja i kipara!

Takovo pisanje očituje naše neznanje o zamašnosti rada domaćih majstora zbog čega kod neupućenih i danas prevladava mišljenje, stvoreno iz površnog zaključivanja sličnosti stila, da su većinu primorskih spomenika sazidali strani, ponajviše talijanski graditelji. To uostalom nije čudno, jer dok su uplivi umjetničkih stilova, koji su se začeli ili razvili ponajviše u susjednoj Italiji, očiti na ovim građevinama, dotle su imena njihovih stvaralaca bila vrlo malo poznata.

Netom su se počeli tražiti u arhivima podaci o našim primorskim spomenicima slikarstva, kiparstva i graditeljstva, otkrilo se nekoliko imena umjetnika i utvrdilo se da su mnogi od tih spomenika djelo naših ljudi. Imajući podatke o zamašnosti rada i sposobnosti mnogih korčulanskih klesara od 15. do 17. stoljeća možemo sada utvrditi, da je ne samo onaj reljefni mletački lav djelo našeg klesara, već skoro sve građevine i skulpture toga umjetnički izbrušenoga grada.

Skupljajući arhivske podatke o nastajanju spomenika može se zaokružiti i upotpuniti rad mnogih naših graditelja i klesara, da se prepoznaju njihovi radovi i konačno uoče odlike njihova dlijeta.

U trgovačkoj i uređenoj Dubrovačkoj republici sklapali su, kao i drugdje u kulturnom svijetu, osobito u 14., 15. i 16. stoljeću, pismene ugovore o gradnji graditelj ili klesar i onaj koji je naručivao zgradu. Ugovore su sklapali i predstavnici vlasti, kad je vlada imala da zida, ukoliko majstor nije bio u stalnoj državnoj službi. On je tada dobivao određenu plaću i bio je dužan da izvodi pojedine radove koje nije trebalo posebno plaćati, pa ni bilježiti. Skoro su uvijek izvađači i naručitelji dali zavesti ugovor, zabilježen na posebnom listu papira ili pergamene, u knjige državne kancelarije ili notarijata i mi ih danas ponajviše tu nalazimo. Tu je vrlo često podrobno opisan rad koji se ima izvršiti, navedene su

mjere, mjesto i način izvedbe, pa možemo prepoznati odnosno djelo, ukoliko je jasno opisano a i sačuvano. Uz ugovor su postepeno bilježene i isplate ugovorene cijene, pa se možemo uvjeriti da je rad doista izvršen. Pored tih ugovora zabilježenih i unesenih u notarskim i kancelarijskim knjigama, koje su se sačuvale u uređenom dubrovačkom Državnom arhivu, postoje i zaključci Vijeća o državnim radnjama koje nam pomažu datiranje javnih spomenika. Svi ti dokumenti nam govore o zamašnosti i svestranosti rada domaćih kamenara u Dubrovačkoj republici tokom 15. i 16. stoljeća.

ODGOJ

Većina dubrovačkih kamenara odgajala se je u Dubrovniku i veoma su rijetki oni koji su odlazili na nauk u Italiju ili u druge zemlje gdje je taj zanat bio došao do jačeg umjetničkog uspjeha.

Roditelji koji su određivali svojoj djeci taj zanat povjeravahu ih iskušanim majstorima. Mladić koji bi navršio desetu godinu, a ponekad i manje, stupio bi u majstorovu radionu i taj prijem bi bio zajamčen ugovorom u kojem bi se majstor obavezao, da će ga držati u svom stanu, uzdržavati ga, hraniti, odijevati, do potrebe liječiti i učiti zanatu, te mu na kraju roka dati kamenarski alat. Šegrt bi se obavezao, da će majstoru besplatno služiti, pomagati mu u radu, da ga ne će krasti niti pobjeći od njega prije završetka ugovorena roka, a taj je trajao najmanje godinu dana. Navest ću nekoliko primjera.

Klesar Hranislav obavezao se u srpnju 1417. godine, da će poučavati sedam godina Jurja Utješenovića.[44] Dobrašin Radinović primio je u veljači 1424. godine Bogišu Bogančića, isti dan kada je i Radin Klapčić uzeo u nauk Radosava Bogdanovića.[45] U veljači 1432. godine stupio je Radonja Mirojević u nauk kod zidara Radina Ratkovića.[46] Krajem 1442. godine primio je klesar Radoje Pribilović, koji je radio na Kneževu dvoru, Radivoja Bogosalića uz obavezu da ga hrani i da ga liječi u slučaju bolesti, da ga odijeva i oblači, učeći ga tokom dviju godina svom zanatu. Da je Radivoj kod njega dobro napredovao vidi se po tome što se kasnije isticao jednako kao i njegov učitelj u svom zanatu. Iz toga ugovora[47] vidimo, da su klesarski pomoćnici dobivali odijelo koje se sastojalo od crne kapice, ogrtača, dolame od barheta i sivih cipela.

Pored toga doznajem iz oporukâ Milorada Stanisalića 1438. godine i Ratka Radivojevića iz 1483. godine, da su zidari nosili kapicu, crni ili modri ogrtač i crvenu dolamu, a da su imali poput ostalih građana mač i štit. O alatu također ima par podataka, a dlijeto je zabilježeno naški: »dleto«. Stari klesarski alat vidi se inače na njihovim nadgrobnim pločama. Na grobu majstora Pavla Šimunova, valjda iz 16. stoljeća, u trijemu lapadskog sv. Mihovila uklesani su ravnalo, šestilo, čekić, kutnik i žlica, slično kao na jednoj ploči u franjevačkoj crkvi u Stonu i na groblju Danača. U dominikanskoj crkvi u Lopudu uklesani su, pored klesarskih, i drvodjelski alati. Ravnalo ima stariji oblik; u sredini mu visi željezni visak. Taj običaj kamenara da na grobovima uklešu svoj alat zadržao se u Dubrovniku sve do našeg stoljeća. Na nadgrobnim pločama Stjepana Radeljevića i Petra Musladina iz osamdesetih godina prošlog stoljeća, sred groblja sv. Đurđa na Boninovu, nalaze se još ti znakovi njihova zanimanja. U studenom 1448. godine primio je Đuko Utišenović, koji je sudjelovao u izgradnji dominikanskog klaustra, Dvora i ostalih spomenika na šestgodišnji nauk Vukosava Brankovića.[48] U studenom 1497. godine stupio je Vučina Ivanišević također za taj rok u nauk kod zidara Vukca Radosalića, a Luka Božidarević samo na godinu dana kod zidara Bartula Radohnića.[49] Pomoćnici su išli sa svojim majstorima na put pa je i Bartul obećao Luki da će ga odvesti u Bar, kamo je on otišao da zida, jednako kao što su poznati korču-

lanski graditelj i kipar Marko Andrijić, koji je boravio u Dubrovniku, i Nikola Marković, kad su 1478. godine odlazili u Mantovu da zidaju palaču Valenti, uzeli sa sobom svoje pomoćnike, Ivana i Dabiživa, Vukića i Radoja. I ostali članovi korčulanske klesarske obitelji Andrijića, koja se je istakla u doba prelaznog renesansno-gotičkog stila, također su uzimali učenike. Markov sin Josip Andrijić, kada se je 1518. godine uselio u Dubrovnik, izričito je u toj molbi naveo: »... i obećavam da ću stalno držati kod sebe dva šegrta, a možda i više, za potrebe grada i građana i da ću učiti mladiće zanatu eda bi se taj zanat mogao obnoviti onako kao što je nekoć bio u ovom gradu, koji je uvijek obilovao dobrim majstorima koji su mu bili dovoljni.« Njegov brat Andrija Andrijić uzeo je 1519. godine Petra Radovljeva Ratkovića da ga osam godina podučava zanatu u Dubrovniku i u Korčuli. Tokom čitavog 15. i 16. stoljeća nisu se ti ugovori mijenjali. Kipar Nikola Lazanić, koji je isklesao i potpisao kipove sv. Vlaha i sv. Jerolima u crkvi sv. Vlaha, boravio je, vjerojatno nakon svog povratka iz Rima, u Dubrovniku i u srpnju 1591. godine primio je u nauk četrnaestgodišnjeg Vicka pokojnog Tripa Pitkovića iz Kotora, obećavši mu da će ga deset godina podučavati u kiparstvu i slikarstvu, odijevati, kupovati mu obuću i hraniti ga zdrava i bolesna. Mladić je pak obećao Lazaniću, da će ga vjerno služiti u njegovu zanatu, odlaziti kamo ga bude slao, a napusti li prije ugovorenog desetljeća njegovu radionu, morat će majstoru isplatiti sve troškove i nadoknaditi štetu.

Dubrovačka vlada je nastojala oko odgoja ovih mladića da bi uvijek imala nove klesare i graditelje te je pazila da njihov zanat, toliko potrebit Republici zbog izgradnje javnih radova, ne oslabi ili izumre. Tako je tražila od Onofrija de la Cava da se obaveže da će držati u svojoj službi jednog ili dva domaća majstora koje će učiti izgradnji vodovodnih kanala. Sličnu obavezu prihvatio je i Francuz Jakov iz Orleansa, čiju smo

molbu u prijevodu naveli. Ako bi šegrt pobjegao od svoga gazde za njim bi bila izdana tjeralica. Tako je na molbu Marka Andrijića krajem 1476. godine bilo oglašeno na javnim mjestima, da mu je pobjegao učenik Dabiživ Bogdanović, koji je zatim pronađen i vraćen majstoru.[50]

Klesarski zanat je i u Dubrovniku, kao i u ostalim primorskim mjestima, prelazio nasljedstvom od oca na sina. Lijepi primjer u tome pruža rodoslovlje spomenute obitelji Andrijić. Svi su članovi ovog rodoslovnog stabla, koje još nije potpuno, graditelji i klesari koji su djelovali u 15. i 16. stoljeću i čiji ćemo rad kasnije upoznati.

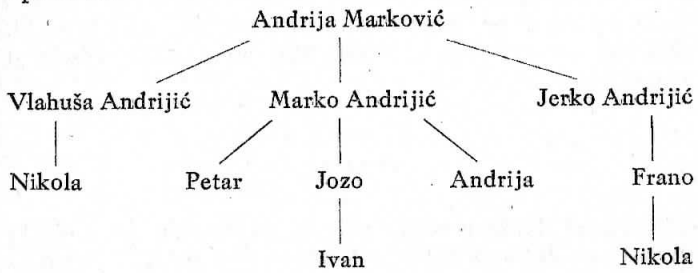

Slično se nasljeđuje zanat i kod ostalih korčulanskih klesarskih rodova koji su radili u Dubrovniku. Tu su braća Frano, Bartul i Ivo Karlić; Franov sin Ludovik i Ludovikov sin Jakov bili su klesari. Zbog neustaljenih prezimena pučana i zanatlija tokom 15. stoljeća teško je ustanoviti rodoslovlja dubrovačkih klesarskih radova. Spomenut ću samo nekoliko braće, očeva i sinova koji su se redom bavili istim zanatom: Krivaničić Vlahota i sinovi mu Ivan i Marko Vlahotović rečeni Krivaničić iz Gruža, Radovan Vukšić-Krivaničić i sin mu Ivan, Vlahuša Ljubičić i sin mu Matko Vlahušić kasniji protomagister, koji su sazidali kuću Mata S. Getaldića 1499. godine u ulici Svih Svetih.[51] Šipanski zidari Ratko Radinović i sin mu Stjepko, zatim Radin Stipković i sin mu Ratko. U prvoj polovici 15. stoljeća isticahu se

braća Radin i Radoje Pribilović, a Radojev sin Lukša bio je također klesar. U Gružu se spominju u drugoj polovici 15. stoljeća kamenari Vlahota, Bogoje, Živko i Rusko Čubranović.

Iz oporukâ nekih klesara doznajem, da oni nisu bili osobito bogati, jer njihove ostavštine većim dijelom nisu obilne. Većina je njih svakako posjedovala kuću u gradu, a Mihoč Radišić i Nikola Marković imaju nekoliko kuća. Božidar Bogdanović je ostavio dubrovačkoj općini stotinu perpera, a svojoj ženi Jeluši srebrninu. Radovac Obradović je imao tri kuće, ali je dvije morao pri kraju svog života zadužiti za stodvadeset dukata kod čuvenog suknara Petra Pantele Firentinca, koji je u 15. stoljeću mnogo doprinio razvitku suknarskog obrta u Dubrovniku.

GRAĐA

Razvoj kamenarskog zanata uvjetovalo je i obilje građe potrebite za zidanje, kojom je Republika raspolagala; kamena i vapna, sedre i opeke bilo je tu dovoljno. Drva je nedostajalo, ali ga se morem lako uvozilo, osobito iz Senja. O toj različitoj građi navest ću par bilježaka, jer je očito da je to utjecalo na razvoj klesarstva i graditeljstva u Dubrovniku. Tamo gdje je bilo kamenoloma rađali su se i kamenari. Otok Hvar na pr. gdje se je u 15. i 16. stoljeću kamen malo brao nije imao istaknutih graditelja, dok je Korčula, otok čvrstih kamenoloma ujedno i zavičaj naših dobrih klesara. U njenim kamenolomima odgojili su se ne samo gotičko-renesansni majstori Marko i Petar Andrijić, već su iz klesarskih rodova potekli i naši poznati suvremeni kipari Kršinić, Palavičini, strijeljani Ivan Lozica, Ivančević i ostali. I Brač, gdje se brao kamen još u rimsko doba za Dioklecijanovu palaču, postao je zavičaj starih kipara i graditelja Lazanića, Gospodnetića i Bokanića,

a zatim Ivana Rendića i Branislava Deškovića. Iz trogirskih kamenoloma poznatih već rimskom piscu Pliniju, izašli su Matej Gojković, graditelj trogirskog zvonika, profinjeni renesansni kipar Ivan Duknović poznat pod imenom Giovanni Dalmata, koji je radio u Italiji, u Ugarskoj i u svom rodnom mjestu, te dosada nepoznati Petar iz Trogira koji je u prelaznom gotičko-renesansnom stilu radio u Rabu.[52] On je 1497. godine učinio osmerostranu krstionicu u rapskoj katedrali, a godine 1514. Gospu s mrtvim sinom u luneti na pročelju te crkve.[53]

Na dubrovačkom zemljištu postojali su kamenolomi na nekoliko mjesta, ali u 15. stoljeću najviše je bio poznat onaj na otočiću Supetru pred Cavtatom, kojemu se uslijed vađenja kamenja snizila visina. U 16. stoljeću spominju se kamenolomi na otoku Mljetu i u Cavtatu, a bilo ih je u Gružu, u Rijeci i u Župi. U Gružu je bilo nekoliko kamenara, a župski kamenari na pr. Marin Pribetić, Dabišin Vukosalić, Radovan Matković, Miloje i Marko Radosalić ubrali su deset miljara kamenja za gradnju crkve, koju je Dubrovačka republika zidala 1474. godine u Kaštel Novome.[54] Neklesani kamen, osobito onaj kojim se ispunjala unutrašnjost debelih zidova, brao se često i na položaju izgradnje dotične zgrade, čime bi vlasnik zaštedio prijevoz. Vlada je ponekad određivala, da se kamen bere na mjestu gradnje. Značajna je za dubrovačku praktičnost zabrana Malog vijeća, u ožujku 1380. godine, da se kamen bere na drugim mjestima osim u gradskom jarku, koji su tada dubli, čime su se, dakle, odjednom dvostruko koristili. Najbolja vrsta tesanog kamena, a osobito istaknutih arhitektonskih dijelova ili ukrasa dobavljala se ponajviše s otoka Korčule i to najčešće iz kamenoloma dvaju otočića na jugoistoku grada Korčule koji se i prozvaše po kamenolomima Kamenjak i Vrnik. Korčulanski kamen se smatrao najboljim i ima bezbroj podataka o nabavkama i prijenosu od 14. do 18. stoljeća lađama u oba grada i u sva sela Republike, jednako kao o upućivanju i odlasku

klesara da beru kamen na Korčulu. Korčulanski kamenar Ljudevit Suratović prenosio je kamen u Dubrovnik nekoliko desetljeća. U ožujku 1514. godine obavezao se da će donijeti stup i kamen za lukobran gradske luke,[55] u prosincu 1525. godine da će ubrati kamenje za veliki arsenal,[56] a u lipnju 1576. godine isplaćen mu je kamen što ga je donio za gradnju sudnice.[57] Arhitektonski dijelovi Kneževa dvora, Divone, Spasa, dominikanskog samostana i ostalih istaknutih spomenika, kao i većine dubrovačkih palača i kuća, napravljeni su od korčulanskog kamena. Uslijed tih čestih nabavaka korčulanski klesari bili su tijesno povezani s Dubrovnikom. Mnogi su od njih (kao graditelj Marko Andrijić, koji je oženio Dubrovkinju Stanulu Orlančić, i njegova djeca Petar i Josip) boravili u Dubrovniku. Sporovi između oba grada početkom 15. stoljeća kada su Dubrovčani nastojali da se domognu Korčule, pa njena mletačka okupacija, nisu mogli da spriječe ovu razvijenu trgovinu kamenjem i borovim drvom, koje se također unosilo odatle u Dubrovnik. Političke granice nisu mogle da prekinu te veze izražene u porugljivim stihovima Paskoja Primovića[58] iz XVII. stoljeća:

Cari amici curzolani
Hotijte nam mallo recchi
Scto ima bit da Dubrovzani
Toliko vam su marzecchi

Con Ragusi voi vivete
Per mercati vostri belli
Perche a noi voi vendete
Vostre barche e scarpelli,

već su te veze ojačale i kulturnu povezanost samostalnog Dubrovnika i mletačke Korčule. U prvoj polovici 16. stoljeća bio je Korčulanin humanista Nikola Petreius rektor dubrovačke gimnazije,[59] a u slijedećem stoljeću korčulanski pjesnik Petar Kanavelović postaje član dubrovačke Akademije ispraznih. Njegove su se drame

prikazivale u Dubrovniku, koji je on veličao svojim prigodnim stihovima.

Te veze su se odrazile u graditeljstvu. Ima bezbroj sličnih motiva arhitektonskog dekora 15. i 16. stoljeća koji se nalaze u Korčuli i na dubrovačkom zemljištu. Navest ćemo nekoliko istaknutih. Dva ciborija u župnoj crkvi otoka Lastova, koji je pripadao Republici, jednako kao i ona dva u stonskoj crkvi. Navještenja slična su i sagrađena su po uzoru Andrijićeva ciborija u korčulanskoj katedrali i ciborija u korčulanskoj crkvi Svih Svetih pod kojim je velika kompozicija Pietà, koja podsjeća na kipove modenskog kipara Antonia Begarelli. Stršeće menzole uz portal franjevačke crkve u Cavtatu i u Rijeci Dubrovačkoj dignute su zastalno prema sličnom motivu na portalu korčulanske katedrale. Poprsje u zabatu lastovske župne crkve uzidano je tu prema uzoru na poprsje mladića u zabatu korčulanske katedrale. Javni stup s lavom svetoga Marka na trgu pred gradskom vijećnicom, koji podiže korčulanski klesar Vicko Lujov, sliči ljepotom izvedbe na kapitele stupova u perivoju Pucićeva ljetnikovca na Pilama i Skočibuhina u Tricrkve. Možda je i njih klesao taj isti majstor kad je bio zaposlen u Dubrovniku krajem šestog i početkom sedmog desetljeća 16. stoljeća. Arhivski podaci o tom istančanom kiparu koji je cizelatorskom vještinom obrađivao kameni dekor i koji se na korčulanskom stupu potpisao zvučnim humanističkim imenom Vicentius Alvisii, svjedoče da je bio Korčulanin.[60]

Vapno potrebito za gradnju pravilo se na dubrovačkom zemljištu, ali ga se uvozilo i s Korčule. Već u listopadu 1368. zaključilo je Veliko vijeće da nitko ne smije praviti vapnenicu na općinskom zemljištu,[61] a u listopadu 1400. godine odredilo je cijene vapnu,[62] dok je 1402. godine propisalo za to mjere,[63] što sve potvrđuje da se vapno ovdje proizvodilo u velikoj količini u doba izgradnje kamenog grada. U ožujku 1455. godine obavezao se Gružanin Vlahota Palemić da će sazidati vapne-

nicu za klesara Jurasa Stjepkovića,[64] a u srpnju 1495. godine zidar Mihoč Radojević zida vapnenicu za Marina Ranjinu u Crnoj Gori na Pelješcu, obavezujući se da će je presvoditi, po čemu se vidi, da su se vapnenice zidale poput današnjih. To se doznaje i iz obaveza Maroja Bratanovića, koji je 1412. godine gradio okruglu vapnenicu, visoku deset a široku osam lakata, za Pripka Dragoševića i Budu Dobričevića na Lokrumu.[64a] Korčulanin Luka Andrijić obećao je 1452. godine, da će donijeti Benediktu Kotruljeviću pedeset modija vapna u Brsečine. U travnju 1553. godine napravili su Nikola Mihojević i Petar Andrijić vapnenicu, koja je služila gradu, na Pilama.[65] Vapnom su se ožbukavali unutrašnji zidovi palača i crkava. Brajan Velojević je žbukao u srpnju 1494. godine dvoranu Frana Martinovića i ta žbuka je morala bifi dvostruka, prostija i finija, koju je trebalo uglačati,[66] a Marin Vukčić, Rusko, Martin i Bartul Čubranović žbukali su 1503. samostan Svetih Apostola.[67]

Sedra ili tuf koji se upotrebljavao za svodove dubrovačkih građevina, koji su još sačuvani, vadio se također iz dubrovačkog kraja. Tufom su presvođivali cisterne, ispunjavali obične i križne svodove kuća i crkava, te lukove iznad prozora. U veljači 1459. godine obećao je Ratko Radosinović, da će donijeti zidaru Ivanu Krivaničiću dva miljara tufa na imanje Klementa M. Gučetića u Gružu,[68] gdje se je tada zidao Gučetićev ljetnikovac, terasa i arsenal. U travnju slijedeće godine obavezao se Nikola Ljubišić iz Mlina da će prodati količinu tufa kamenarima Vlatku Radosaliću i Radosavu Pripkoviću.[69] U Mlinima i danas ima sedre.

Opeku su Dubrovčani upotrebljavali za svodove dvorana i prozora, za peći i dimnjake, za popločivanje ulica, podova i prizemlja kuća. Već u 14. stoljeću pokrivali su i kuće ciglom. Kada je 1439. godine kamenar Radan zidao kuću Dragoju Sorkočeviću, tražio je da mu Dragoje nabavi opeku za peći, za lukove i svodove prozora i vrata.[70] U svibnju 1449. Juras Stjepković i Rusko Živković obavezali su se prokuratorima samostana na Daksi, da će na tom otočiću presvoditi neku kuću opekom.[71] U listopadu 1454. godine obavezali su se zidari Radelja Vukosalić, Radin Vukotić i Radovin Dubravčić, da će popločiti opekom podove kuće Marina T. Bunića.[72] U kolovozu 1494. godine presvodio je Brajan Velojević opekom prozore na kući Frana Martinovića.[73]

Crepovi i opeke pekli su se također na dubrovačkom zemljištu, ali su ih i dobavljali iz Mletaka. U Župi je postojalo nekoliko ciglara. U svibnju 1404. god. obavezali su se Milan i Milovan Ratković upravniku državnog arsenala Obradu, da će ispeći u Župi preko hiljadu crepova za krov arsenala.[73a] Veliko vijeće je odredilo u ožujku 1426. god. da ciglari daju za popločivanje ulica besplatno stanovitu količinu opeka iz svake peći koju peku. U prosincu 1416. god. obavezao se već spomenuti ciglar Milan Ratković da će predati Pavlu Gleju dva miljara crepova iz druge peći,[74] a Radovan Miladinović i Ivan Stipojević obavezali su se u ožujku 1437. god. da će otići u Beograd banu Petru Talovcu i napraviti mu peći za pečenje cigle.[75] U lipnju 1520. god. naručili su nastojnici dominikanskog samostana dvanaest miljara opeka manje vrsti kod ciglara u Kuparima, malom selu Župe, koje se prozvalo tako po ciglarima (cuparii), koji su tu radili,[76] a zbog toga se je već i u srednjem vijeku zvalo Crijepi.

Čini se, dakle, da je u pečenju cigle Dubrovačka republika na našoj obali prednjačila, jer u dalmatinskim sredovječnim gradovima cigla je bila rijetkost, tako da su olovom pokrivali veće, a drvom i kamenim pločama manje krovove. Često su iskorišćivali i ostatke rimske opeke, koje su nalazili među ruševinama. Znamo da su crkva sv. Vlaha i katedrala bile pokrivene olovom kao i još neke dalmatinske katedrale, dok je splitska katedrala zadržala djelomično antiknu rimsku ciglu, a apside trogirske katedrale još su prekrite kamenim pločama, kao i seoske crkvice 11.—12. stoljeća.

Među dubrovačkim zidarima postojali su posebni majstori koji su izrađivali svodove. Početkom 15. stoljeća bio je poznat zidar Antun kojega nazivahu »majstor svodova«, i koji je 1417. god. zidao sa svojim sinom Vickom zdenac na tvrđavi Sokol u Konavlima.[77] Još je poznatiji bio »magister murarius cisternarum, spongiarum et voltarum« Pripko Radončić. U ožujku 1437. godine obavezao se, da će sa svojim pomoćnikom Vokićem otići čak u Beograd da tamo zida za bana Matka Talovca.[78] Godine 1449. zidao je cisternu samostana sv. Jakova na Pločama.[79] Građenjem svodova istaknuo se sredinom 15. stoljeća Vitko Radosalić. Godine 1459. presvođivao je crkvicu sv. Ivana na Pločama, prema ugovoru sa izvršiocem ostavštine Ivana Martolova.[80] U svibnju 1460. godine obećao je Tadiji M. Nalješkoviću da će mu presvoditi kuću u Dubrovačkoj Rijeci, a tri godine zatim dizao je tu krstate svodove poduprte sa šest lijepih pilastara u kući Ivana Cvjetkovića.[81] Da je bio vješt pokazuje i činjenica, da su mu u listopadu 1465. godine nastojnici popravaka Kneževa Dvora povjerili da presvodi malu dvoranu za vijećanje, kojoj se svod bio srušio.[82] Krajem 15. stoljeća zidao je Brajan Velojević dva svoda na franjevačkom zvoniku, popločao ih i otvorio u njima otvore zastalno za konope zvona.[83]

Dubrovačke istaknute građevine i kuće nastajale su uglavnom prema zamisli glavnog projektanta, graditelja, ali pri izvedbi je surađivalo nekoliko zidara i klesara, a k tome i onaj tko je naručivao gradnju. Vlada je u svojim sjednicama raspravljala i određivala kako će izgledati zgrada koja treba da se podigne. Ova suradnja naručitelja i izvađača popunjala se i odatle onaj sklad mnogih starih građevina koje su ujedno lijepe, umjetnički izrazite, a isto tako i praktične, te potpuno odgovaraju svojoj svrsi. Za sve javne zgrade i crkve koje je vlada zidala, Vijeće bi odredilo posebne nastojnike, dvojicu ili više plemića, koji su bili u neprekidnom dodiru s majstorima, nadgledali gradnju, isplaćivali troškove i o tome izvještavali. Nacrt i plan, raspored otvora i istaknutih dijelova, te veličinu i mjere, uglavnom je izvodio i određivao graditelj prema želji, a ponekad i u suradnji s vlasnikom koji naručuje gradnju. Pri izvedbi većih zgrada razvijenog tlorisa on bi napravio model u sadri ili od drva, jednako tako u drvu su se radi točnijeg izvršenja pravili oblici pojedinih dijelova osobito lukova, a često ih se urezivalo i u kamen odakle su izvađači prenosili mjere.

Klesari su radili ukrasne dijelove, a među te pored vijenaca i stupovlja moramo računati vrata, prozore i kameni namještaj u unutrašnjosti kuće, jer su i oni bili iskićeni reljefima, prema nacrtima koje su ponajviše sami crtali. Graditelj ili pak vlasnik često bi im samo odredili mjere. Iz ugovora se vidi, da su mjere uvijek bile točno određene i pretpostavljam da su se veoma često ugovori sklapali pred nacrtom, tako da bi se u pogodbi slovom izrazilo ono što je bilo označeno u nacrtu. Klesari su pak, kad bi preuzeli neku izradbu, kod nabavljača kamena ponekad naručivali blokove iz kojih bi zatim rezali i klesali naručene oblike. Ponekad bi naručitelj u kratkom vremenskom razdoblju za istu gradnju sklopio nekoliko ugovora; s nabavljačima vapna i kamena, sa zidarom koji je izvodio nacrt čitave zgrade i zidao joj zidove, s majstorom koji bi presvodio sobe i s klesarima koji bi klesali arhitektonski ukras. Često je čitavu narudžbu kamena, vapna, a i arhitektonske ukrase, izvršavao o svom trošku poduzetnik gradnje, a vlasnik bi mu na završetku posla skupno platio. Tako su različiti majstori udruženi ponekad međusobno ili pak podijeljeno, ali uvijek dogovorno ili prema nacrtima gradili neku građevinu. Nekoliko primjera će to pokazati, i to oni o izgradnji privatnih kuća dok će se o nekim spomenicima to navesti kasnije.

Imena graditelja potvrđuju, da su naši majstori zidali mnogo kuća. Stoga ne će biti suvišno ovo suhoparno navađanje primjera i nizanje ugovorâ, jer su imena tih kamenara, jednako kao i njihova djelatnost, dosada uglavnom nepoznati. Treba međutim odmah istaknuti da je danas još teško pronaći sve te kuće, ljetnikovce i neke manje zgrade koje se ovdje spominju. Mnoge su, naime, kuće srušene u potresu u 17. stoljeću, a za one gotičke i renesansne koje su još sačuvane, iako imaju vlasnikov grb, teško je utvrditi jesu li to one na koje se odnosi dotični ugovor, jer je pojedina vlasteoska obitelj imala nekoliko kuća, a vlasnici su se mijenjali nasljedstvom ili kupnjom. Lijep primjer pruža Rastićev ljetnikovac u Trstenu na kojemu je natpis:

HIC PRIMV BENESSA DOMV,
GRADII INDE TENEBANT
RESTIVS EVERSAM RESTITVIT MICHAEL
A. D. MDCCLIII

(Najprije je ovo bila kuća Benešića, zatim Gradića, a porušenu je obnovio, 1753. god., Miho Rastić).
Trebalo bi stoga prema mnogobrojnim arhivskim podacima o prodaji, najmu i ostavštinama napraviti topografiju staroga Dubrovnika i tek bi se onda ubicirale kuće, koje ćemo ovdje spomenuti.

U veljači 1412. godine obavezao se je Miroslav Mirković, da će sazidati pročelje kuće Stanuli, ženi nekog Kranka,[84] koje će imati dvoja vrata, prozore u konobi i nekoliko gotičkih prozora s ušima (probušenim menzolama). U listopadu 1428. godine obavezao se Radin Klapčić, da će sazidati kuću Nalku Dobriću Nalješkoviću.[85] Godine 1448. zidali su Božidar Bogdanović i Radoj Bogetić kuću Ivana F. Sorkočevića.[85a] U travnju 1449. godine grade Ivan Radojević i Živko Ratković kuću Stjepanu Gučetiću u Obućarskoj ulici, kojoj će postaviti i balkon,[86] a Juras Stjepković i Rusko Živković grade

kuću Nikoli Kabužiću.[87] U svibnju i lipnju 1459. godine Vitko Ratković i Dominko Radovanović zidaju kuću Stjepanu Crijeviću u ulici Bartula Gučetića,[88] presvođuju joj prostorije, postavljaju prozore, grade kuhinju i dimnjak. U listopadu te godine Živan Radojević se obavezao Kati, udovici drvorezbara Pribelje, da će joj sazidati kuću. Krajem 1474. zidao je Radivoj Obradović kuću nekog Nikole, zeta zlatara Novaka.[89] U lipnju slijedeće godine poduzeo je Radonja Novaković gradnju kuće Miha Bunića u zapadnom predjelu grada, koji se je zbog požara što je tu izbio krajem 13. stoljeća zvao Garište.[90] Godine 1487. zidali su Radoje Stančić, Brajan Velojević i Marin Vohčić Cvijetu i Pavlu Andrijinima kuću na Pilama. Godine 1493. sazidao je tu i Brajan Velojević s ostalim domaćim klesarima kuću kožaru Pavlu Radojeviću.[91] U veljači 1498. godine obavezao se je Marko Stanihnić, da će sagraditi kuću za smještanje okuženih na Dančama i to prema oporuci Jera J. Gradića.[92] Slijedeće godine u svibnju poduzeo je Vlahuša Ljubišić sa sinom Matkom gradnju kuće Mata S. Getaldića u ulici Svih Svetih.[93] Matko Vlahušić, koji se kasnije spominje i kao protomagister, obavezao se 1521. godine, da bi isplatio vladi neke zaostatke, da će sazidati kuću kraj franjevačke crkve gdje je nekoć bila škola.[94] U veljači 1520. godine sklopio je zidar Rusko Čubranović ugovor s Nikom F. Tudizićem, da će mu sazidati kuću kraj crkve sv. Petra gdje je on i ranije gradio kuće.[95] Radan Klapčić se obavezao u srpnju 1424., da će sagraditi Nikoli Crijeviću ognjište sa svodom nad njim vrh kojega će na krovu uzdignuti dimnjak.[96] U veljači 1569. ugovorio je Marko Basiljević sa zidarom Markom Franjevim, da mu na kući u ulici Pobijani sazida dimnjak visok pet dubrovačkih lakata i to na »francuski način« s izbočinom.[97]

Nekoliko primjera otkriva kako su zidari i klesari, kao što rekoh, odijeljeno radili na istoj zgradi, upotpunjavajući tokom gradnje svoj posao, kao što čine i danas.

Kada je zidar Radan Klapčić zidao godine 1432. novu bolnicu, ugovorio je u veljači s klesarima Paskojem Marojevićem i Dobrilom Radovanovićem da mu izvedu klesarske radove, dvorišna vrata, krunu bunara, kameni umivaonik s lukom, prozore i bifore, a među njima i biforu »grbavicu« te zupce i ostale ukrase za tu zgradu.[98] U travnju 1443. godine zidari Rusko Živković i Juras Stjepković obavezali su se, da će sazidati kuću Damjanu i Luju Đurđeviću uz uvjet, da im vlasnici nabave vrata, prozore i ostale klesarske radove koje su Đurđevići zastalno naručili kod nekog klesara,[99] kao što je u studenom 1454. učinio i Nikola Bunić kad se je odlučio da gradi kuću što se nalazila kraj palače koju je dubrovačka vlada, navikla da darovima učvršćuje prijateljstva, poklonila bosanskom vojvodi Radoslavu Pavloviću što joj je prodao svoj dio Konavala. Bunić je sklopio ugovor s Đurasom Stjepkovićem, da mu od temelja do vrha sazida kuću u koju će uzidati biforu i ostale klesarske radnje, koje je Đuras istoga dana naručio kod klesara Radosava Radmanovića i Đuka Utišenovića isplaćujući ih za to postepeno.[100] U srpnju 1498. godine obavezao se Vlahuša Ljubišić Stjepanu i Silviju M. Zamanjiću, da će im sazidati prizemlje kuće i tu uzidati klesarske radove koji će mu oni dati, a zatim da će proslijediti rad.[101] Iste godine u svibnju naručio je Nikola F. Tudizić kod klesara Leonarda Petrovića i Bartula Radivojevića vrata prema mjeri koju im odredi zidar Marko Stanihnić, zatim vrata ukrašena zupčastim nizom, dva renesansna prozora, prozore sa zupcima, peć i umivaonik za dvoranu, ormare, vijence, zubove i ostalo.[102] Sve je to Tudiziću trebalo za njegovu novogradnju, koju mu je Stanihnić zidao kraj crkve sv. Petra Velikog. On je, naime, tri dana nakon gornjeg ugovora s klesarima ugovorio, i s Markom Stanihnićem, da mu postepeno poruši staru kuću i sazida novu u koju će uzidati klesarske radove koje mu je Tudizić imao da preda.[103] Sličnih predgradnja starih kuća bilo je tokom 15. i 16. stoljeća veoma često i pritom su obično rušene ranije kuće romaničkog stila.

KLESARI ARHITEKTONSKOG UKRASA I KAMENOG NAMJEŠTAJA

Zbog zidanja kuća, koje je osobito sredinom 15. stoljeća učestalo, klesari su razvili veliku djelatnost. Oni su imali svoje radione kraj dominikanske crkve. To su mali, presvođeni dućani iznad kojih je 1466. godine građena kasnogotička crkva sv. Sebastijana. Francuska okupaciona vlast pretvorila je početkom 19. stoljeća tu crkvu u tamnicu, ali su pod njom još ostale četiri presvođene radione koje danas služe kao dućani. Vjerojatno su bile smještene tu u blizini luke da se mogu lakše iskrcavati i prenositi iz lađa neobrađeni blokovi kamenja, koji su dolazili sa Korčule. Tu su u 15. stoljeću klesali Radonja Grubačević, Leonard i Petar Petrović, Ilija Đurđević, braća Andrijići, Marin Radivojević, Radić Ostojić, Radivoj Bogosalić, Radoje Radohnić i ostali. U tom uskom prostoru Vratiju od Ploča odjekivali su čekići i dlijeta, na suncu se bliještila kamena prašina i bijelio mnogi arhitektonski ukras koji sada vidimo uzidan i prevučen stoljetnom patinom na čvrstim zgradama preostalim od velikog potresa.

Za prijevoz kamenja mnogi klesari su imali svoje lađe. Godine 1413. spominje se lađa Miroslava Mirkovića, a kamenar Radan je 1432. godine naručio, da mu se sagradi lađa duga preko dvadeset i dva lakta. Zidar Stjepan Cvjetković spominje u svojoj oporuci 1439. godine nekoliko svojih lađa.[103a]

U kolovozu 1403. godine obavezao se je Vitko Bokšić, da će izraditi Đonu T. Đurđeviću deset bifora koje su mu vjerojatno služile za nekoliko kuća,[104] i to može da bude lijepi primjer odakle se vidi kako su pojedinci

početkom 15. stoljeća odjednom zidali nekoliko raskošno ukrašenih zgrada. U lipnju 1405. godine obećali su Antun Marojević i Ivan Miličević Niku P. Puciću dvije bifore.[105] Vitko Bokšić i Bogoslav Bogoslaljić su u veljači 1412. godine obećali mesaru Judroniću troja vrata i nekoliko gotičkih prozora od kojih dvije bifore i tri četvorna prozora valjda za prizemlje, a u studenom Niku Martušiću kanale sa zubovima.[106] Krajem 1432. godine izrađivali su Radoje Pribilović i Dobrilo Radovinović tri gotička prozora za Antuna Gučetića, koji su trebali da sliče onima na nadbiskupskoj palači.[107] U studenom 1442. godine klesao je Ratko Rajković za Đona M. Gradića stupove i kapitele, vijence i pilastar vjerojatno za neki trijem.[108] U studenom 1451. godine obavezali su se Mihoč Radišić i Radosav Pripković, da će izraditi Marinu T. Buniću odjednom za tri kuće različite klesarske dijelove. I to potvrđuje kako je u ovom desetljeću, kada je građevna djelatnost bila veoma jaka, pojedinac odjednom zidao nekoliko kuća. Dubrovačka republika je, da se oduži bosanskom vojvodi Sandalju Hraniću, koji joj je poklonio dio Konavala, darovala u gradu tri palače, koje su se postepeno popravljale i ukrašivale iz državnih proračuna nekih desetak godina, od 1419. do 1429. godine. U kolovozu 1421. godine naručeni su Radivoju Bogetiću glavni dijelovi pročelja poput onih u protovestijara Džora, kvadrifora i gotički prozori uz nju te tri manja prozora prvog kata, zupci, ploče i ograda od stupića za balkon. Dio te narudžbe izvodio je za Radivoja klesar Antun.[108a] Rad se je zatim nastavio i krajem te godine klesao je za palaču kameni balatorij Bonino iz Milana, a u kolovozu 1429. godine izveo je Ratko Ivančić s Nikolom Radinovićem arhitektonski ukras, koji je također služio za jednu od tih palača. Oni su napravili ložu pred palačom sa četiri obla stupa, lisnatim kapitelima i lukovima. Svi su ti dijelovi trebali da sliče na kapitele i arkade Kneževa dvora. Nad ložom, koja je bila duga kao i pročelje palače, izveli su terasu ograđenu

stupićima poput one u dvorištu nasljednika Luke Bunića.[109] U travnju 1423. godine odobrena je svota za zlatnu i modru boju, koja se ima kupiti u Mlecima, valjda za uređivanje unutrašnjosti, jer znamo da je palača imala modre stropove s pozlaćenim zvijezdama, prema običaju gotičkog stila. Slično je i Juraj Dalmatinac dao da se bojadiše strop Staševe kapele u splitskoj katedrali. Prema svemu tome se vidi, da je dubrovačka vlada doista izvršila obavezu iz 1419. godine da će Sandaljeve palače svojim »pinezmi krasno i mnogo slavno, časno nakititi, napraviti uresiti kako da je na videnje da su gospotske palače«, a dubrovački poslanik je laskavo izjavio vojvodi, koji je bio navikao da u svojoj državi živi u jednostavnim i utvrđenim gradovima, da se stranci dive njegovoj palači u Dubrovniku.

Kipar Ratko Ivančić koji je sazidao trijem Sandaljeve palače i klesao kapitele Dvora izdjelao je godine 1452. Šišku Đurđeviću u korčulanskom kamenu s otočića Kamenjaka lijepo izrađene gotičke prozore s naslonima, stupićima i lisnatim ukrasima uz cijenu od dvijesta perpera.[110] Pored Ivančića i ostali su domaći klesari izvodili arhitektonski ukras Kneževa dvora. Neke sam spomenuo ranije, a ostale ću kasnije, a sada ću napomenuti samo da su, prema Kovačevu podatku, Vukac Bogosalić i Radoje Pribilović izvodili 1445. godine kamena sjedala s reljefnim lukovima uz Dvor. U prosincu 1495. godine obećali su Bartul Radivojević i Petar Jakobović kancelaru Jeru F. Sfondrati, čija se obitelj bila udomaćila u Dubrovniku i tu stekla imanje, triforu, gotičke prozore s naslonima, luk dvorane s grbom, rezervoar za kišnicu s reljefnom lavljom glavom, dva renesansna prozora s ušima i zupcima i popločanu terasu ograđenu stupićima.[111] Krajem 1488. i početkom slijedeće godine izrađivali su braća Bartul i Ivo Karlići, korčulanski klesari, četvorne s nizom zubaca uokvirene i ostale prozore, ormare i zubove za samostan sv. Klare.[111a] U listopadu 1497. godine oni su se obavezali skupa s Fra-

nom Karlićem, Markom Kršulovićem i Nikolom Radovanovićem nastojnicima izgradnje samostana sv. Apostola, za koji je tada radio prozore i lukove i Marko Andrijić, da će im predati šest prozora i šest lukova s bazama, pilastrima i vijencem prema mjerama koje im nastojnici odrede.[112] Rod Karlićevih je mnogo radio u Dubrovniku. U kolovozu slijedeće godine Bartul i Ivan su se ponovno obavezali, da će za gradnju spomenutog samostana izraditi renesansne prozore s ušima, lijepim zupcima i pilastrom.[113] Frano je u veljači 1499. godine obećao Marinu P. Buniću također prozore sa zubovima i ušima i umivaonik, a zatim opet u lipnju dva umivaonika, ormare, zubove i prozore.[114] U ožujku 1550. godine obavezao se je skupa sa svojim mještaninom Lukom Vasilićem Kristu F. Buniću i ostalim nastojnicima, da će izgraditi dvije srušene općinske kuće u Širokoj ulici, da će napraviti pet stupova s kapitelima i bazama između kojih će podignuti lukove uokvirene vijencem, očito za neki trijem, pod kojim su imali da budu četvera vrata i prozori.[115] Iz te narudžbe može se zaključiti, da su i općinske kuće u Širokoj ulici jednako kao i one na Placi uz Divonu imale trijemove, gdje se pred vratima dućana lakše odvijala trgovina. Na jednoj od kuća sjeverne strane Place, i to baš na jednoj od onih na kojima su naslikani trijemovi u slikama starog Dubrovnika, uzidani su još polupilastri s menzolama na koje su se ti trijemovi nekoć naslanjali. Polupilastri su renesansnog stila te se može pretpostaviti da su ti trijemovi zidani u 16. stoljeću kada je sazidan i trijem pred Divonom, zbog čega ih se i ne vidi na pozlaćenom modelu grada u crkvi sv. Vlaha, koji potječe iz 15. stoljeća. Godine 1499. isklesao je Marko Kršulović Matu S. Getaldiću nekoliko renesansnih prozora, zupčastih nadvratnika i pragova, te tri prozora profiliranih okvira nadsvođenih lukovima.[116]

Veoma su česte narudžbe kamenog i uzidanog kućnog namještaja kod naših domaćih klesara.

Uz donji dio prozora u sobi zidala su se često dva obična sjedala koja se još vide u palači Skočibuha-Bizzaro i u još nekim dubrovačkim kućama. Takova sjedala, skupa s renesansnim prozorima, obećao je Marin Radivojević u veljači 1498. godine Niku A. Gučetiću,[117] a zatim ih je početkom slijedeće godine ponovno radio za neku drugu kuću skupa s Ilijom Đurđevićem,[118] s kojim je imao zajedničku klesarsku radionu. Pri kraju te godine obavezali su se korčulanski klesari Kristo Pavlović, Ante Nikolić i Franjo Kristov, da će učiniti renesansne prozore sa sjedalima Ivu i Jeru Nenkoviću.[119] U kolovozu 1418. ukrasio je Radić Bratoradović s četiri umivaonika koji su imali stupiće kuću Vita Rastića.[120] U siječnju 1432. godine obećali su Brajko Bogosalić i Ratko Brajković Živku Milinoviću umivaonik s udubinom na obje police, koji je bio iskićen reljefima.[121] Dobrilo Radovanović se obavezao u kolovozu 1446. godine, da će učiniti umivaonik za dvoranu Martina Nalješkovića Dobrića.[122] U ožujku 1456. godine Radoje Radoknić i Vukosav Branković izrađivali su za kuću, koju je zlatar Nikola Pribisalić zidao u Rožatu, pored vratiju i prozora, i umivaonike s pločama, stupićima i lukom okićenim cvijetnim akroterijem.[123] U kolovozu 1499. godine izdjelali su Petru Radaljeviću Marko Kršojević i Jerolim Andrijić kameni ormar s istaknutim okvirima.[124] U studenom 1520. godine korčulanski klesar Franjo Pavlović ugovorio je s Ambrozom i Franom M. Gučetićem izradbu renesansnih prozora, dviju peći i umivaonika za prizemnu dvoranu, te triju kamenih ormara, zubova i lukova.[125]

Između ukrašenih dijelova kuće ističu se krune bunara koje se postavljahu u prizemlje, u dvorištu ili u vrt kuće. Te krune su prekrivene veoma često bujnim kasnogotičkim ili renesansnim lišćem, grbovima, a ponegdje i likovima. Iz nekoliko ugovora se doznaje, da su ih klesali naši klesari. Korčulanski klesar Antun Marojević izdjelao je 1402. godine krune dviju cisterna,[126]

a 1413. godine obavezao se da će izraditi krunu općinskog bunara skupa s kamenicom odakle se napajahu konji kraj samostana sv. Klare.[127] Njegov mještanin Ivan Miličević obećao je 1402. godine gvardijanu franjevačkog samostana Lovru Menčetiću i nastojniku Andriji Goljebiću krunu bunara na kojoj će biti četiri štita od kojih će dva imati grbove gvardijanova roda.[128] Godine 1438. Radin i Radoje Pribilović izrađuju krunu za bunar Nikole I. Glavića.[129] U travnju 1448. godine obavezali su se Radosav Radomanović i Vladisav Bogojević, da će napraviti Stijepu Zamanjiću krunu s grbom,[130] a u svibnju iste godine obećao je i Vlađ Bogojević sličnu krunu također s grbom Nalku Dobrićevu Nalješkoviću.[131] Sredinom 1493. godine gruški klesari Marko i Nikola Lukšić popravljali su i presvođivali zdenac u samostanu sv. Šimuna, izradivši mu i krunu.[132] Godine 1504. korčulanski klesar Anđeo Rožanović izdjelao je Marinu Radinčiću dvije krune koje su sličile onoj s bunara na Dančama.[133] Nije isključeno da mu je kao uzorak služila baš ona kruna koja još postoji pred tom crkvom i na kojoj su pored Kabužićeva grba reljefno izvedene vaze, česti motiv dubrovačkih kruna, koji se vidi u Cavtatu, u dvorištu mljetskog samostana, u Rastićevoj kući u gradu i na lijepoj kruni s Đurđevićevim grbom u Čingrijinom vrtu na Boninovu. U tom perivoju je i jedna od najljepših kruna dubrovačkih bunara, na kojoj se u preplitanju maštovitih životinja vidi uplitanje starih romaničkih motiva u renesansno kiparstvo, što je često tipično u provincijskoj umjetnosti. Vjerojatno je te životinje klesar izveo prema skulpturama stare romaničke katedrale ili ostalih dubrovačkih spomenika iz 13.—14. stoljeća.

Kad bismo pribrojili sva ukrašena pročelja i dvorišta, sve balkone i trijemove koji se spominju u ugovorima, dobili bismo uvid u ljepotu starog Dubrovnika, ali i bez toga suvišnog zbrajanja vidimo, da je taj grad bio prepun lijepih kuća koje su bile slikovito i raskošno sazidane. Iskićene biljnim ukrasom gotike, osobito cvjetne, te zatim renesanse, presvučene patinom stoljeća, davale su gradu sve do potresa druge polovice 17. stoljeća posebni čar, a da i ne spominjemo među njima još starije zgrade, katedralu i ostale crkve iz doba romaničkog stila. Današnji Dubrovnik pravilnošću svojih pročelja, kojemu se mi divimo, nije ni izdaleka slikovit i lijep onako kao onaj koji naslućujemo iz ugovora o gradnji 15. i 16. stoljeća. Te kićene gotičke i renesansne kuće nisu samo zidala vlastela, već kao što vidjesmo iz par navedenih primjera svi građani: pučani i plemići, zanatlije i činovnici. Naravno da je kićenje pročelja i unutrašnjosti ovisilo o bogatstvu vlasnika kuće. Bilo je stoga jednostavnijih i običnih pročelja, ali međusobno natjecanje, ponos da se čovjek podiči svojom zaradom, koja se ispoljava i na kući i ljubav prema svom domu, bijahu ovdje proželi sve građane, rijetko je koja kuća ostala bez kamenog ukrasa. Pojedini plemić zidao je u kratkom roku i više kuća. Kad bismo ispitali nagli porast prihoda pojedinog od tih kućevlasnika, njegove trgovačke dobitke, i napredak kapitala u srpskim rudnicima, mogli bismo točno odrediti što je uvjetovalo gradnju nekog njegovog ljetnikovca ili raskošne višekatnice.

Prema arhivskim ugovorima i još jasnije prema sačuvanim primjerima možemo kazati nekoliko riječi o izgledu tih dubrovačkih kuća, koje su većinom zidali naši graditelji i klesari u 15. i 16. stoljeću.

Od starih kamenih kuća romaničkog stila nije se u Dubrovniku sačuvala nijedna, jednako kao ni u Kor-

čuli i u Hvaru, dok im u Splitu, Trogiru, Rabu, pa čak i u Šibeniku gdje nema monumentalnih romaničkih spomenika, nalazimo još tragova. Zna se, naime, da su se u doba romaničkog stila, tokom 13. i 14. stoljeća u Dubrovniku kao i u ostalim dalmatinskim gradovima, kuće gradile u drvu, ali ipak je bilo i mnogo kamenih, ukrašenih biforama i ostalim romaničkim motivima. U doba gotičkog stila, osobito u 15. stoljeću, mnogo je tih kuća pregrađeno, njihova pročelja su izmijenjena i romanički otvori zamijenjeni gotičkim. U Dubrovniku sam našao tek jedan prozor koji ima izrazito romanički luk, a taj je uzidan u visoku kuću koja se nalazi na trgu pred katedralom. Dok su, dakle, dubrovačke romaničke kuće nestale uslijed kasnijih pregradnja i potresa, dotle se sačuvalo mnogo gotičkih i renesansnih kuća, koje su zidane u vrijeme o kojemu se ovdje piše, pa ću ih stoga u općim crtama opisati.

Dubrovačka gotička kuća je višekatnica, često ima i četiri kata. U prizemlju je glavni ulaz, portal, kojemu su dovratnici profilirani i imaju lisnate ili profilirane kapitele i baze, a često su obrubljeni oblim ili spiralnim štapom (bastonati). U luneti nad portalom je grb vlasnika u lisnatom ukrasu. Često je taj ukras veoma bogat i izdjelani su uz njega mali likovi dječaka koji drže gornji dio. Natpisi na nadvratniku, koji su česti u ostalim dalmatinskim gradovima, a osobito u Šibeniku, u Dubrovniku su rijetki. Na jednom nadvratniku u Zlatarićevoj ulici čita se Davidov psalam:

COCHALVIT COR MEV ITRA ME ET ME
DITATIOE MEA EXARDESCET IGNIS

(Goruće mi postade srce u grudima, i kad bih mislio na to razgorila bi se vatra). Na nekim kućama anđeo drži svitak s obiteljskim geslom. U dvorištu neke kuće u ulici Domina nalazi se arhitrav s imenom svećenika Vita Gučetića, doktora crkvenog prava:

VIT - GOCI - PRIMICERI - DEC - DOC -

Na Miloslavićevoj kući u Antuninskoj ulici, nad grbom s dvije lavlje glave i dva kosa pojasa u donjem polju, anđeo drži geslo gotičkih slova s navodom iz Pavlove poslanice Rimljanima:

SI DEUS EST MECHUM QUIS CHONTRA ME

Glavni ulaz je veoma često asimetrično postavljen i to zbog toga jer vodi u stubište koje je zbog jačeg iskorišćivanja prostora postavljeno sa strane a ne u sredinu pročelja. Tako je omogućeno u prizemlju smještanje spremišta, dućana ili radione, koji imaju poseban ulaz, manji i ne tako iskićen kao glavni portal, iako mu dovratnici skoro uvijek imaju profilirane ili lisnate kapitele. Ta vrata su zbog lakšeg unašanja stvari široka. Ako je tu bio dućan, vrata imaju oblik tzv. na koljeno, njihova je polovica, naime, skraćena i služi za izlog. Međutim, čini se da su ta vrata »na koljeno« češća na pročeljima 17. i 18. stoljeća nego li na onim dvaju ranijih. Glavna i podrumska vrata imaju u kasnogotičkim kućama većinom četvorni oblik, nadvratnik im je ravan, dok ranija imaju šiljasti luk. Na dovratniku je urezan arapski broj kuće. Uz manja vrata je i profilirani većinom četvorni prozor spremišta ograđen željeznom rešetkom, a ponegdje i kamenom tranzenom okruglih otvora. Katovi su većinom odijeljeni i označeni istaknutim vijencima uzduž pročelja. U prvom katu su obični prozori iskićena šiljasta luka, kojima dovratnici imaju profiliranu bazu i lisnate kapitele. Ti prozori se zovu u dokumentima »saracenski«, a ako su im lukovi zaobljeni nazivlju ih našim nazivom »grbavice«. Taj naziv upotrebljava se i za zaobljena vrata, a jednako tako i za kamenje kojih je površina ponešto zaobljena. U drugom katu je obično po sredini kvadrifora, trifora ili bifora koje se u dokumentima nazivlju »balconate« ili ako su manjih omjera

»balconzelli«. Velike balkonate, a to su ponajviše kvadrifore ili trifore, imaju ponekad pri dnu kružištima prošupljenu ili od stupića sastavljenu ogradu koja podsjeća na balkon, ali ne strši mnogo van. Uokvirene su dovratnicima i lukom, koji su obrubljeni nizovima izmjeničnih zubaca, štapićima, spiralama, motivom užeta ili lišća, a imaju često završni cvjetni akroterij. Pored velikih prozora postoje i na katovima ponegdje mali, četvorni, lijepo profilirani prozori, koji su osvjetljivali spremišta ili stubišta. Skoro uvijek su uz gornji dio prozora uzidane prošupljene kamene menzole iskićene ponajviše biljnim ukrasima, kroz čiji okrugli otvor se provlačila motka ili uže zastora koji je pružao sjenu i priječio pogled susjeda u unutrašnjost kuće. Pored zastora često se kroz menzole provlači konop ili motka za sušenje voća ili rublja, običaj koji je uostalom i danas ostao. Te prošupljene menzole nazivlju u pisanim ugovorima »uši« (auriculi). Pored njih postojahu neprošupljene menzole uz prag prozora. Te se nazivlju »zupci« (dentes), a služili su za postavljanje drvene daske na kojoj se držahu lonci cvijeća i hrana koja se suši na suncu. Upotreba ušiju i zubaca vrlo je česta, skoro redovita na dalmatinskim kućama od 15. stoljeća do druge polovice prošlog stoljeća. Tek ih nema na reprezentativnim palačama i ljetnikovcima 16. i 17. stoljeća. Ali se inače redovito javljaju na kućama u selu i u gradovima. Ta česta pojava ovih menzola je tim zanimljivija jer se javlja u Dalmaciji više nego li u drugim mediteranskim pokrajinama, a na mletačkim palačama, odakle naše gotičke kuće vuku svoje porijeklo, nema ih. To je dalo povoda raznom nagađanju o njihovoj upotrebi koja je međutim jasna. Neki magister Ivan naručio je u svibnju 1372. godine kod klesara, uz prozore, i četiri probušene kamene menzole za rastiranje tkanine (. . . et 4 auriculos pro fenestris pro expandendo pannos . . .). Služile su za zastore, a ujedno i za sušenje voća ili rublja. Zbog toga je baš upotreba ovih menzola na osam-

ljenim kućama, koje su okružene vrtom, rjeđa, jer tu ukućani mogu da se izoliraju od pogleda i da suše voće ili rublje u ograđenim vrtovima i na terasama. U gornjem dijelu pročelja često su i balkoni ograđeni stupićima. Ponegdje su ti stupići spojeni u donjem dijelu pločom da se spriječi pogled ili propuh. Pri vrhu kuće ima ponegdje triforâ ili prozračnih loža u kojima su se ukućani na svježem zraku odmarali ili radili za vrijeme žege i omare koja bi zagrijala stan. Takova loža je na Bunićevoj kući u Pobijanoj ulici i na Gučetićevoj kući u ulici Domina. Često su male trifore ili kvadrifore postavljene zbog istih razloga pod sam krov, na pr. u Ranjinovoj gotičkoj palači u Baljivijevoj ulici. Godine 1464. Radić Ostojić je isklesao sličnu ložu pod krovom kuće Vukosava Radašinovića, koji je tražio da bude nalik na one u kući Nikole Pećara.[134] Završetak gotičko-renesansne kuće je obično ravan, nadovezuje se u skladni sklop sa susjednom kućom, a obrubljen je kamenim kanalom za skupljanje kišnice, koji podržavaju zupci, tako da se krov odozdo ne vidi. Otvorenih terasa tzv. altana na vrhu krova iz ranijeg vremena nije se sačuvalo. Unutrašnjim kamenim cijevima voda protiče u cisternu, udubenu u temeljima kuće. Ako je cisterna prepuna, odvodni otvor, tzv. točak, često u obliku reljefne lavlje glave, prelijeva kišnicu na ulicu.

Unutrašnjost dubrovačke kuće 15. stoljeća nije nigdje u cjelini sačuvana, ali prema nekim sačuvanim dijelovima i arhivskim podacima može se dobiti uvid u nju. U prizemlju kroz glavni portal ulazi se u trijem u kojemu je često bunar s četverostranom ili okruglom krunom na kojoj su reljefni ukrasi, ruže, obiteljski grb vlasnika ili vaza. Ponegdje je kruna sva prekrivena lišćem, na nekoj su i dječaci koji drže grb i tu su klesari ispoljavali svoju vještinu. Najčešće susrećemo one krune koje su pri vrhu četvoraste, a pri dnu okrugle. Taj tip traje od 14. do 19. stoljeća i sreta se u mediteranskim zemljama. Kraj bunara je često kameni umivaonik (pilo)

uduben poput niše u zidu s udubinom za pranje ruku i policom o kojoj su visjele mjedene posude. Njegov luk, dovratnici i ostali dijelovi iskićeni su reljefnim ukrasima. Nadsvođeno stepenište, ograđeno kamenim stupićima, vodi na prvi kat, u kojem su sobe, a često i kuhinja. U drugom spratu nalazi se središnja dvorana, u njenom zidu je uzidana često kamena sprema, ormar s dvije police iskićen ukrasima, niski kamin kosog krova i umivaonik za pranje ruku, koji otkriva da je ovo bila blagovaona. Kosi krov kamina u kojemu se skuplja dim obrubljen je kamenom gredom na kojoj su reljefni ukrasi ili grb vlasnika a drže je iskićene menzole. Često je samo uduben u zid i ima istaknuti kameni okvir. Umivaonik je najistaknutiji kameni predmet dvorane, ima udubinu za pranje ruku s odvodnom cijevi i jednu ili dvije police za vješanje posuda. Završava obično lukom, a pri dnu mu je reljefni antipendij. Kamini i ormari uzidani su ponekad i u ostalim sobama. Blagovaona ili središnja dvorana osvijetljena je velikom balkonatom, a ostale sobe za spavanje ili rad, koje su uz nju osvijetljene su običnim prozorima. Neke palače, na pr. Skočibuhina u gradu i njegov ljetnikovac, jednako kao i Gučetićev u Trstenomu, imaju »balatur« u središnjoj dvorani, udubinu pod stropom poput lože, ograđenu stupićima, odakle su ukućani, vjerojatno djevojčice, motrile kućne zabave, ne miješajući se među starije uzvanike, koji su se zabavljali dolje u dvorani. Dok je prizemlje bilo presvođeno plitkim svodom, dotle su gornji katovi imali drvene stropove kojima su grede stajale na kamenim zupcima. Ti drveni stropovi bili su islikani sitnim ukrasima, većinom geometrijskih i biljnih motiva. Gotički strop sačuvan je u Ranjinovoj palači u Karmenu i u sjevernom dijelu dominikanskog samostana. U potkrovlju ili u prvom katu obično je kuhinja, kojoj peć strši na ulicu poput zazidana balkona, u njoj je u zidu ognjište sazidano od opeke, umivaonik, kameni ormari i u zidu uduben nužnik. Uz kuhinju i u potkrovlju, koji su često popločani opekom, nalaze se sobe za služinčad.

Uporedi li se takova dubrovačka kuća iz 15. stoljeća s onima u ostalim dalmatinskim gradovima, ne će se među njima naći nikakve bitne razlike.

U doba renesansnog stila krajem 15. stoljeća raspored je kuća uglavnom ostao isti, tek se njihov arhitektonski ukras izmijenio. Kasnogotičku bujnost zamijeni renesansna jednostavnost i lisnate ukrase nadomjeste stilizirani geometrijski motivi. Dok je raspored prozora i balkona na gotičkim kućama bio većinom nesimetričan, na renesansnim kućama 16. stoljeća naglašava se simetričnost i vertikala se ublažuje. Otvori vrata i prozora sada su širi i četvorni, mjesto uobičajenog šiljastog luka javlja se ravni nadvratnik. Zadnjih desetljeća 15. stoljeća, baš u doba širenja renesansnog stila, u ugovorima za gradnju kuća sve češće se spominju »rimski prozori« (fenestre romane), ali se kuće vrlo često zidaju u prelazno gotičko-renesansnom stilu i još se spominju šiljasti gotički prozori (saracenesche) i »grbavice obla luka«. Ne bih se složio s onima koji drže da su »fenestre romane« prozori velikih renesansnih lukova. Mogu biti takove, ali su ponajviše četvornog oblika i ravnog nadvratnika. Marko Kršulović obećao je na pr. u lipnju 1499. godine Matu Getaldiću »fenestras 3 quadras more romano et cum parestatis inferioribus et superioribus dentatis et cum cornisiis«,[135] a Radivoj Bogosalić obećao je u prosincu 1486. godine kanoniku Đonu Lukinom također »rimske prozore četvornog (quadras) oblika, široke dva i po, a visoke tri i tri četvrtine lakta, poput onih na biskupskoj palači.«

U preplitanju gotike i renesanse, koje je u Dubrovniku dugo trajalo, sazidano je nekoliko skladnih kuća, jednako kao i na ostalom primorju. Simetričnost i horizontala, pojačane pravilnim rasporedom prozora, glavne su odlike renesansnih kuća. Kamen se krajem 15. i u 16. stoljeću na njihovim pročeljima ljepše obrađivao,

hrapava površina tesanika često je obrubljena izglačanim rubom.

Poneka kuća imala je dvorište okruženo stupovima s arkadama. Godine 1458. spominje se takovo dvorište Stjepana O. Zamanjića.[136] Krajem 1499. izrađivali su Stjepko Radivojević i Matko Vlahušić tri luka na pilastrima u dvorištu Frana J. Albertija.[137]

Neke gradske kuće imale su i mali perivoj spojen s dvorištem. Ističe se perivoj Junija Gradića kraj ruševina crkve sv. Stjepana u koji se uzlazi stubištem zrele renesanse. U vrtu su kapela i redovi stupova jonskih kapitela koji drže odrinu. Stil zrele renesanse slaže se s natpisom koji govori, da je djedovsku palaču ukrasio, uredio i povećao godine 1590. Mato Gradić baš u doba kad je barokni stil isticao vrtove i dvorišta kraj kuća:

IVNIVS GRADIVS MATTHAEI
FILIVS MATTHAEI JVNIIQVE
PATER AEDES AVITAS AD SVVM
SVORVMQVE DECVS COMMODV
MQ. INSTAVRANDAS, AVGE
NDAS, EXORNANDAS CVRAVIT
ANNO S. MDLXXXX

LJETNIKOVCI I KUĆE IZVAN ZIDINA

Dok su dubrovačke gradske kuće zbog zbijenosti u gradu bile uske i težile u visinu tako da su najmanje kuće ponekad imale samo po jednu sobu na katu, dotle su veće kuće i ljetnikovci, sazidani van gradskih zidina, na prostranom imanju i u vrtovima, bili široki i prema tome imali drukčiji raspored. Bili su udobni i u njihovom rasporedu je slobodno istaknuta simetrija. Tu su u prvom redu ljetnikovci vlastele i bogatih pučana. Te jednokatnice jednostavnog rasporeda moguće je okupiti u dvije skupine, starije, zidane u 15. ili prvih desetljeća

16. stoljeća u prelaznom gotičko-renesansnom stilu, i novije iz druge polovice 16. stoljeća u oblicima zrele renesanse. Prve su manje i vitkije, imaju izdužene gotičke prozore s triforom sred pročelja, a u unutrašnjosti gotičko-renesansni kameni namještaj. Ljetnikovci druge polovice 16. stoljeća zadržavaju uglavnom oblike i raspored ranijih. Tek su prostraniji, viši i čvršće zidani, imaju velike četvorne prozore, a često i lože. Među starije se može ubrojiti Bunić-Gradićev i Majstorovićev u Gružu, Sorkočevićev, Pucić-Kosorov i Đurđevićev u Lapadu, Kabužićev na Batahovini, Đurđevićev u Lopudu, Buničev u Ponikvama i ruševinu »Morovo« u Orašcu. Među kasnijim ističu se Skočibuhin na Boninovu i na Šipanu, Pucićev na Pilama, Đurđevićev-Matijevićev i Rašičin u Lapadu, Gundulićev i Buničev u Gružu, Sorkočevićev na Kantafigu, Gučetićev u Trstenomu, Stajev na Batahovini, Sorkočevićev, Rastićev, Boždarević-Skaprlendin, Gučetić-Lazarevićev, Zamanjin, Gučetić-Vodičin i Gradićev u Rijeci, Zamanjin u Zatonu, Sorkočevićev u šipanskoj Luci, Zuzorićev u Brsečinama i Betondićev u Kobašu. Izrazitije barokno-renesansne oblike pokazuje Bizzarov ljetnikovac pri izvoru Rijeke.

Većina tih ljetnikovaca skoro su obične kuće većih omjera, neki imaju terase a neki trijemove i otvorene lože na pročelju. Budući da su građeni sred vrta, često im je i začelje arhitektonski raspoređeno poput pročelja. Velikom ljetnikovcu, koji je najprije pripadao obitelji Gučetić a zatim Lazarević u Rijeci, prednje pročelje je u zreloj renesansi dok začelje ima potpuno gotički izgled s triforom i vitkim prozorima. Unutrašnjost je jednostavno razdijeljena. Sred prizemlja je dvorana tzv. saloča i sa strane su četiri ili manje soba od kojih je jedna kuhinja. Tu je stubište i uzidan umivaonik. Sličan je raspored dvorana i na katu između četiri sobe.

Perivoj je ograđen visokim zidom tako da su dvorište i vrt odijeljeni od gledaoca iz okoline i brane imanje. U ljetnikovcu Petra Sorkočevića u Lapadu, Skoči-

buhina u Suđurđu, Gundulićeva i Gradićeva u Gružu taj zid ima zupčasto, obrambeno krunište, ali bez visećeg hodnika za kretanje; inače ljetnikovci, a osobito oni u predgrađu, nisu utvrđeni. Kule se tek vide na osamljenim mjestima, odakle se vlasnik ne može odmah da povuče u grad u slučaju napada. Tada one ujedno brane prilaz k polju, i selo, odakle se kmetovi, pri eventualnom nasrtaju katalonskih i sicilijanskih gusara, koji su u 15. stoljeću napadali jadranska mjesta, ili drugih napadača, povuku da obrane gospodara i sebe. Kule su obično trokatne četvornog oblika s kruništem ili sa zidićem, natkritim prozorima na vrhu, koji je pokriven krovom. Na otoku Koločepu ističe se visoka kula s puškarnicama ograđenima visećim zidom; nešto je manja od nje pregrađena kula u Orebićima, sazidana u drugoj polovici 16. stoljeća. U Okuklju na Mljetu postoji utvrđena kuća s pomičnim mostom i puškarnicama. U Koritima, na tom otoku, su dvije, a u Prožuri jedna kula. U Suđurđu dvije kule brane ljetnikovce a i prilaz šipanskom polju, jednako kao što Kabužićeva kula u Brijesti na Pelješcu brani put koji vodi u unutrašnjost poluotoka, a »Morova« kula, u kojoj se prema neprovjerenoj predaji bio sklonio svrgnuti predsjednik firentinske republike Petar Soderini, štiti maslinike i vinograde Orašca. Matijevićev prijepis natpisa s porušenog ljetnikovca pjesnika Dinka Ranjine otkriva, da je i tu bila kula. U Pijavičinu na Pelješcu je kula, koju je podigao kraj svoga ljetnikovca Cvijeto Zlatarić, a slična kula je kraj renesansnog ljetnikovca nepoznatog prvotnog vlasnika u Čepikućama. Kuća admirala Jakšića sred Lopuda ima lijepe stražarnice izbočene na bokovima pročelja. Zuzorićev ljetnikovac na Brsečinama ima ih na četiri strane krova, a kuća posljednjih dubrovačkih književnika Betondića u Kobašu jednu na uglu. Ponegdje na pr. na Zamanjićevoj kući na Lopudu je utvrđen balkon, na nekoj kući sred tog mjesta još se vide prozori natkriti visećim zidićem, koji brani kućna vrata. Mnoge kuće po selima i uz obalu imaju uz vrata i prozore otvorene puškarnice, koje srećamo i na osamljenim samostanima. Naravno, da neke od spomenutih, i bezbroj ostalih, pripadaju već 17. ili 18. stoljeću i zato ih ovdje ne nabrajam. Ipak većina dubrovačkih ljetnikovaca, osobito u Dubrovačkoj Rijeci, na Lapadu i na Konalu nije utvrđena, u čemu se odrazuje dugogodišnji mir Republike.

Ulaz u vrt ljetnikovca je ponajviše renesansan i često ima obiteljski grb. Ističu se oni Gundulićeva i Gradićeva ljetnikovca u Gružu, Skočibuhina i Altestijeva na Boninovu, uzidani vjerojatno naknadno, možda krajem 16. stoljeća u starije zidove. Veliki dvorišni zidovi riječkih ljetnikovaca probijeni su širokim otvorom na onom mjestu odakle se sjedeći u vrtu može da uživa pogledom u okolni krajolik. Terasa porušenog Gundulićeva ljetnikovca uzdizala se visoko na hridini odakle se vidi mirna ljepota rijeke, a Škaprlendin vrt je imao kamene balkone što se nadvisivahu nad obalom koju su izravno obuhvaćali mnogi vlasteoski ljetnikovci prije nego što je tu provedena obalna cesta.

Uz ljetnikovce na obalama Rijeke, primorja i otoka sazidan je orsan (arsena), veliko spremište za lađu i ribarski alat, koji ima široki otvor i nad čijim se svodom prostire terasa okružena kamenim klupama, a ponegdje i s malim balkonom, na koju se izlazi iz kata kuće ili uzlazi stepeništem iz perivoja. Tu nema stupova tako da nije zasjenjena odrinom, ali ako bi ukućani željeli da izbjegnu ljetnu sparinu tihog dana u ograđenom perivoju, mogli bi se skloniti u »pavijun« (pavilio), prostranu ložu sa stupovima na rubu terase. Sačuvala se još loža Skočibuhina ljetnikovca u Suđurđu, Gradićeva u Rijeci i Gundulićeva u Gružu, kojoj na vrhu strši gotički akroterij u obliku buzdovana i kojoj su grede obrubljene motivom svinutog užeta. Sa Sorkočevićeve terase u Rijeci silazi se širokim stubištem, ograđenim ogradom od stupića, vrh koje je u vazama kameno voće i cvijeće, do vode, gdje je pristanište lađa, vitkih »fijuga«, u ko-

jima se vožahu vlastela, jer uz obalu nije bilo ceste i pješačenje je bilo naporno. U vrtu ili na dnu terase je kapelica ponajviše gotičko-renesansnog stila sa zvonikom na preslicu, iskićena često sitnim klesarskim ukrasom.

Već u 13. stoljeću postojao je običaj, da se kapelice zidaju na vlasteoskim imanjima. Šimun A. Benešić podignuo je kapelu sv. Nikoli sred svojih lapadskih vinograda 1286. godine, kako to otkriva natpis uzidan u obnovljeno pročelje. Gradićeva i Gundulićeva u Gružu, kao i Kabužićeva na Batahovini, imaju kupolicu sazidanu prema onima kakove imaju crkvice 10. do 11. stoljeća na dubrovačkim otocima, tek što one dobiše osmerostrani oblik, stupiće i četverolisne prozore na svom tamburu poput kupole gradskog zvonika. Najljepša je kapela Gundulićeva gruškog ljetnikovca: njena vrata i prozori uokvireni su cvjetnim vijencima. Kapela Rašićina ljetnikovca pod Petkom ima u luneti portala lijepi reljef evangeliste, Zamanjina kapela u Rijeci opetuje u trolučnom zabatu renesansno pročelje sv. Spasa, a na kapelici Gučetić-Vlašićeva ljetnikovca, koju prema natpisu na pročelju podiže 1595. godine Pavao Stjepanov Gučetić, još se primjećuju tragovi gotike.

Pored orsana pod terasom je često cisterna iz koje otiče voda kroz malu reljefnu česmu u vrtu ili dvorištu. U Gučetićevu parku u Trstenomu vidi se ulomak male česme s lavljim glavama gotičkog stila koja je vjerojatno sličila onoj u franjevačkom dvorištu. Već godine 1502. ovaj je perivoj bio lijepo uređen, i izvori vodâ koji obilno otiču onim krajem, bili su vješto iskorišćeni, kako to odaje natpis s nekadašnje kuće Ivana Gučetića, koji se sačuvao u parku:

VICINIS LAVDOR SED AQVIS ET SOSPITE CELO
DOMVS PLVS PLACEO ET OVLTV SPLENDIDIORIS HERI
† HAEC TIBI SVNT HOMINVM VESTIGIA CERTA VIATOR MDII
IO.GOT. ARS VBI NATVRAM PERFECIT APTA RVDEM

(Dom Iva Gučetića. Hvale me zbog lijepe okolice, ali se još više sviđam zbog izvora, blagog podneblja i gajenja lijepe prošlosti. Putniče, znaj da su tu najočigledniji dokazi ljudskog života gdje je umjetnost zgodno usavršila divlju prirodu. Godine 1502.).

Da li je to ljetnikovac onog Ivana Stjepana Gučetića, koji nam je poznat kao trojezični pjesnik i koji je živio od 1451. do 1502. godine, čije je latinske pjesme hvalio Angelo Poliziano i Ilija Crijević, ili Ivana Marinova Gučetića koji je 1494. godine naručio arhitektonske ukrase svog ljetnikovca u Trstenomu, teško je utvrditi, ali radije smatram da je taj natpis postavio Ivan Marinov, jer je on godine 1519. i umro u Trstenome, dok pjesnik u svojoj oporuci uopće ne spominje svoje imanje u tom selu.

Ističu se česmice Gradićeva ljetnikovca u Gružu, Gučetićeva porušenog »Lorka«, kojemu se gotički ulomci još razvlače po vrtu i Sorkočevićeva ljetnikovca u Lapadu, Skaprlendina i Sorkočevićeva u Rijeci. Na Sorkočevićevoj česmici u Rijeci krilati geniji drže vlasteoski grb i između herma jašu na delfinu, u dvojnice svira triton, motiv koji se opetuje na talijanskim česmama druge polovice 16. stoljeća. Izrezani pragovi s lišćem u sredini i na kraju podsjećaju na one u niši sv. Vlaha koje je klesao francuski kipar Jakov de Spinis iz Orleansa 1552. godine na tvrđavi sv. Ivana u luci.[138] On ih je možda uveo u Dubrovnik gdje su se raširili krajem 16. i u 17. stoljeću. Velika barokna česma s Neptunom i nimfama u Gučetićevom parku u Trstenomu sazidana je kasnije od vremena koje nas ovdje zanima, 1736. godine. Česama mora da je bilo u perivojima mnogo, jer francuski geograf Nicolas de Nicolai, koji je sredinom 16. stoljeća posjetio Dubrovnik, hvali gruške ljetnikovce i piše da u njihovim perivojima ima bunara i vodoskoka.

Perivoji su pravilno raspoređeni talijansko-francuskim geometrijskim načinom uređivanja vrtova. Dvoredi kamenih stupova većinom lisnatih kapitela, usađeni

u niske jarule ukrštavaju se dijeleći u četvorine perivoj. Na stupovima su drvene gredice po kojima se penje i širi vinova loza najbolje vrsti iz koje se pravi vino, koje je u 16. stoljeću bilo poznato i van Dubrovnika pod imenom malvazija, budući da je ta loza bila uvedena iz grčkoga grada Malvazije. To su odrine ili pergolate koje se skoro redovito sretaju u svim dubrovačkim perivojima i dvorištima, od 15. do našeg stoljeća. Ti se kameni stupovi s odrinom vide i pred seoskim kućama. Dok su kapiteli 15. stoljeća lisnati, u 16. stoljeću oni su pod uplivom renesansne stilizacije stilizirani poput jonskih, a rijetko i figurativni. Najljepši su kapiteli Skočibuhina ljetnikovca u Tricrkve i Pucićeva na Pilama, na njima su vješto komponirane ljudske glave i poprsja u nošnji 16. stoljeća prepletene sa životinjama, pticama i biljem, a na bazama su izdjelane životinje i kukci. Na dva stupa pred Pucićevim ljetnikovcem označeni su ljudski likovi, koji nisu završeni i upućuju nas stoga u način obrade kamena. Kipar je ovdje iskalio svoju maštu, svoje motive je preinačivao, domišljato i vješto ih rezao tetošeći svaku sitnicu. To je rad neke dobre kiparske radione iz 16. stoljeća u kojoj je isklesana sitna rekao bih cizelirana plastika spomenute tritonove česme u Sorkočevićevom riječkom ljetnikovcu, zatim ažurirani Buničev grb na uglu Gradićeva ljetnikovca i na palači u Ulici od crevljara, te još ponešto sitne, oštro rezane i prošupljene plastike. Načinom izvedbe ti radovi podsjećaju na spomenutu nišu Jakova iz Orleansa, a ujedno i na ukrase slične niše na Lovrijencu na kojoj je radio Korčulanin Vicko Lujov.[139] Uporede li se lica Pucićevih kapitela s maskeronima na stupu pred gradskom vijećnicom u Korčuli na kojemu je Vickov potpis, pa i s reljefnim ukrasima nad ulazom tvrđave nad gradom Hvarom, vidjet ćemo da su ti radovi slični. Nije isključeno da potiču iz radione u kojoj su skupa radili francuski i naš kipar, koji se spominju sredinom 16. stoljeća u Dubrovniku. Da je Vicko Lujov doista izrađivao stupove potvr-

đuje ugovor što ga je u srpnju 1568. godine sklopio s predstavnicima Malog vijeća za izradbu pedeset stupova.[140]

Ako je perivoj bio u morskoj razini imao je i ribnjak. Sačuvani su još Sorkočevićevi ribnjaci u Lapadu i kraj izvora Rijeke, dok je Gundulićev u Gružu nedavno zatrpan. Da su ribnjaci u dalmatinskim ljetnikovcima postojali već u 15. stoljeću svjedoči Petar Hektorović koji je opisao ribnjak u svom Tvrdlju.

Ljetnikovci kao što vidjesmo sliče jedan na drugoga. Nastali su zapravo od obične kuće, kojoj su pridodati neki dijelovi; perivoj, orsan, terasa, kapela i loža, koji su bili potrebiti na ladanju i kojima se oblik jednako kao i smještaj opetuju. U razmaku od 15. do 17. stoljeća, a i kasnije, oni se nisu u svom osnovnom rasporedu promijenili, a promjena stila kroz to vrijeme odrazuje se tek u njihovom ukrasu istaknutih arhitektonskih dijelova, kao što su vrata, prozori i vijenci, ali i tu se još provlači način onog stila koji je na našem primorju prevladavao, cvjetne gotike. Na primjer neki likovi u unutrašnjem stubištu Stajeva ljetnikovca na Batahovini, u kojemu triumfiraju široki oblici zrele renesanse, podsjećaju fantastičnošću svoje zamisli i reljefnošću izvedbe na kasnogotičke kamene ukrase korčulanske katedrale. Njihov unutrašnji raspored uglavnom se ne mijenja: središnja dvorana i četiri pobočne sobe; taj raspored postaje tipičan za našu primorsku, osobito dubrovačku kuću, da ga spominju i stihovi neke mletačke rugalice:

Quatro stanze, un salon
Ze la casa d'un schiavon.

(Dvorana i četiri sobe — to je kuća Hrvata).

Ne nalazeći tako u dubrovačkim ljetnikovcima neke posebne motive stranog graditeljstva, već videći u njima i postepeni razvoj iz obične kuće u ladanjsku palaču, sklon sam pretpostavci, da su ove lijepe i praktične zgrade, vješto smještene i sljubljene s krajolikom, čvr-

sto zidane, ukusno i diskretno iskićene arhitektonskim ukrasom, — da su one ponajviše rad naših domaćih kamenara. Toj pretpostavci pored stilskih oznaka domaćih klesarskih radiona koje su tu vidljive, poslužit će i nekoliko arhivskih podataka.

U srpnju 1444. godine naručio je dubrovački nadbiskup u klesara Živana Radinčića vrata i prozore za svoj gruški ljetnikovac,[141] zidan od Jakova i Radina Klapčića.[141a] U veljači 1447. godine obećao je klesar Ivan Tepsić Marinu Buniću balkone, vrata i balkonatu za njegov ljetnikovac u Rijeci.[142] Krajem iste godine obavezali su se Radan Klapčić i Pripko Radončić, da će sazidati Šišku Đurđeviću u Gružu kuću visoku dvanaest lakata.[143] Krajem 1448. godine Živko Ratković i Živan Radojević grade Đuru Gučetiću kuću dugu dvadesetšest, široku deset, a visoku dvanaest lakata, s terasom oko perivoja.[144] Radan Klapčić je 1449. godine zidao u Gružu ljetnikovac Nikole I. Kabužića.[145] Svi nam ti ugovori svjedoče, da su već u prvoj polovici 15. stoljeća izvan gradskih zidina postojali ljetnikovci sazidani gotičkim stilom. Nastavljali su zatim da grade i u drugoj polovici. U svibnju 1458. godine preuzeli su Mihoč i Ivan, sinovi Vlahote Krivaničića, gradnju kuće Stijepa Zamanjića u Šumetu,[146] a u travnju 1455. godine zidao je Marko Vlahotić-Krivaničić, vjerojatno njihov brat, kuću Ivu Kabužiću na Pelješcu.[147] U listopadu 1458. godine ugovorio je Klement M. Gučetić s klesarima Vlađom Bogojevićem i Simkom Radosalićem, da mu izrade vrata, prozore i stepenice za ljetnikovac i lûk za arsenal u Gružu.[148] Dok su oni imali da isklešu klesarske radove, zidar Ivan Vlahotić i Radovan Vukčić trebali su prema obavezi u prosincu iste godine, da sazidaju Klementu taj ljetnikovac s terasom i presvođenim arsenalom.[149] Dva miljara sedre za svodove donio je pak Klementu Ratko Radašinović slijedeće godine.[150] Godine 1458. zidao je Ivan Radojević Marinu I. Bizanti orsan u Rijeci,[151] a tu je slijedeće godine i Marko Krivaničić gradio Marku

Stajiću jednokatni ljetnikovac s perivojem i arsenalom.[152] U veljači 1463. godine ugovorio je zidar Vitko Radosalić s Ivom Cvjetkovićem, da će mu napraviti u kući koja se nalazi u Rijeci križni svod i šest pilastara.[153] U kolovozu 1473. godine obavezao se zidar Vlatko Doberković, da će podignuti Ivanu Nika Gunduliću ljetnikovac visok tridesetčetiri i po lakta u perivoju i s temeljima u moru, kojemu će zidovi biti prema vrhu sve tanji. Izradbu prozora i klesarskih radova Vlatko nije preuzeo, njih je kao obično imao da izradi neki klesar. Krajem 1475. godine Doberković je potvrdio, da je isplaćen.[153a] Jakov Čelubinović poduzeo je u siječnju 1480. godine da zida kuću Pavla V. Zuzorića u njegovu vrtu u Brsečinama.[154] Za svoj spomenuti ljetnikovac u Trstenomu, Ivan Marinov Gučetić naručio je u Korčuli krajem 1494. godine Bartulu i Franu Karliću vrata zupčastog nadvratnika, kameni ormar, umivaonik s dvije police, presvođen lukom, koji je bio iskićen visećim gotičkim arkadicama i obrubljen stupićima, i jednostavniji umivaonik za kuhinju, dva kamina s konzolama u obliku lavljih glava, preko pedeset zubaca i dvadeset i šest stupova za odrinu poput onih u Đurđevićevu perivoju.[155] Spomenuti natpis ljetnikovca Ivana Gučetića iz 1502. godine i nekoliko kasnogotičkih ulomaka sačuvanih u parku, možda su ostatak te Ivanove narudžbe.

Da potkrijepim pretpostavku da su naši graditelji i klesari zidali ljetnikovce istaknut ću, da su oni zidali i na jednom od najljepših dubrovačkih ljetnikovaca gotičko-renesansnog stila, koji je pripadao Petru Sorkočeviću u Lapadu i koji je u cjelini sačuvan. Petar je u ožujku 1518. godine ugovorio s klesarom Petrom Petrovićem, da mu iskleše četiri stupa i odgovarajuće polustupove lijepih lisnatih kapitela, dva velika grba, iskićene prozore, vrata i reljefnu česmu sa školjkom.[156] Nažalost Petrović nije dovršio taj posao; umro je tri mjeseca nakon narudžbe i njegovi nasljednici vratili su Sorkočeviću novac, a započeti ljetnikovac dovršavao je

korčulanski klesar Silvije Antunović, kojemu je vlasnik u listopadu 1520. godine ponovno naručio lukove svodovlja i malu česmu.[157] Pred ljetnikovcem se nalazi još široka terasa, pod kojom je arsenal i cisterna sa česmom. U prizemlju je dvokrilni trijem oblih lukova podržavanih od spiralnih stupova, lijepih renesansnih kapitela sred kojih se opetuje Sorkočevićev grb. Taj trijem vješto povezuje terasu s kućom. Nad dvorišnim ulazom je grb, godina dovršetka gradnje MDXXI i Petrovi inicijali P S koji se opetuju na nekoliko nadvratnika u unutrašnjosti kuće. Na kućnim vratima je natpis PAX HVIC DOMVI, koji se čita na ulazu u klaustar stonskog franjevačkog samostana i na nekoj kući na Bosanci. U prizemlju je saloča s velikim umivaonikom. Kroz bogato iskićena vrata stubišta uzlazi se u nekoć presvođenu sobu, koja ima još lijepe reljefne menzole, a zatim na kat gdje je u velikoj središnjoj dvorani opet veliki umivaonik. U drugom krilu kuće je loža s kamenim klupama, umivaonikom i krunom bunara. Na njenim zidovima su barokne slikarije, a u susjednoj dvorani sitno islikan drveni strop. Te prozračne i velike dvorane i sobe daju ovom zapuštenom ljetnikovcu dojam raskoši i renesansnog uživanja, dok mali vrt za kućom sa stupovima i kapelom odaje intimnost obiteljske povučenosti.

I za kapele ljetnikovaca ima podataka da su ih zidali naši majstori. Neke ćemo navesti kod spominjanja crkvene arhitekture, a ovdje ističem da je sredinom 1538. godine Petar Andrijić podigao kasnogotičku kapelu ljetnikovca Miha J. Bunića na Batahovini.[158]

U travnju 1578. godine vršio je Vlaho Gučetić obračune s Tomkom Ruskovićem, koji mu je zidao kuću u Rijeci.[159] O izradbi stupova odrina u perivojima ili u dvorištima ima također arhivskih podataka. Stupove su osobito uvozili iz Korčule. Krajem 1458. godine obavezali su se Maroje Ratković i Luka Ilić, da će sazidati u Lopudu kuću Vlahuši Stjepkoviću i pred njom lijepo dvorište sa stupovima poput onih u Matulina Cankovića.[160] Prema tome se vidi, da su već sredinom 15. stoljeća postojala dvorišta sa stupovima koja se u dubrovačkom kraju na sličan način izvode sve do danas. Godine 1488. izdjelali su Jerko Andrijić i Marko Kršulović petnaest stupova za perivoj Iva M. Kabužića u Rijeci i u Lozici.[161] U prosincu 1523. godine korčulanski klesar Nikola Pavlović klesao je stupove za vrt Brnje N. Ranjine u Zatonu.[162]

Drvoredi stupova su se upotrebljavali i u samostanskim vrtovima gdje ih se i danas vidi. Tako su se 1460. godine Radosav Radovanović i Vlađ Bogojević obavezali nastojnicima franjevačkog samostana, da će im izraditi dvadeset i osam stupova i trideset zubaca koji su se vjerojatno uzidali u suprotni zid, da skupa sa stupovima drže odrinu.[163] Neke stupove u perivoju renesansnog ljetnikovca Vice Stijepovića-Skočibuhe u Tricrkve izrađivao je korčulanski klesar Grgur Dujmov, kojemu je bogati trgovac 1585. godine isplatio preko četrdeset stupova, kako je to zabilježeno u Vickovoj računskoj knjizi. Pri uređivanju toga perivoja bio je tri godine zatim zaposlen i zidar Miho Sić.[164] Lože s terasama zidali su također naši klesari. Godine 1495. dovršavao je i Nikola Lukšić sin Lukše Vukosalića ložu Franu B. Kabužiću.[165]

Ljetnikovci pokazuju kako je renesansni čovjek osjećao potrebu za odmorom u prirodi, pa bio to i poslovni Dubrovčanin. Bogatija vlastela se natjecahu tko će ljepše urediti svoje odmarallište. Da su doista bili svijesni toga užitka u tišini svojih vrtova pokazuje nekoliko natpisa. Na nadvratniku Sarakinog perivoja na Pločama piše:

ESTE PROCVL LIVOR, LITES: AMBITIO, CVRAE;
ANTRA, HORTOS, SCOPVLOS PAX COLIT ATQ. QVIES.

(Neka su daleko zavist, svađe, taština i brige; u pećinama, u vrtovima i na otocima je mir i tišina). Matijević[166] piše, da je te stihove možda dao uklesati matematičar Marin Matov Gradić zvani Bete po čijem nadimku još i danas zovu pećinu pri moru ispod toga perivoja — Betina špilja. On je prema Matijevićevu pisanju ostavio

ovaj ljetnikovac svojoj kćeri udatoj za jednoga od obitelji Saraka. Stil slova, klasična kapitala, upotrebljavala se je u drugoj polovici 15. i prvoj polovici 16. stoljeća kada je Marin živio i nije isključeno da je on urezao te stihove. Na nadvratniku nekog ljetnikovca na Lopudu i Pucićeva ljetnikovca na Pilama čita se Vergilov stih: DEVS NOBIS HAEC OTIA FECIT, a da je boravak tu doista bio dokolica potvrđuje natpis: VARII GLI EFFETTI SONO, koji je vjerojatno bio na kuhinji, a odnosi se možda na učinke jela s obilnih gozbî. Bit će stoga da je natpis s ljetnikovca, koji sada pripada Radovaniju na Kanalu:

1571
MANE THETEL PHARES

pogrešno ispisan iz knjige proroka Danijela, podsjećao na prolaznost onih koji su tu uživali. Balaturi Skočibuhina i Gučetićeva ljetnikovca dokazuju također da su se u perivojima ljetnikovca priređivale zabave. Kristo Đurđević ponosno je istaknuo, da je kupio i uredio svoj ljetnikovac u Ponikvama na Pelješcu. Tu se na ulazu u vrt M. Briške čita njegov natpis:

D. O. M.
CHRISTOFOR GIORGI BERNARDI FILI EMIT
HANC VILLA EXCOLVIT RESTITVITQ DOMV
A. C. S. MDCLXIIII

Natpis sa porušenog ljetnikovca Dinka Ranjine u Vrućici, sačuvan je samo u Appendinijevu i Matijevićevu prijepisu, otkriva da je pjesnik ovdje pozivao i gostio svoje prijatelje jednako kao i Petar Hektorović koji je sličan natpis dao urezati na Tvrdalj. Ranjinov natpis je glasio:

DOMINICVS RAGNINA COSMI MAGNI DVCIS ETRVRIAE
EQVES DOMVM HANC TVRRIS INSTAR AD VSVM SVVM
AMICORVMQVE COMODVM EREXIT
MDLXXXV

On je tu pozvao u goste pjesnika Maroja Mažibradića da bi ga potaknuo, da tu u slobodnoj prirodi počne opet slagati ljubavne stihove:

Dođ k meni malo sad...
na ovi dvor mili moj sazidan na vodi,
pod kojim drijeva broj svakojakih dohodi,
daj na glas Serena, ke uza nj dan trate,
jeda t' se ljuvena spjevanja povrate.

ali je Mažibradić »pun tuga svih« odbio poziv:

Zoveš me na dvor tvoj, sazidan na vodi,
gdi plavi veliki broj svakoji dohodi,
i morske gdi vile pjesni ti spjevaju,
i ke te tač mile, da živeš u raju;
a sve toj, jer tvoja vridnos hoće i žudi,
da se pamet moja na pjesni probudi.
Ako t' su boljezni, zov' me, da se t' bolim,
a nemoj na pjesni, velmi te sad molim...

premda je i on volio da živi na svojim poljskim imanjima u Konavlima i u Podobuću na poluotoku Pelješcu, gdje je gajio voćke i cvijeće i lovio, držeći za to pse, konje i sokolove.

Da su ljetnikovci doista bili sastajališta pjesnika koji su tu provodili dio godine, potvrđuje i Mavrov sin Horacije Mažibradić, koji je u svojoj poslanici Dživu Gunduliću spominjao da mu je pjesnik »Dubravke« u svojoj kući »na vodi« čitao svoje pjesme. Dinko Zlatarić je također rado boravio u svom konavoskom ljetnikovcu, gdje je pozivao talijanskog književnika i upravnika dubrovačke škole Camilla Camilli, koji je u nekoj nažalost izgubljenoj pjesmi opjevao njegovo poljsko imanje. Astronomsko djelo Nikole Nalješkovića »Dialogo sopra la sfera del mondo« odigrava se na njegovu imanju u Župi. U tišini Sorkočevićeva riječkog ljetnikovca tuma-

čio je vlasniku te prostrane kuće, Marinu, Ruđer Boškoviću, 1747. godine, osnove svog filozofskog sustava; a Beno Stajić čitao odlomke svog spjeva o Aleksandru Farnese. Sve to pokazuje, da je starija dubrovačka književnost bila povezana s boravkom u ljetnikovcima.

Cvijeto Zlatarić je istaknuo, da je svoj utvrđeni ljetnikovac u Pijavičinu na Pelješcu sazidao iz ljubavi prema zelenim gajevima:

FLORIVS HAS AEDES
HAEC ORNAT AMOENA VIRETA
AVREVS IPSE SIBI POSTERITATIS AMANS
MDCXXV

iako velika konoba sada srušene kuće pokazuje da se je on bio pobrinuo za prihode svojih imanja, koje su mu rčanski kmetovi tu unosili. Znao je zastalno, kao i ostala vlastela, da gradnjom svog ljetnikovca vješto spoji korisno s ugodnim; da uživa u dokolici daleko od buke napučenog i trgovačkog grada, a ujedno da nadzire svoje vinograde i maslinike, jer dok su ljetnikovci u predgrađu bili namijenjeni ponajviše zabavi i odmoru, dotle su oni, sagrađeni u selima otoka i primorja, sagrađeni zbog jačeg nadzora vlasteoskih imanja i u njihovim prizemnim konobama još stoje velike kamenice u koje su praktična vlastela spremala maslinovo ulje.

Skamenjena ljepota ljetnikovaca još je sačuvana, čak se i poljepšala stoljetnom patinom vremena. Na suncu se još ocrtavaju sjene oštrih bridova, vješto svinutih lukova i prošupljenih ukrasa, ali drveće njihovih perivoja nije moglo da se održi. Arhivski podaci o dubrovačkom uzgoju voćaka, ukrasnog bilja i cvijeća nisu još sakupljeni. Već spomenuti francuski geograf Nicolai piše, da je u 16. stoljeću u perivojima gruških ljetnikovaca uspijevalo južno bilje, a njegov zemljak Filiph de Fresne-Canay ističe gruške voćnjake i veli, da u ovom kraju ima mnogo naranača i bresaka. Leon Bordier, koji

je 1604. godine posjetio Dubrovnik prateći francuskog poslanika u Carigrad, spominje da u ovim vrtovima ima oranžerija, citronerija i šipaka. Kad je Petar Hektorović u 16. stoljeću u svom perivoju, kako sam piše, njegovao čemprese, oleandre, jasmine, tamarise i opuncije, očito je da su te biljke gajili u to vrijeme i Dubrovčani u svojim perivojima koji su klimom i ljepotom uređaja prednjačili hvarskim. Povezani neprekidnim trgovačkim vezama s južnom Italijom, Španijom i Orijentom gdje se razvijalo njegovanje biljaka, oni su zastalno prenosili vrlo rano u svoj kraj južno i tropsko bilje i gojili voćke i cvijeće tako da su njihovi perivoji u 15. stoljeću zadivili talijanskog putopisca Milanca Casolu, u 16. stoljeću francuskog putopisca Jeana Palerna, a u 17. stoljeću francuskog poslanika u Carigradu Louisa des Hayen-a i poznatog turskog putopisca Evliju Čelebiju, koji piše da u dubrovačkom kraju rastu naranče, limuni i ostala južna stabla.

Izgradnjom dubrovačkih ljetnikovaca širio se gotički i renesansni stil po selima i manjim mjestima Republike, tako da je prodro i u zabitna sela. U središtima pojedinih knežija i kapetanija, a tih je na čitavom zemljištu Republike bilo deset, vlada je zidala kuće u kojima su boravili knezovi pojedine knežije, državni namještenici izabrani od senata na šest mjeseci koji su vršili upravnu, sudačku, a donekle i vojničku vlast u pojedinoj knežiji. Osobito u četvrtom desetljeću 15. stoljeća vlada se odlučila da proširi i sazida nove dvorove pojedinih knezova, koje narod u tim mjestima još zove palaci.

Sredinom 15. stoljeća u vremenu čestih pregradnja pregrađivao se i knežev dvor na Šipanu. Iz radova koji su se tu poduzimali jasno se vidi kako je nekoliko zidara bilo tu postepeno zaposleno. Nastojnici koji su bili određeni za predgradnju, Blaž Zamanjić, Petar L. Pucić i Ivo F. Sorkočević, naručili su u kolovozu 1448. godine dvadeset stepenica kod Ivana Tepsića,[107] a u studenom sklopili su ugovor s Božidarom Bogdanovićem i Radi-

nom Brajkovićem, da sazidaju dvor za koji će nastojnici dati sve klesarske dijelove: kamin, dimnjake, stepenice s lukom od opeka, prozore i vrata koje će onda Božidar i Radin uzidati. Doskora je Božidar umro i zastupnici njegove djece bili su isplaćeni za rad koji je on izvršio[168] i koji su zatim nastavili. Krajem 1449. godine Ivan Brajković je dubao cisternu,[169] koju je zatim Đuras Stjepković presvodio sazidavši ujedno u kući peć, zid okolnog vrta i ostalo što je bilo potrebito.[170] Taj dvor je jednokatnica s otvorenim stubištem i terasom smještena na prikladnom a i strateškom položaju vrh polja i nad Lukom. Nad gotičkim ulazom dvorišta je natpis gotičkih slova, koji spominje tri vlastelina spomenuta u arhivskim dokumentima kao nastojnike izgradnje:

1450
OFICIALI
S. BIAXIO DE GIAMANO
S. PIERO DE POCA
S. ZOVANE DE SORGO

Na pročelju je gotička bifora, a pred dvorom je terasa pod čijim sadrenim svodom je zdenac s krunom na kojemu je grb iskićen kovrčastim gotičkim lišćem. Prozori su osigurani rupama puškarnicâ jednako kao što bijahu i na dvoru trsteničkog kneza i na mnogim kućama u lukama i sred polja, koje su bile izložene gusarskim i ostalim napadajima.

Iste godine kada se zidao taj dvor gradila se i kuća za kneza ili kapetana Trstenice. U ožujku 1448. godine počeo je klesar Radoje Pribilović da kleše prozore, vrata, stepenice i ormar za tu kuću koja je sada porušena,[171] ali se njenog rasporeda još sjećam. Ruševine se vide kraj nekadašnje župne crkve sv. Vida, posvećene sada Karmelskoj Gospi, na osamljenom i strateškom mjestu, visoko nad morem iznad Orebića. Na maloj ravnini pred dvorom su dvije crkve, župnikova kuća i loža s kamenim

stolom za koju se veli, da je bila sudnica. Tu je, dakle, bilo okupljeno upravno i crkveno središte trsteničke županije, pred ovom kućom okupljali su se seljaci okolnih sela svake nedjelje, a 26. srpnja 1769. godine pobunili su se stanovnici sela Stankovića, uskrativši trsteničkom knezu Andriji Pauliju drva i određeni dio stada.[172] Okružena dvorištem kneževa je kuća u prizemlju imala tamnicu s kamenom klupom poput onih u Kneževu dvoru, štalu i konobu. Vanjske stepenice su vodile u središnju dvoranu kata gdje je bio uzidan gotički umivaonik, a s obiju strana bile su sobe. Prozori i vrata, nad kojima je bio reljef sv. Vlaha, bili su gotički.

Gotičkim stilom sazidan je i knežev dvor u Lopudu, ograđen također zidom lijepo profiliranog gotičkog ulaza. Na pročelju je gotička trifora, a u dvorani iskićeni gotički umivaonik. Ostali prozori i vrata također su u kasnogotičkom stilu.

Kuću kneza u Slanome s dvorištem zidali su Božidar Bogdanović i Radoj Bogetić, a Đuko Utišenović i Radonja Grubačević pripremali su za nju klesarsku građu, kako se to vidi iz ugovorâ sklopljenih u veljači 1446. godine.[173] Vojvoda Slanoga imao je pak posebnu kuću koja je morala biti duga trideset, a široka deset lakata. Zidali su je 1552. godine Nikola Vlahušić, Nikola i Pavle Ivanović.[174]

Dvor mljetskog kneza je duga prizemnica u renesansnim oblicima diskretno smještena i osamljena u dolini pod Babinim Poljem. Put koji uz nju vodi i danas se zove Kneževa ulica. U Vitelleschijevu rukopisu iz 1827. godine[175] nacrtan je njegov izgled i tloris jednostavno, ali vješto raspoređen. Sred kuće je saloča sa zdencem, tik do nje na zapadu dvije sobe, vjerojatno za spavanje, a na istoku blagovaona i kuhinja uz koju su nadozidani zatvori. Taj raspored je ostao uglavnom i danas, a zatvori se pretvoriše u štale. Na vratima je natpis:

PRAETORIS MELITESIS
PRAETORIVM
PVBLICA RAGVSINOR
PECVNIA ERECTVM
ANNO A PARTV VIRG MDLIV

Prostranija je jednokatnica stonskog kneza kraj gradske tvrđave sv. Jerolima i katedrale. Zgrada je kasnije pregrađivana, ali se u njenom prizemlju još vide tamnice. Pregrađen je i knežev dvor u Janjini koji se nalazi sučelice župnoj crkvi, ali je na prizemnici još loši reljef sv. Vlaha sa slovima S. B.

Prema Vitelleschijevu crtežu i opisu, kuća lastovskog kneza, koja se nalazila vrh sela, bila je jednokatnica s istaknutim srednjim dijelom, u prizemlju je bila konoba, drvarnica i cisterna, a u prvom katu dvorana i tri sobe. Od srušenog dvora ostao je tek reljef sv. Vlaha u niši pod kojim je natpis:

MEN. AVGV. MDCL
XVI COM. ILL. D
ANDR. DE BONA

po čemu se vidi, da je ta zgrada bila sazidana tek u kolovozu 1666. godine dok je na otoku knezovao Andrija Bunić.

Pored tih istaknutih zgrada postojalo je u Stonu, drugom gradu Republike, i u drugim selima, mnogo vlasteoskih kuća koje nisu bile tako prostrane kao ljetnikovci već jednostavnije zidane, ali u kojima se ipak odrazivao gotički i renesansni stil. Postoji i mnogo kuća pučana, zanatlija, trgovaca i pomoraca, koje su također imale slične oznake. Navest ću nekoliko majstora koji su ih zidali. Godine 1428. poduzeli su zidari Živko Benešić i Ivanko Petković da zidaju kuću Marinu i Nikoli S. Buniću na njihovom imanju u Kuni na Pelješcu.[176] U veljači 1444. godine zidali su Andrija Dešković i Nikola Radinović kuću Ivu Kotrljiću u Stonu,[177] a godine 1449. Živko Obradović, Radosav Klapčić i Marko Vlahović Antunu Puciću u Trstenici.[178] U rujnu 1452. godine ugovorio je Trifun Bundić s Radosavom Klapčićem i Radovanom Dobrančićem da mu sagrade kuću u Janjini na Pelješcu.[179] Marko Vlahotić rečeni Krivaničić sklopio je u veljači 1455. godine ugovor s Nikom Jurovim, da će mu na Pijavičinu podignuti kamenu kuću,[180] a u veljači 1457. godine s Rafom M. Gučetićem za gradnju kuće u Lozici.[181] Rafu je i šipanski kamenar Ratko Radinović sa sinom Stjepkom zidao 1469. godine kuću na njegovom posjedu na Šipanu.[182] Tu su Radin Stipković i sin mu Ratko, također šipanski majstori,[183] 1456. godine sazidali kuću Marinu Buniću. Korčulanski klesar Antun Anđelinović klesao je okrugli prozor i bifore za kuću Savina Menčetića na Pelješcu.[184] Godine 1498. zidali su Radovan Krivaničić i sin mu Ivan, gruški zidari, Stijepu Gradiću dvije kuće na Pelješcu, u Janjini i u Trpnju.[185]

ZIDINE, TVRĐAVE I MOSTOVI

Pri zidanju zidina i utvrda grada i u okolici isticali su se pored stranih graditelja, koji su bili u službi Republike, i naši zidari. Godine 1418. isplatili su nastojnici gradskih zidina Maroju Tominoviću iz Župe, Vlahoti Dimitrijeviću i braći Krivaničić izradbu zubaca, koje su izradili na Lovrijencu.[186] Kada se u 16. stoljeću ta tvrđava proširivala i pregrađivala, Korčulaninu Vicku Lujovu isplaćeno je za ukrase velike renesansne niše na njenom pročelju.[187] Sredinom 1451. godine zidali su Radivoj Radišić, Miho Gojković, Stjepan Androjević i Mihoč Pribatović gradski zid u Cavtatu s otvorima za topove i zupčastim kruništem koji je imao da sliči na stariji zid.[188] Radivoj i Miho su nastavili taj posao s Nikolom Pribinjićem i ostalima 1468. godine. Zidovi su se

prostirali na kopnu i sezali do mora, a bili su debeli dva lakta.[188a] Nažalost, danas se tek vide samo ostaci donjeg dijela cavtatskog zida, koji je ograđivao poluotok od konavoskog kopna i branio ga od neprijateljskih napadaja. Tek na nekom starom akvarelu Cavtata, koji je Vlaho Bukovac sačuvao u svom ateljeru, i na ostalim ranijim slikama malog reljefnog gradića, vidi se taj utvrđeni pojas. U lipnju 1452. godine Radivoj Radišić i Radonac Obradović, prozvani Glava, dovršavahu kule zupčastih zidova koje su u zidinama pod Minčetom.[189] Danas te kule, od kojih jedna u unutrašnjosti ima gotički svod, nemaju zupčaste rubove, jer su Dubrovčani, preinačujući svoje gradske zidine, skinuli kasnije sa čitavog sklopa gradskih zidina zupčasti završetak, koji u 17. i 18. stoljeću zbog promjene obrambenih sredstava nije bio potrebit, ali koji se na pozlaćenom modelu starog Dubrovnika još vidi. U lipnju 1469. godine obavezao se je Radić Ostojić, da će napraviti prema drvenom modelu i donijeti iz Korčule ogradne zidove, otvore za topove i lukove za malu kulu na Pilama,[190] koja se, čini se, nalazila sučelice gradskih vrata, a slijedeće godine u studenom da će za utvrdu koja se dizala u luci napraviti vijenac, otvore za topove i prošupljene menzole, koje su služile vjerojatno za postavljanje pomičnih drvenih ograda u zupčanom rubu poput onih na stonskim zidinama. Vukosav Radonjić, Radoje Stančić i njegov imenjak Milišić sklopili su u svibnju 1480. godine ugovor za gradnju Revelina na zidinama uz more prema pučini. Nastojnici su im odredili debljinu zidova i obećali potrebitu gradnju.[190a] U svibnju 1500. godine Ilija Đurđević i Petar Petrović zidali su krunište kule u gradskoj luci.[191]

Dubrovačke zidine zidao je i najpoznatiji naš graditelj 15. stoljeća Juraj Dalmatinac. On je stupio u službu Dubrovačke republike krajem svibnja 1464. godine.[192] Kod njegova prijema članovi Vijeća umoljenih bili su oprezni i zaključili su 5. lipnja, da se s njim sklopi ugo-

vor samo za četiri mjeseca i to uz uvjet da ako tokom toga vremena ne zadovolji mogu da ga otpuste, plativši mu ono što je izvršio.[193] Juraj je nastupio službu s dva pomoćnika i odmah se zaposlio na gradnji zidina, tako da je već u lipnju izradio mali model za kulu sv. Kate sred sjevernog dijela zidina. Taj model je prihvatilo Vijeće umoljenih 3. srpnja i prema njemu je sazidana visoka četvorna kula. Slijedećeg mjeseca on je izradio i prikazao Vijeću nacrt za dovršetak najistaknutije dubrovačke kule, Minčete, koju je prije njega bio započeo Michelozzo. Njena gradnja je dugo trajala, već 1454. godine srušili su kraj nje stare zidine,[194] a zatim je u onim teškim danima ratne opasnosti u njenoj izgradnji sudjelovao čitav grad. Vijeće umoljenih je, naime, 11. ožujka 1461. godine riješilo, da svaka obitelj mora poslati jednog slugu ili sluškinju ili platiti groš i po za pripremne radove na njenim temeljima.[195] Gradnjom se, dakle, započelo i zemljište se pripremalo prije Michelozzova dolaska, a zatim se u lipnju kad je on stigao rad ubrzao prema njegovim uputama. Vijeće umoljenih je, naime, 8. lipnja odlučilo, da se kula nastavi ili prema Michelozzovom nacrtu ili eventualno drukčije, ali svakako po njegovom uputstvu.[196] Toga istog dana bili su ovlašteni od Vijeća umoljenih Malo vijeće i knez, da uzmu Michelozza u službu uz skupu mjesečnu plaću od dvadeset dukata.[197] Očito je, da je vlada pristala na tu svotu zastalno pred strahom od eventualnog turskog napada, a bit će da je Firentinac uočio i iskoristio bojazan malog grada pred turskom bujicom. Po njegovom uputstvu zidale su se i podvostručavale u isto vrijeme i zapadne zidine i kula kraj Vrata od Pila.[198] Rad na Minčeti vjerojatno je za čas bio zapeo, pa je u listopadu odlučeno da se nastavi prema Michelozzovom drvenom modelu.[199] Godine 1463. naručen je kamen kod Ilije Pribinjića i Jurja Miotoševića, a zatim i kod Vlahuše Tomkovića,[200] što znači da Minčeta još nije bila dovršena i zato je taj posao nakon Michelozzova odlaska povjeren

Jurju. Prema zaključku Vijeća umoljenih, 19. srpnja 1464. godine, kojim su bili ovlašteni nastojnici gradnje zidina da »nastave rad na Minčeti i da je dovrše prema mišljenju i nacrtu inženjera majstora Jurja«, može se smatrati da je slikoviti vrh te oble kule, njena čvrsta kruna koja dominira nad gradom Jurjevo djelo.[201] Frey pripisuje Jurju sjedeći kip sv. Vlaha u niši na zapadnim zidinama. Ovaj dio zidina se doista zidao dok je Juraj bio u Dubrovniku, ali vjerojatno je taj kićeni baldahin, koji ima sve oznake Jurjeva stila, sazidan samo po njegovu nacrtu, jer kip ne pokazuje izrazitost ovog temperamentnog kipara, a uporedi li se i izradba svinutog lišća s Jurjevim lišćem na Stašovu ciboriju u Splitu, vidjet će se da to nije njegov rad. Po uputstvima koje je Juraj dao knezu u ožujku 1465. godine postavili su kip sveca nad gradskim vratima u luci,[202] ali rastrganost sitnih motiva, ovamo nespretno umetnutih, i ukočenost kipa, ne odaju vještinu Jurjeve ruke. Od Lukše Beritića, koji je sakupio arhivsku građu o dubrovačkim utvrdama i zidinama, doznajem da je Juraj gradio stonske zidine i na vrhu brda Podzvizd, iznad Stona, sazidao tvrđavu. Okrugle kule, koje se prislanjaju sa zapada zidinama nad Malim Stonom, podignute su, prema Beritićevu kazivanju, po uputi dubrovačkog admirala Župana Bunića u 15. stoljeću i prema tome su osobito značajne, jer spadaju među najstarije okrugle kule u Dalmaciji.

Na zidinama i tvrđavama bio je često zaposlen krajem 15. i početkom 16. stoljeća istaknuti dubrovački graditelj Paskoje Miličević, koji je dosada bio poznat pod humanističkim imenom Pasqualis Michaelis Ragusinus i o kojemu će Beritić doskora opširnije pisati.

Dubrovački graditelji ogledali su se i na praktičkim gradnjama mostova. Andrija Dešković podigao je 1469. godine kameni most u Dolima kraj Stona,[202a] a Bartol Radohnić i Marin Vukšić ponudili su u kolovozu 1491. godine Vijeću umoljenih svoj prijedlog o pojačanju vodovoda spajanjem triju novih izvora preko kamenog

mosta uzdignutog na lukove, koje bi oni izveli. Četiri domaća klesara, kako ćemo kasnije vidjeti, izveli su dijelove stražnjeg mosta pred vratima Ploča.

MANJE CRKVENO GRADITELJSTVO

Mnogo crkvenih zgrada, zvonika, samostana i kapela zbijenih u gradu i rasijanih na čitavom području Republike zidali su domaći majstori. O nekim njihovim većim radovima crkvenog graditeljstva govorit ću kasnije, a sada ću nabrojiti samo nekoliko manjih zgrada, koje pokazuju kako su oni bili svojski zahvatili i ovu vrst graditeljstva, iskušavši i u tome svoju sposobnost.

Godine 1402. zidao je Miroslav Mirković crkvu sa zvonikom na preslicu za samostan benediktinki sv. Marije Anđela.[203] U listopadu 1412. godine klesao je Bogoje Milašević pilastre za lokrumski benediktinski samostan.[204] Godine 1421. otišao je Mihoč Radišić sa svojim pomoćnikom na tvrđavu Sokol u Konavle, gdje je uz mjesečnu plaću od dvadeset i pet perpera i hranu zidao crkvu bosanskom vojvodi Sandalju Hraniću-Kosači, kojemu je pripadala tvrđava.[205] Vlatko Radosalić je priznao u veljači 1440. god., da mu je Pavle T. Pucić isplatio cijenu za gradnju crkve na Koločepu.[206] U travnju 1447. godine ugovorio je vlastelin Ivan A. Volčić s Radovanom Ratkovićem popravak crkve sv. Petra u Pavlovu brdu.[207] Rusko Živković, Juras Stjepković i Ostoja Radosalić poduzeli su u svibnju 1448. godine gradnju male kapele i nekoliko presvođenih zgrada u franjevačkom samostanu.[207a] U lipnju te godine poduzeo je Radonac Obradović, kojeg su zvali Glava, da zida zidove crkve sv. Jerolima u Slanome, od kojih će dva biti duga devet, a treći jedanaest lakata i da joj zatim sedrom[208] presvodi lađu. Crkveni zvonik je Pribislav Bogetić nadozidao prema ranije započetom dijelu krajem 1455. godine i u listopadu je za taj rad dvaput naručivan kamen.[209] Crkva je vje-

rojatno bila dovršena već 1461. godine, jer je tada dubrovački slikar Lovre Dobričević, Kotoranin, slikao ikonu njenog glavnog oltara. Godine 1449. prihvatio je Radonac Obradović zidanje zvonika i popravak gruške crkve sv. Klementa. Godine 1452. poduzeo je Radan Klapčić pregradnju crkve sv. Domina. Srušivši stare svodove i zidove, sazidao je trobrodnu crkvu s pilastrima u sredini i polupilastrima uz zidove, koji su nosili krstate svodove od opeke i sedre.[209a] Godine 1454. presvođivao je i nadograđivao Ivan Radojević, rečeni Zabulanović, crkvicu sv. Kate kraj sjevernih zidina,[210] po kojoj se je prozvala i susjedna kula koju je zidao Juraj Dalmatinac. Zvonik crkve sv. Spasa u Lopudu, koja je porušena, zidao je 1449. godine prema narudžbi Valka Rastića Ivan Tepsić.[211] Milorad Milatović i Simko Radišić sazidali su godine 1454. apsidu sv. Spasa u Pustjerni,[212] a četiri godine zatim klesali su Radić Ostojić i Petar Martinović vijenac i četiri prozora na zvoniku sv. Križa u Gružu, koji je već ranije bio započet.[213] Godine 1459. u ožujku Ivan A. M. Volčić sklopio je ugovor s Ostojom Radosalićem, Ivom Radončićem, Božitkom Tasinovićem i nekim majstorom Vukojem, da mu sagrade u blizini njegovih kuća crkvicu sv. Nikole.[214]

Renesansno-gotičku crkvu sv. Sebastijana, koja je na jugu dominikanske crkve i pod kojom su bile klesarske radione, zidali su i presvodili 1466. godine Mihoč Radišić i Vlatko (Dešković?),[215] dok je Radonja Grubačević izrađivao njene arhitektonske ukrase,[216] a Radivoj Bogosalić i Nikola Marković napravili 1470. godine kameni kor.[217] Kad su je početkom 19. stoljeća Francuzi za vrijeme okupacije Dubrovnika pretvorili u zatvor skinuli su joj portal i južne prozore, ali je na pročelju još ostalo široko oko lisnatog okvira i niz slijepih arkadica na lijepo zaobljenom koru. U presvođenom hodniku između sv. Sebastijana i dominikanske crkve vide se iskićene menzole i klinovi s likovima svetaca, slični onima u dominikanskom klaustru. Vjerojatno je to rad Radonje

Grubačevića, koji je radio i u klaustru. U svibnju 1474. godine zidali su Radosan Pripković i Nikola Čubranović Antunu M. Tvrdakoviću presvođenu kapelu sv. Antuna u Gružu kraj crkve sv. Bartula.[218] Ime nekog graditelja Radosana dvaput je uklesano u vijencu pod svodom župne gotičko-renesansne crkve u Lastovu: RADOSAN FECIT MCCCCLXXIII MADII. Cechelli pogrešno drži da je Radosan darovatelj ove crkve, a arhivska građa će možda jednom dokazati da li se je taj graditelj zvao Pripković. Krajem 1467. godine obavezao se Ratko Radinović, šipanski graditelj, da će kanoniku Marinu P. Ranjini sazidati kapelu skupa s kućom i perivojem na Koločepu.[219] Lisičar drži, da je to srušena kapela sv. Vlaha uz koju se vide ostaci Ranjinove kuće i perivoja. Već spominjani Mihoč Radišić i Vlatko Dešković, poduzeli su na ovom otočiću godine 1457. gradnju župne crkve, koja je imala kube na stupovima. U kolovozu 1479. godine odlučila je vlada da podigne na svom zemljištu na nekom mjestu na Pelješcu Gospinu crkvu; gdje se je navodno tih dana bilo pojavilo čudo. I za to određeni nastojnici povjerili su Mihoču gradnju crkve[220] koja je imala da bude široka petnaest a duga trideset lakata, ne računavši tu apsidu. Mihoč je za taj rad bio isplaćivan sve do siječnja 1483. godine,[221] ali se je tada crkveni svod odjednom srušio i oborio zidove. Mihoč je bio primoran da se u veljači obaveže, da će crkvu iznova sazidati. Iako nije točno označeno, pretpostavljam da je to bila franjevačka crkva nad Orebićima, koja se svojom veličinom slaže s ugovorom, stilom odgovara kraju 15. stoljeća, i za čiju ikonu vjerovahu da je čudotvorna. Ta crkva je prekrivena gotičkim svodom, ima prozore, ružu, škropionicu i neke skulptorske ulomke u gotičko-renesansnom stilu.

I pored sposobnosti dubrovačkih klesara događalo se, dakle, ipak ponekad da bi se neka gradnja srušila. Tako znamo da se 1487. godine srušila kuća bratstva

postolarâ koja se nalazila kod crkve sv. Margarite, oštetivši pri padu susjedne kuće.

Godine 1493. zidali su zidari Bartul Radohnić i Rusko Čubranović prema narudžbi Pavla Vukašinovića kapelicu s malim zvonikom na preslicu u Gružu.[222] Na gradnji bratimske crkve sv. Roka u Dubrovniku bilo je zaposleno nekoliko naših majstora. Luka Paskojev, graditelj Gundulićeve kapele u dominikanskoj crkvi, napravio je njena vrata i još neke dijelove.[223] On je zbog toga bio upućen u veljači 1544. godine u državni kamenolom na Mljet gdje su mu se u lipnju pridružili Vicko i Marko, sinovi kotorskog klesara Miha.[224] Gradnjom crkve se oduljilo i tek početkom 1553. godine obavezali su se korčulanski majstori Luka Vasilić i Nikola Blažev (vjerojatno sin Vlahuše Andrijića), da će sagraditi glavnu apsidu široku šest lakata, kojoj će pilastri biti široki lakat, a skupa s kapitelom visoki devet lakata.[225] Crkva nije još bila dovršena 1558. godine jer je tada u svibnju Luka Matković dobavljao kamen za njenu gradnju,[226] a 1564. godine povjerio je pročelnik Rokove bratovštine Trojan Kalošević Jakobu iz Orleansa izradbu kamenih klupa za kor,[227] koje su se sastojale od kamenih ploča i menzola u obliku lavljih nogu. Slučajni natpisi na njenom pročelju, 1567. godina i na pobočnim vratima 1611. godina, kao i zastarjela sredovječna prijetnja raskalašenim dubrovačkim mladićima, koji su se u onom obilju 16. stoljeća igrali loptom iskorišćavajući prostor pred crkvom:

PAX VOBIS MEMENTO MORI
QVI LVDETIS PILLA
1597

dokazuje, da je crkva ostala sačuvana u velikom potresu. Zidana je u stilu zrele renesanse, u kojemu je, kako to jasno dokazuje njen portal s polustupovima i jakim zabatom, već radio Luka Paskojev, jednako kao i Luka

Vasilić i Nikola Blažev, čiji triumfalni luk apside, koja se uglavnom slaže s mjerama navedenim u narudžbi, ima renesansni oblik. Kamene klupe Jakova iz Orleansa izbacila je austrijska vlast kad je crkvu pretvorila u vojno skladište; njihove menzole su možda one koje se nalaze u dvorištu nekadašnje austrijske stražarnice kraj prednjih vratiju Ploča.

Godine 1568. brao je kamenar Toma Ivanov s Pila kamen za svodove i stupove dvorišta konavoskog franjevačkog samostana, pri čemu su mu 1571. godine pomagali Tomko P. Miloradović i Nikola Vlahušić, dok nije 1574. godine konačno dovršio radove.[228]

DUBROVAČKI GRADITELJI I KIPARI IZVAN GRANICA REPUBLIKE

Radinost i sposobnost dubrovačkih kamenara nije se ograničila samo na njihovo djelovanje u granicama Republike, oni su jednako kao i ostali zanatlije koji su se bavili umjetničkim obrtom, zlatari i slikari, radili i izvan svoje države. Razgranatost dubrovačkih trgovačkih putova, neprekidni dodir Republike s okolnim zemljama i trgovački promet koji je tu neprekidno bujao, omogućili su i dubrovačkim kamenarima da se zaposle izvan granica svoje zemlje. Trebalo bi posebno ispitati dokle dopiru umjetnički tragovi stilova koji su se iz Dubrovnika širili i koliko je taj grad utjecao na umjetnost susjednih, osobito balkanskih zemalja. Poznato je da su umjetnički utjecaji prodirali iz unutrašnjosti i uvlačili se na dubrovačko zemljište. U benediktinskoj crkvi na otočiću sred Jezera na Mljetu, građenoj u 13. stoljeću, primjećuju se uplivi Žiće i ostalih zadužbina srpskog graditeljstva. Ispitivanjem graditeljstva u dubrovačkim kolonijama Bosne i Srbije zastalno će se naći tragova zapadnjačke umjetnosti koju su Dubrovčani ovamo unosili. Iako su uvozili kamen s Korčule, ipak

su ga ponekad i izvozili sa svog zemljišta. Tako je na primjer 1444. godine Vlahota Krivaničić pripremao kamen za gradnju Ivanu Petrovu, županu u Baru,[229] a već spomenuta skupina kamenara iz dubrovačke Župe brala je kamen za gradnju crkve sv. Stjepana u Hercegnovom.

Nekoliko dubrovačkih majstora živjelo je i radilo u Italiji. Već krajem 13. stoljeća prešao je u susjednu Apuliju dubrovački kipar Šimun i tu isklesao i potpisao reljefe na portalu crkve sv. Andrije u Barletti i crkve Mihovila Arhanđela u Montesanangelo, gdje su Dubrovčani u to vrijeme hodočastili. Nije još utvrđeno da li je iz Bara ili iz Dubrovnika izraziti i temperamentni Nikola Dall'Arca koji se svojim realizmom ističe u talijanskoj renesansi. Jedna isprava iz 1493. godine nazivlje tog »skjavona« Nicolo da Ragusa. Pouzdanije je da je vješti renesansni medaljer Pavle Antunov Dubrovčanin, poznat pod imenom Paulus de Ragusio, koji je radio kao pomoćnik kod Donatella u Padovi a zatim u Napulju i Urbinu, podrijetlom iz našega grada. Nije pouzdano da li se je on vratio već kao profinjeni kipar Donatellove škole u Dubrovniku i ne zna se, da li je tu išta radio. Neki mu pripisuju dva figurativna kapitela na vratima Kneževa dvora, a neki pretpostavljaju da je rezao dubrovačke novce tzv. mince. Obje pretpostavke nisu nemoguće, ako se k tome uzme u obzir, da je neki zlatar Pavao boravio 1463. godine u Dubrovniku, gdje je Veliko vijeće saslušalo njegovo mišljenje o gradnji gradskih zidina. Punana ženska glava na mincama ne odvaja se mnogo od glavâ na Pavlovim potpisanim medaljama, a reljefi vratiju Dvora odaju upliv Donatella s kojim je Pavao radio. Mince i kameni reljefi mogu se datirati u ono vrijeme kada se Pavle spominje u Dubrovniku, a značajno je da se odvajaju od ostalih radova u tom gradu. Moglo bi se, dakle, pretpostaviti, da se je Pavao šezdesetih godina 15. stoljeća vratio u svoj zavičaj i tu samo kratko boravio, zbog čega tu i nije ostavio više djelâ niti je češće zapisan u pisanim dokumentima. Ali

ovo nagađanje ne može se dokazati prije nego što se bolje ne ispita život i djelo ovog darovitog renesansnog kipara. Jednako tako nedostaje za sada podataka da se ispita djelatnost ljevača a vjerojatno i kipara Frana Lastovca, koji je krajem 16. stoljeća radio u Italiji. On je godine 1589. bio suradnik poznatog mletačkog ljevača zvonâ Gianbatiste Ton, a slijedeće godine izradio je lijepe brončane ograde bazilike u Gandinu. U cvjetnom i figurativnom ukrasu tih ograda u apsidi glavnog oltara, na kojima je njegov potpis, on se ispoljio kao profinjeni dekorater, koji realistički prikazuje živost likova i skladno ih povezuje s biljnim motivima. Zadržavanje renesansne čistoće u tom vremenu kada se barok već razvijao, podsjeća na tipičnu oznaku većine naših majstora, zakašnjavanje za razvojem stila. Iako je boravio daleko od svoje zemlje i poslije boravka u Gandinu živio početkom 17. stoljeća u Poljskoj, ipak je u svom potpisu naglasio svoje dubrovačko porijeklo: Franciscus Lagustinus Epidaurius. Njegov sin Gaudencije bio je također ljevač, te se je valjda povratio u Dubrovnik gdje je 1622. godine salio zvono dominikanskog samostana.

Stalna povezanost Republike s ostalim našim primorskim mjestima omogućila je dubrovačkim majstorima, da se i tu zaposle. Maroje, sin Nikole Dubrovčanina, zidao je godine 1389. na samostanu sv. Krševana u Zadru. U Trogiru je prvih desetljeća 15. stoljeća živio klesar Marko Matov Dubrovčanin.[230] U listopadu 1417. godine Dubrovčanin Ratko Ivanov Miličević stupio je u četirigodišnji nauk kod Petra Pozdančića, šibenskog klesara nastanjenog u Trogiru.[231] Sredinom toga stoljeća boravi u Trogiru dubrovački klesar Dinko Radovanov, a u listopadu 1444. godine obavezao se Dubrovčanin Rado Radmonić, da će otići na otok Čiovo i tu skupa sa svojim pomoćnikom godinu dana zidati na gotičkoj crkvi dominikanskog samostana i na ostalim zgradama u Trogiru i na Čiovu.[232] Njega se međutim ne može smatrati

kao jedinog graditelja čiovske crkve, jer je ona započeta već u trećem desetljeću 15. stoljeća, dakle prije njegova dolaska; godine 1435., naime, zidao je njene dijelove neki protomagistar Stjepan,[233] a u travnju 1439. godine sklopio je šibenski graditelj Ivan Brahanović ugovor s nastojnikom te novogradnje Nikolom Mladinovim, obavezujući se da će tu zidati kroz vrijeme od pola godine.[234] Zdenac u klaustru samostana te crkve imao je da izdube Dubrovčanin Ostoja Radosalić rečeni Kostur, koji je 1458. godine priznao, da taj rad nije dovršio, iako je za to bio isplaćen.[235] Oblici gotičke crkve i samostana sv. Križa na Čiovu doista nas uvjeravaju, da je to rad domaćih majstora, njihove se oznake najviše očituju u kapitelima klaustra i na kruni bunara. Poznati renesansni kipar i graditelj Andrija Aleši iz Drača, koji je mnogo doprinio širenju renesanse u Dalmaciji, imao je dok je boravio u Trogiru pomoćnika Dubrovčanina Nikolu Manijačića s kojim je došao u sukob i tužio ga u listopadu 1472. godine.[236] Premda su korčulanski klesari većinom dolazili u Dubrovnik, bilo je i dubrovačkih kamenara koji su boravili i radili u Korčuli. Činjenica da se u tom gradu, koji je uvijek obilovao klesarima, u 15. i 16. stoljeću nalaze kamenari doseljeni sa Cresa, Brača i iz Dubrovnika, jasno predočuje kako su oni u ovom vremenu intenzivne građevne djelatnosti bili potrebiti i svagdje na primorju mogli da nađu zarade. Dubrovčanin Ratko Brajković zidao je sa svojim pomoćnikom Andrijom 1437. i slijedećih godina na zvoniku korčulanske katedrale, par godina zatim sagradio je u katedrali jedan oltar, a u svoju radionu koja se nalazila u Korčuli, primio je Stonjanina Radovana Radošića da ga podučava klesarskom zanatu. Četrdesetih godina 15. stoljeća spominju se na gradnji te katedrale dubrovački klesari Brajko, Ivan Radinčić i njegov imenjak Petrović, koji je bio nastanjen u Hvaru. Prijevoz građevne građe iz Senja u Dubrovnik naveo je vjerojatno Petra i Čubra, sinove poznatog zidara Ruska Čubranovića i rođake Andrije, pjesnika »Jeđupke«, da isele krajem 16. stoljeća u grad Rijeku i na Krk i da se tu zaposle. Godine 1404. klesali su u Drivastu kamen za župana Petra Dubrovčani Radić Bratoradović i Jakša Radončić.[236a] U ožujku 1424. godine otišao je Živko Benešić u Bar da radi za svećenika Dinka Kurijaci.[237] Godine 1446. naručio je Kotoranin Miho Paltašić u Radosava Radmanovića prozore koje je imao da izradi prema nacrtu što mu je Miho dao.[238] Godine 1458. sazidao je Vlahota Palorinić zdenac u klaustru kotorskog samostana sv. Bernardina.[239] Nikola Marković radio je, kako se to vidi iz njegove oporuke 1483. godine, sa Đurđem Vukojevićem u njegovoj gruškoj radioni za Dragoju Gileva u Kotoru. Godine 1443. naručio je Vukan Dobrovojević iz Neretve kod Đuka Utišenovića[239a] gotičke prozore. Dakle, i do toga kraja dopirao je u prvoj polovici 15. stoljeća gotički stil. Na Hvaru, koji je oskudijevao u 15. i 16. stoljeću kamenarima, nalazimo 1560. godine zaposlene pri gradnji temelja renesansno-barokne katedrale dubrovačke kamenare Mihoča i Andriju.

Trgovačke veze Dubrovnika s unutrašnjošću Balkana omogućile su dubrovačkim majstorima da se i tamo zaposle. U svibnju 1413. godine sklopili su Božitko Bogdanović i Ivan Petrović ugovor sa Stjepkom Pavlovićem da će otići u poznato rudarsko središte Srebrenicu u Bosni, gdje su Dubrovčani imali jaku trgovačku koloniju, i da će tu dovršiti neku crkvu.[240] U srpnju 1430. godine obavezali su se gruški klesari Marko Vehojević, Vlahota Marojević i sin mu Lukša, a malo zatim i Mihoč Klapotić, da će u Srebrenici zidati za bana Matka Talovca,[241] koji je u ožujku 1437. godine bio pozvao i Pripka Radovanovića graditelja svodova i zdenaca s njegovim šegrtom Vukićem u Beograd, da tu rade pola godine.[242] U Srebrenicu su otišli u svibnju 1453. godine Vitko Radosalić, Ivo i Radovan Krvaničić da zidaju samostansku crkvu.[242a] Ti primjeri pokazuju kako se je utrtim trgovačkim putovima širila iz Dubrovnika i umjet-

nost. U veljači 1499. godine obavezali su se Radić Obradović i učenik Radivoja Obradovića Stijepko grahovskoj općini i tamošnjem monahu Lovri, da će u Grahovu sazidati crkvu s dva prozora i pilastra, široku unutar zidova devet, a dugu petnaest lakata, te je zatim presvoditi i pokriti pločom.[243] Radosav Radomanović je počeo da zida neku kapelu u Skadru, a bio je zaposlen i u Baru. Godine 1488. dubrovački kamenari Petar Bogdanović iz Brgata i Matko Ljubanović zidali su za don Blaža Gabrielisa crkvicu u Trebinju.[244] Dolazeći u Dubrovnik i Korčulani su sticali veze s unutrašnjošću te ovamo izvozili svoj kamen. Tako su u siječnju 1504. godine obećali Kati Radohnić da će joj donijeti u Bijelo Brdo biforu, prozore za balkon i ostale dijelove pročelja.[245]

Ali mjesto da slijedimo rastrgani rad dubrovačkih klesara izvan granica Republike, pregledat ćemo nekoliko istaknutih spomenika u njihovu gradu, koji još nisu poznati kao njihov rad. Ti spomenici će nam očitovati sposobnost i vrsnoću dubrovačkih zanatlija.

ORLANDO

Tu je najprije Orlandov kip, stari i zaboravljeni simbol dubrovačke samostalnosti. Na trgu pred crkvom sv. Vlaha, kao međaš koji označuje zaokret glavne ulice, stoji na stepenicama četverokutni kameni pilon na kojemu je u visokom reljefu prikazan gologlavi mladić, koji ukočen u oklopu drži desnicom mač a ljevicom štit. Njegov stup je izduben plitkim gotičkim fijalama. O postavljanju i autoru ovoga kipa sačuvalo se par podataka.

Godine 1417. donesen je u grad kamen za izradbu Orlanda i Malo vijeće, koje je znalo da često raspravlja o svakoj sitnici, zaključilo je 4. kolovoza da se dade napojnica mornarima koji su ga prenijeli, a tri dana

zatim izabralo je Luja Gučetića i Zoru Palmotića da pregledaju taj kamen koji je pripremio dubrovački klesar Antun. Oni su ovlašteni da ugovore s njim što umjereniju cijenu i da nađu i ostale majstore koji će smjestiti kamen i izvajati na njemu Orlandov lik kao što je bio i na starom spomeniku;[246] 2. studenog zaključeno je, da se dade klesaru Antunu sedamedeset perpera za taj kamen, što je on dvanaest dana kasnije i priznao da je primio.[247] U svibnju slijedeće godine kip je postavljen kao što je zabilježeno na mjedenoj pločici, koja je otkrivena u temeljima stupa 1825. godine kad je oluja srušila kip.

Prema tim podacima pretpostavljamo, da je majstor Antun isklesao Orlanda tim više što on nije bio obični dobavljač kamena, već klesar. U studenome iste godine obavezao se Lovru Martoliću, da će mu za cijenu od sto i pet perpera izraditi sedam gotičkih prozora, iskićenih poput onih na kući Zore protovestijara.[248] Godine 1421. klesao je s Radivojom Bogetićem prozore i ostale dijelove lijepe palače bosanskog vojvode Sandalja Hranića. On je bio Dubrovčanin i dokumenti ga izričito zovu »magister Antonius taiapetra de Ragusio«. U svojoj radionici podučavao je mladiće klesarskom zanatu. Krajem 1417. godine povjerio mu je Brajko Ratković svog šesnaestgodišnjeg nećaka Milovana Miletića,[249] a u ožujku 1424. godine stupio je na osmogodišnji nauk kod njega Paskoje Marojević, kojega je zatim izučio tako da je ovaj već 1432. godine prihvatio izradbu prozora i ostalih ukrasnih dijelova nove bolnice koja se tada zidala.[250]

Antun je znao da vješto zaobli skulpturu i da u punoj oblini prikaže ljudski lik. Ukočeni ratnik u oklopu stoji sa štitom i brončanim mačem na postamentu uz plitku nišu. Mladenačko lice uokvireno kovrčastom kosom ima arhajski, tipično gotički osmijeh i izraz mirne vedrine heroja. Četvorasti stup izrezan sa sviju strana plitkim fijalama i završnim kornižom lijepo je odmje-

ren i u toj jednostavnosti, koju je nalagala štedljivost dubrovačke vlade, ljepši je od sličnih kipova sjevernih gradova, gdje se ispoljava realizam nordijske gotike, koji je na jugu ublažen. Dubrovnik je vjerojatno ovaj kip postavio po uzoru na sjeverne gradove. Slični kipovi nalaze se u gradovima sjeverne i srednje Njemačke, Saske i Brandenburške Marke. Dok su mnogi od tih kipova postavljeni početkom 15. stoljeća, osobito onaj u Bremenu, Stendhalu, Brandenburgu, Halberstadtu i ostalim mjestima, oklopom i oružjem slični dubrovačkom Orlandu, nespretni su u omjerima i ovaj ih svojom umjerenošću i skladom nadvisuje. Premda je taj motiv vjerojatno prenesen u Dubrovnik sa sjevera, ipak ima ovdje i mjesno značenje. Stari dubrovački kroničari su, naime, zabilježili da je opjevani i legendarni junak Roland iz 8. stoljeća obranio njihov grad od saracenskog gusara Smrdodaha i zato mu podigoše spomenik. Svakako postojao je već u drugoj polovici 14. stoljeća, jer se iz spomenutog zaključka Vijeća 1417. godine koji glasi: »... da se ne učini na njemu ništa osim Orlanda kao i na starom stupu« jasno očituje, da su Dubrovčani bili podigli Rolandov kip već u drugoj polovici 14. stoljeća. Možda su to učinili odmah poslije 1358., kada su se oslobodili mletačke vlasti i počeli da uživaju samostalnost u Ugarsko-Hrvatskoj državi; učinili su to i da istaknu svoju neovisnost i oslobođenje od Mletaka, koji su im bili već počeli da nameću kamene simbole svoje vlasti, reljefne Markove lavove, od kojih se sačuvao onaj u tvrđavi sv. Marije, ali prema pisanju kroničara Orlandov kip je bio uzidan i ranije kraj kopnenih gradskih vrata te nije isključeno da je bio podignut u spomen obrane od Saracena u 9. stoljeću.

Na stupu se vijala državna zastava, odatle su se proglašavali zakoni, izricale presude i najavljivale svečanosti, a na laktu Orlandove desnice bila je označena mjera za trgovce, dubrovački lakat, kojim su se služili pri prodaji sukna i ostalih stvari koje su tu prodavali.

O stup su vezivali lakše kažnjenike, da ih zbog njihovih krivica izlože javnoj osudi. Kip je nakon pada u oluji obnovljen 1878. godine.

GRADSKI TORANJ

Kao završni naglasak i međaš dubrovačke Place strši na malom trgu visoki gradski toranj za sat. Svojom čvrstoćom i jednostavnošću upotpunjuje i logično završava dugi niz masivnih kuća, koje su zbog brzine i zakonom određenog propisa njihove izgradnje nakon potresa u 17. stoljeću sazidane sve skoro jednako i bez ukrasa. Možda je ranije, dok su ga okruživale slikovite gotičke palače prozračnih pročelja, ovaj toranj bio prejednostavan, ali nadživjevši potres skladno se uklopio u novu jednoličnost. Tako ova široka i glavna ulica, koja na svom početku ima zvonik franjevačke crkve usađen baš na njen rub da ga se jače istakne, počinje i završava tornjem. Oni koji su izabrali njegovo mjesto pokazuju staloženi urbanistički osjećaj; postavili su ga na najistaknutije mjesto, u os te duge ulice, tako da se svatko tko ulazi u grad sa zapada odmah može snaći gdje je središte grada. Njihov estetski osjećaj izrastao je iz svakidašnje praktične potrebe trgovaca i državnika, jer je toranj sazidan na najprometnijem mjestu; tu su prolazili činovnici i đaci, tu su se okupljali trgovci i mornari i kazaljke sata bile su pristupačne svačijem pogledu.

Istakli smo njegov smještaj, jer je značajniji od njegova oblika, koji u svojim omjerima i rasporedom nije neskladan. Izduženo četvorno truplo moralo je biti masivno da primi okruglu, široku ploču sata, a na vrhu se rastvorilo ložom, u kojoj su se trebali vidjeti brončani ljudski likovi koji tuku satove o zvono. Praktična namjena nametala mu je, dakle, ovaj jednostavni oblik, ali tome su doprinijeli i vrijeme i njegovi graditelji. Iznijet ću stoga nekoliko novih podataka o vremenu gra-

đenja, koje dosada nije bilo utvrđeno i o graditeljima, koji nisu bili poznati. Tumačeći krivo pisanje starog dubrovačkog kroničara iz 18. stoljeća Petra Lukarevića, koji nigdje izričito ne spominje da je toranj sazidan 1480. godine, već opisujući neki događaj iz te godine, nastavlja da piše i o tornju, dosadašnji pisci su tvrdili, da je toranj sagrađen 1480. godine. Za tim navodnim datiranjem povodili su se dosadašnji pisci i povjesnici umjetnosti datirajući prema tome i model grada u ruci pozlaćenoga kipa sv. Vlaha, jer je tu zvonik tačno označen. Tek je Ramiro Bujas posumnjao u to i iznio pretpostavku po kojoj bi model Dubrovnika u svečevoj ljevici, prema datiranim gradnjama koje su na njemu prikazane, bio iz 1463. godine. Tome je samo smetalo Lukarevićevo pisanje, pa je Bujas pretpostavio da je zvonik zidan prije 1478. godine. Neki su pak, videći u zvoniku renesansne oblike i uvažujući Lukarevićevu 1480. godinu, smatrali da se renesansa tada počela da širi u Dubrovniku. Međutim, budući da smo arhivskim dokumentima utvrdili, da je toranj sazidan 1445., možemo sada i model grada, koji je važan jer je rađen prema realnom izgledu Dubrovnika, datirati bliže prvoj polovici 15. stoljeća, pa možda i ranije od 1463. godine. Širenje renesansnog stila u Dubrovniku ne treba pak povezivati s godinom izgradnje tornja, jer taj nije potpuno renesansan. Loža za zvona ima doduše obli renesansni luk, ali su svi ukrasi, lisnati kapiteli stupića, četverolisni prozori, vijenac tambura i nizovi izmjeničnih zubaca uz lukove i na rubu još gotički.

De Diversis, koji nam je ostavio opis Dubrovnika i njegovih istaknutih zgrada iz prve polovice 15. stoljeća, nabrajajući zvonike ne spominje ovaj toranj, što znači da 1440. godine, kada je dovršio svoj opis, zvonik još nije bio ni započet, jer bi Firentinac to bio spomenuo kao što je označio i početak izgradnje dominikanskog zvonika. Svakako, uređeni grad-država morao je da ima svoj gradski sat, jer se javni satovi na kulama dizahu u

evropskim državama s kojima je Dubrovnik bio u neprekidnim vezama, već u 14. stoljeću. U slijedećem stoljeću, u doba renesanse, kada su se umjetnički ljepše obrađivali satovi, ti su se tornjevi za sat ukrašivali velikim iskićenim pločama i likovima, koji su bili povezani s kretanjem stroja. Ni Dubrovnik nije u tome zakasnio, jer znamo da je na Kneževu dvoru bio javni sat već početkom 15. stoljeća. Junije Gradić i ostali nastojnici izgradnje Dvora ugovorili su, naime, u lipnju 1440. godine s Radinom Iglicom, da snizi kulu koja se diže na uglu Dvora i to u debljini sve do prozora, a u širini do ploče sata. Za taj rad mu je bilo isplaćeno dvanaest perpera.[251] Slijedećih godina Dubrovčani su osjetili potrebu izgradnje posebnog gradskog zvonika za sat i taj je 1444. godine već bio u gradnji. U srpnju te godine Vijeće umoljenih jednoglasno je ovlastilo nastojnike izgradnje Dvora, da mogu potrošiti tristo perpera za gradnju sata na zvoniku, koji će sagraditi na trgu.[252] U kolovozu se je obavezao predstavnicima državne vlasti majstor Luka, sin admirala Miha Žurgovića, da će na zvoniku učiniti mjedenu bojadisanu ploču veliku četiri i po dubrovačka lakta i pod njom kazaljku mjesečevih mijena. Uz zvono će izraditi dva drvena ljudska lika bojadisana zlatnom, srebrnom i ostalim bojama, a sastavljena ljepilom, koji će tuči o zvono satove prema pomicanju kazaljki na ploči. On će spustiti stari stroj sata do dosadašnjeg mjesta i smjestiti ga u zvonik, koji je nedavno sazidan na trgu. Obavezao se, da će sve to izvršiti kroz mjesec i po dana, a za taj rad vlada će mu isplatiti postepeno prema izvađanju tristo perpera, međutim, ne izvede li sve kao što je obećao, morat će da povrati čitavu svotu.[253] Vladi nije bila dovoljna ta obaveza, već je par dana kasnije tražila da se i njegov otac admiral Miho jednako obaveže, da će njegov sin izvesti taj rad.[254] Nakon dovršetka toga stroja, od kojega je sada ostao samo kameni okvir ploče sata i kugle mjesečevih mijenâ, dubrovačka je vlada pripremila i arhi-

tektonski ukras gornjeg dijela zvonika. U studenom 1444. godine Mihovil Zamanjić i ostali nastojnici gradnje Kneževa dvora sklopili su ugovor s klesarima Radonjom Grubačevićem i Đukom Utišenovićem u kojemu su se ovi obavezali, da će u svojoj zajedničkoj radionici učiniti do slijedećeg božića iz kamena, ubranog na otočiću Kamenjaku, pojedine dijelove uz cijenu od stošezdeset i pet perpera. Izradit će niz kamenja naokolo čitavog zvonika, a nad njim vijenac izmjeničnih zubaca, sličan onome na zvoniku franjevačke crkve; izdjelat će kamenje za osmerokutni tambur, koji je visok tri lakta, četiri križolika prozora, koji će se umetnuti na četiri strane, osam stupića i lisnatih kapitelića s unutrašnjim ispustom i lisnati vijenac poput onoga na krovu crkve sv. Vlaha, kojim će obrubiti vrh tambura između kapitela.[255]

Uporedimo li te dijelove, spomenute u ugovoru, s ukrasima koji su sa vrha zvonika skinuti u 19. stoljeću a danas se nalaze u muzeju, vidjet ćemo da se međusobno slažu i jasno nam je da su Grubačević i Utišenović izveli narudžbu. Budući da se u ugovoru s njima ne spominje vijenac izmjeničnih zubaca na lukovima lože za zvono, pretpostavljamo da su ti otvori bili dovršeni prije 1444. godine, pa su se stoga već u kolovozu, kako vidjesmo, mogli naručiti drveni kipovi uz zvono. Ukrase i kamen koji su Grubačević i Utišenović izveli trebalo je uzidati u gradnju, a taj posao su po običaju morali izvesti zidari. I u travnju 1445. godine obavezao se je Pripko Radončić, da će do kraja srpnja dovršiti zvonik sata na trgu i izvesti sav rad do vrha, sve dok ne postavi zastavicu na tjemenu.[255a] Nastojnici će mu izručiti vapno, pijesak, olovo i drvo potrebito za gradnju, a za rad će mu platiti šezdeset perpera. Pripko Radončić, čini se, da nije projektant zvonika, jer je ranije od njegova ugovora za dovršetak gradnje nacrt već postojao i prema njemu su Radonja i Đuko izradili ukrase. Svakako, iako dokumenti ne govore izričito da su ta trojica spomenutih majstora izvela nacrt zvonika, ipak je vjerojatno da je

to i u cjelini rad domaćih graditelja, jer jednostavni oblik građevine to jasno odaje.

Tip oktogonalnog tambura sa stupićima na uglovima i četverolisnim prozorčićima svidio se dubrovačkim graditeljima i oni su ga opetovali na maloj kupolici kapele Gundulić-Kesterčanekova ljetnikovca u Gružu, Bunić-Kabužićeva ljetnikovca na Batahovini i na franjevačkom zvoniku u Rijeci.

Na gradskom zvoniku su tokom vremena izvršene promjene. Kad je bojadisana Žurgovićeva ploča izblijedjela, poznati dubrovački slikar Matko Junčić naslikao je 1449. godine na čvrstom papiru, bojadisanom plavom i ostalim bojama, nove brojke i zalijepio ga na ploču sata. Za taj rad, čija je trajnost prema obavezi morala biti najmanje šest godina, plaćeno mu je trideset perpera.[256] Iako bijaše slikar ikona, Matko se prihvatio toga posla jednako kao što su i klesari arhitektonskog dekora prihvaćali najpraktičnije poslove, dubli pila za ulje, izvodili stepenice itd. U 16. stoljeću zamijenjeni su drveni kipovi brončanim vojnicima, koje je možda salio Ivan Rabljanin, a koje su zbog njihove zelene patine prozvali »zelenci«. Svakako Rabljanin se pri izvedbi toga ugledao u majstora Luku, a ne kako se to obično misli na »more« koji jednako tuku satove na mletačkom torre dell' orologio.

Dubrovnik je pedesetak godina ranije sazidao gradski zvonik za sat nego što su ga podigli Mleci, gdje je toranj na Markovu trgu sagrađen tek 1496. godine. Mori, brončani kipovi Paola Savin-a, postavljeni su tu u prosincu 1497. godine, a majstor Luka izradio je svoje kipove pedeset i tri godine ranije. Ali ipak je vjerojatno da je izvorna zamisao postavljanja ljudskih likova uz zvono prenesena u Dubrovnik iz Mletaka. Kroničar Marino Sanudo, naime, piše da su se početkom 14. stoljeća na crkvi s. Giovanni di Rialto nalazila dva drvena giganta, koji su tukli satove o zvono. Tu zamisao prenijeli su gornjoitalski gradovi, pa je dospjela i u Du-

brovnik. Možda kipovi majstora Luke nisu bili baš giganti, jer on spominje u ugovoru pozlatu, srebrnu i ostale boje, već vojnici, prema kojima je Ivan Rabljanin izradio svoje zelence u odijelu antičkih vojnika, po čemu se razlikuju od mletačkih mora kojima je donji dio tijela go, što bi za konzervativniju dubrovačku sredinu bilo nemoralno.

Godine 1478. izlio je Mihajlo Firentinac zvono za satove i nastojnici sata su mu, prema odluci Malog vijeća u listopadu, podmirili trošak. Ali, budući da mu zvono nije bilo dovoljno zvučno, zamijenjeno je 1506. godine većim i zvučnijim, koje je, prema natpisu na njemu, salio Ivan Rabljanin. Domaći ljevač je, dakle, bio vještiji od Firentinca, njegovo zvono i danas najavljuje vrijeme, iako je pri obnovi zvonika izgubilo jačinu svog glasa, jer oni koji su ga 1929. godine ponovno postavljali nisu poznavali tajnu postavljanja zvona kao naši stari majstori. U siječnju 1557. godine obavezao se Nijemac Gaspar knezu i Vijeću, da će popraviti sat uz uvjet da ne mijenja stari stroj.[257] Godine 1663. skinuto je valjda zbog trošnosti kameno kube i zamijenjeno onim od opeka, natkritim olovnim pločama. U veljači 1781. godine Senat je povjerio franjevačkom laiku Paskoju Baletinu, samoukom majstoru iz Konavala, i to preporukom Ruđera Boškovića, izradbu sata za osamdeset cekina, jer se sat koji je veliki naučenjak htio da dobavi za njih u Parizu činio štedljivim Dubrovčanima preskup. U to hvalisavo barokno doba ureže vlada vrijednom laiku pohvalni natpis na zvoniku, držeći se načela da rad pučana, a osobito zanatlije koji je koristio gradu, treba istaknuti.[258]

U 19. stoljeću zvonik je bio u gornjem dijelu oslabio i željezne šipke koje su ga učvršćivale nisu jamčile da se ne će srušiti. Stoga su ga 1906. godine snizili. Bezglavi eklekticizam i opetovanje historijskih stilova toga vremena namjeravao je, da na njegov donji dio postavi

veliko krunište romaničko-gotičkog oblika. Ali taj neukusni nacrt nije prihvaćen i tek godine 1929. zvonik je novčanom pomoći iseljenika Baburice iz temelja obnovljen.

GRADITELJI DOMINIKANSKE CRKVE I SAMOSTANA

Uz prostranu dominikansku crkvu diže se zvonik, koji su također zidali domaći kamenari. Njegovo prizemlje koje se sastoji od četiri pilastra uklopljeno je u sakristiju. Pilastri imaju lisnate i zupčaste vijence na kapitelima koji drže uske gotičke lukove. Na prvom katu, koji je također uklopljen u samostan, čita se početak pjesme od koje je uklesan samo prvi leoninski stih: † IN ANNO MILLE DNĪ QVATRECETĪNO NOMINI. Dalji stihovi nisu brisani, kako tvrdi Gelcich, već nisu uopće ispunjeni. Valjda su sadržavali podatke o gradnji ali nisu uklesani, jer se gradnja vremenski produljila. Vijenci dijele zvonik u katove u kojima su kasnogotičke bifore s okruglim lukovima obrubljenim nizom dijamanata. Njihovi stupovi imaju lisnate gotičke kapitele. Velike razlike između katova nema, te zvonik uglavnom ima romaničku osnovu u koju su se upleli gotički ukrasi. Nad završnim vijencem slijepih šiljastih arkadica diže se osmerostrana loža prekrivena kupolom u čijoj se svinutoj crti, reljefnim volutama i girlandama, već očituje barokno doba. Gelcich piše, da je graditelj zvonika neki fra Stjepan, koji ga je zidao 1424. godine. Taj podatak je našao vjerojatno kod Crijevića shvativši pogrešno njegove riječi. Taj povjesnik, naime, veli da je zvonik »započet radom i marljivošću fra Stjepana Dubrovčanina, samostanskog priora«,[259] što znači da je prior samo nastojao oko izgradnje

zvonika, a ne da je bio njegov graditelj. Svakako, ove se godine zidalo na zvoniku, ali se ne može smatrati da je u ožujku 1424. godine gradnja započeta, već je tada sklopljen ugovor za njen nastavak. Godine 1390. napravio je graditelj Cecho iz Monopolija četiri pilastra u sakristiji i tim podigao prizemlje zvonika. Ugovor sklopljen s njim, krajem te godine, slaže se s prizemnim pilastrima zvonika, čiji se vijenci mirno poredanog lišća, bez traga kićene gotike slažu s vremenom narudžbe.[259a] Natpis, ukoliko se odnosi na gradnju, spominje 15. stoljeće, a prema arhivskom dokumentu već u ožujku 1404. godine obavezali su se Bogoje Milašević i Antun Marojević, da će obraditi kamenje za četiri luka i dva pilastra koji su potrebiti za zvonik. Za svoj rad oni su u svibnju i srpnju bili isplaćeni. Gradnja se zatim nastavila, i u ožujku 1424. godine braća Dobrašin i Nikola Radinović obećali su prioru Andriji i Ivanu M. Crijeviću, nastojniku samostana, da će s korčulanskog otočića Kamenjaka donijeti za zvonik tri sežnja tesanca i osam prozora, koji će biti slični onima već uzidanima. Sve će to prenijeti o svom trošku do samostanskoga groblja izvan crkve.[260] Očito je, dakle, iz toga ugovora, da je već postojao i drugi kat zvonika i da su Radinovići zidali treći i četvrti. Bifore i obični prozori tih katova doista sliče onima na drugom katu, dok prvi kat nema uopće otvora, budući je uklopljen između crkve i samostana. Tek pet godina zatim, u listopadu 1429. godine, naručili su tesanac da se te prozore može uzidati, pa su braća Radinovići skupa s Ivom Bogančićem, Andruškom Brajkovićem i Radom Tvrdeljićem prihvatili da će izdjelati toliko kamenja koliko bude dostajalo da se podigne zvonik do svoga vijenca i da se u nj uzidaju prozori.[261] Još godine 1444. zvonik je, kako svjedoči De Diversis, bio u gradnji, a Crijević piše da je tek poslije 1450. godine bio dovršen.[262] Postoji doista i ugovor priora Blaža s Pripkom Radončićem, u veljači 1443. godine, za dovršavanje zvonika i u tome ugovoru spominje se slična obaveza Đuka Utišenovića i Radonje Grubačevića.[263] Iz toga se dakle jasno vidi da početkom 1443. godine zvonik još nije bio dovršen. Prema Crijevićevu pisanju to je učinjeno tek 1531. godine i tada je mjedeni, pozlaćeni pijevac zaboden na vrh, ali je, kako nastavlja Crijević, taj vrh bio oboren gromom triput u 17. i 18. stoljeću.[264] Popravljajući ga nakon rušenja od groma klesari su iskitili zvonik baroknim girlandama i volutama i svinuli oblik kubeta prema baroknom običaju.

O radu Bogoja Milaševića koji je klesao pilastre u prizemlju zvonika imamo nekoliko podataka. On je krajem 1405. godine izradio triforu, biforu i ostale gotičke prozore Paskveši kćeri Domanje Aklina,[265] a krajem 1412. godine četiri pilastra visoka devet lakata za benediktinski samostan na Lokrumu.[266] Godine 1448. klesao je s Pribatom Pribojevićem i Ostojom Bogosalićem stupove za Nikolu Martinovića.[267] I njegov drug pri gradnji zvonika poznat nam je po ostalim radovima. Već spomenusmo njegove krune javnih zdenaca. U ožujku 1403. godine obavezao se da će Božu Perkulu izraditi vrata, triforu i ostale prozore s vijencima kao što su trifore Miha Rastića,[268] a u siječnju 1404. godine obećao je Cvjetiću Turčinu tri bifore obrubljene reljefnom lozicom.[269] Slijedeće godine klesao je trifore za Nika P. Pucića.[270]

Dobrašin i Nikola Radinović kada su zidali prozore dominikanskog zvonika bili su poznati i imali su svoju radionu u koju je Dobrašin već u kolovozu 1417. godine primio kao suradnika Bogosava Bogosalića[271] i u kojoj je učio Bogišu Bogančića.[272] Tu je 1417. godine izrađivao bifore i prozore za Mata Đurđevića[273] i radio dijelove crkve svetoga Vlaha prema mjerama koje mu je davao Bonino iz Milana.[274] Slijedeće godine pripremio je s Brajkom Bogosalićem pet komada kamena za vrata dominikanske crkve koja se dizahu na okruglom stepeništu.[275] Godine 1431. isklesao je gotički prozor i balkon

za kuću Ratka Pribilovića.[276] U ožujku 1424. godine skupa s klesarom Radivojem Bogetićem obavezao se Luki Brajkoviću rečenom Banu, da će mu izraditi portal s vijencima, lisnatim ukrasima i okruglim lukom sred kojega će reljefni dječaci držati grb, zatim bifore s ukrašenim ušima i zupcima i gotičke prozore kao što su na palači vojvode Sandalja Hranića.[277] U veljači obavezao se Nikola, da će napraviti prozore i ostale dijelove za kuću Martola Binčulića,[278] a u ožujku Dobrašin je opet radio s Radivojem obećavši nastojnicima arsenala, da će im iz kamenjaka na otočiću sv. Petra izdjelati trideset kamenih postolja za bombarde, prema onima koji su već u arsenalu.[279] U kolovozu je Nikola izrađivao kameni luk Lovru Sorkočeviću.[280] Oba brata su ugovorili u listopadu s Petrom Teodora Prodanelom, da će mu izraditi bifore i prozore uokvirene izmjeničnim zupcima za kuću koju je tada zidao.[281] Godine 1429. klesao je Nikola skupa s Ratkom Ivančićem arhitektonske dijelove palače Sandalja Hranića.[282]

U istočnom je krilu dominikanskog samostana uz klaustar kapitul. Ta dvorana ima u pročelju obična gotička vrata i dvije bifore kojima je naknadno uklonjen šiljasti luk, vjerojatno da se mogu lakše uprijeti svodovi sazidanog klaustra. Prema tome nam je jasno da je najprije sagrađen kapitul, a zatim pred njim nadozidano istočno krilo klaustra, kako nam to i pismeni dokumenti potvrđuju.

Dvorana kapitula je četvornog oblika, duga četrnaest a široka devet metara od prilike. Pločnik je prekriven s preko tridesetak grobnih ploča iz 15. i 16. stoljeća. Najstarija je ona Kotoranina Iva L. Bolice iz 1445. godine. Plitki svod kapele upire se u obične menzole, a po njegovoj konstrukciji se vidi da je kapitul pregrađen po širini zidom i da su od jedne napravljene dvije dvorane. Pregradni zid ima renesansne ukrase. Najprije je sred njega bio otvor, a zatim je tu postavljen Đurđićev oltar s Božidarevićevom slikom. U stražnjoj

dvorani je smještena riznica, dok je prednja pretvorena u kapelu.

Kapitul se po svom stilu može datirati u prvu polovicu 15. stoljeća, dakle u doba kada je sklopljen ugovor za njegovu gradnju. U siječnju 1424. godine obavezao se je zidar Božitko Bogdanović prioru fra Andriji i nastojnicima samostana Benediktu P. Gundulića i Ivanu M. Crijevića, da će u spavalištu gdje budu željeli sazidati kapelu sa svodom dugim dvadeset i šest, a širokim šesnaest lakata, koji će biti visok kao i svod susjedne kapele. Na toj kapeli će otvoriti dva prozora slična onima na velikoj sakristiji, a u pločniku izdupsti trideset dobro zidanih grobova.[283] Za taj rad Božitko je bio u nekoliko obroka isplaćen, a nekoliko dana iza sklopljenog ugovora, u veljači, naručio je od Ratka Marojevića drva iz pošumljenog otoka Šipana za svoju vapnenicu koju bijaše podigao na Dančama, vjerojatno da njeno vapno koristi za ovu gradnju.[284] Mjere kapitula prije pregradnje i broj grobova slažu se otprilike s onim što je izraženo u ugovoru. Stil se također s tim podudara, pa nam je jasno da je Božitko graditelj kapitula. Sudeći po oskudnim ukrasima, on je bio više graditelj nego kipar, a bujni ukrasi kićene gotike još mu ne bijahu poznati, jer je živio u prvoj polovici 15. stoljeća.

Kad je preuzeo gradnju bio je već poznat zidar. Pred desetak godina bio je čak pozvan da zida u Srebrenici u Bosni,[285] a poslije izgradnje kapitula nalazim ga često zaposlena na mnogim radovima. Spomenuo sam, da je zidao Knežev dvor u Šipanu i Slanome. U veljači 1425. godine ugovorio je s nastojnicima pregradnje biskupske palače da će je pregraditi, srušivši staru biskupiju sve do temelja.[286] Slijedeće godine popravio je s Radinom Bogetićem srušene svodove i lukove jednog krila franjevačkog klaustra.[287] Oba majstora su se isticali građenjem svodova, pa im je u prosincu 1435. godine povjerena izgradnja nekih svodova iz opeke u Dvoru,[288] a u travnju 1445. godine izgradnja zdenca.[286] Godi-

ne 1447. pregrađuju kuću Galeaca Brunjola na Pustjerni,[290] a početkom 1446. godine zidaju tu kuću Dragoju Sorkočeviću.[291] Krajem te godine sklopio je Božidar ugovor s rizničarima katedrale za gradnju dviju kuća, jednu za bolnicu sv. Petra, a drugu za bolnicu sv. Jakova,[292] ali bez ukrasnih dijelova koje su oni morali da naruče kod klesara. I to pokazuje da je Božitko bio graditelj a ne klesar. U veljači 1448. godine gradi s Bogetićem tri svoda u palači Iva F. Sorkočevića,[293] a par mjeseci zatim zidaju obojica, kao što spomenuh, na nekoj njegovoj kući. Ti svodovi koje su oni gradili zastalno su sličili na one plitke, po sredini ravne, a sa strane svinute i menzolama uzdignute svodove, kojih se mnogo sačuvalo u prizemljima dubrovačkih kuća iz 15. i 16. stoljeća. U svim tim ugovorima Bogdanović nastupa kao glavni majstor. U svojoj oporuci u prosincu 1448. godine, on se sjeća i svog druga Radina Bogetića i ostavlja njemu i njegovoj ženi Raduli u znak prijateljske ljubavi prsten[294] u vrijednosti od deset perpera.

I u izgradnji unutrašnjosti dominikanske crkve zaposluju se domaći majstori. Dubrovački klesar Luka Paskojev obavezao se u svibnju 1536. godine, da će sazidati za Ivana Ferdinandova Gundulića kapelu nad oltarom kraj sakristije, koja će imati Gundulićev grb i biti slična kapeli Lukarevića što se nalazi s druge strane glavnog oltara.[295] Ta kapela još i danas postoji i vrh nje je grb Gundulićeva roda. Luka je, dakle, ovdje bio sputan u zamisli jednako kao i Juraj Dalmatinac kada se u splitskoj katedrali morao da povede radi simetrije za Boninom iz Milana, samo što je Juraj nadvisio talijanskog majstora, dok je Luka zastao za graditeljem Lukarevićeve kapele. Njegovo kovrčasto lišće nije živo ni pokrenuto kao lišće Lukarevićeve kapele, što je i prirodno, jer je u trećem desetljeću 16. stoljeća, kad je on klesao te plamene ukrase, zanos cvjetne gotike bila stišala renesansa, a Luka je već radio u stilu zrele

renesanse, što pokazuje desetak godina nakon toga njegov portal Rokove crkve.

Među dubrovačkim spomenicima ističe se svojom prostranošću klaustar dominikanskog samostana. Četverokutno dvorište okružuju arkade koje imaju jednostavno profilirane pilone i okrugle lukove ispunjene triforama. U vrhu trifora su četverolisni i okrugli kamenim šibljem prepleteni otvori. Kapiteli njihovih oblih stupova su kovrčasta lišća i osim anđela na jednom kapitelu, nemaju drugih likova. Među pojedinim stranama razlike su neznatne i to tek u izvedbi, ali kapiteli i ostali motivi svagdje su lijepo i plastično rezani. Arkade drže prostranu terasu obrubljenu lisnatim gotičkim vijencem nad kojim je nekoć stajala kasno-gotička ograda od stupića, kojoj su se sačuvali tek ugaoni i južni pilastrići. Terasu nose svodovi sred kojih su reljefni medaljoni u kojima su poprsja različitih svetaca okružena lisnatim vijencem. Na njima se primjećuju različita dlijeta. Neki su izvedeni dublje, a neki pliće i nespretnije.

Kao što uski otvori heksafora franjevačkog klaustra svojom sjenovitošću odaju mir srednjeg vijeka, tako širina ovih arkada očituje vedrinu renesanse, jer usprkos svih gotičkih detalja renesansni stil ipak prožima ovo djelo. Iako je klaustar jedinstven, ipak je sagrađen u nekoliko navrata i od različitih majstora, pa je i po tome jedan od mnogih primjera kako naši spomenici nisu zbog ekonomske skučenosti mogli da se odjednom dovrše.

Različiti pisci i povjesnici umjetnosti isticali su sklad klaustra, ali doba njegove izgradnje, ni njegovi graditelji nisu bili poznati.

Vasić ga je prema Posinkovićevim podacima datirao od 1479. do 1482. godine što je prihvatio i Karaman. Ti podaci su uzeti uglavnom iz Crijevićeva rukopisa. Dudan je u svojoj propagandističkoj knjizi, koju talijanski stručnjaci nazvaše »temeljnom«, datirao klaustar čak

u 14. stoljeće. Jackson je primijetio lokalnu značajku arkada, Vasić je pretpostavljao da ih je zidao Paskoje Miličević, ali to je isključeno jer je Paskoje bio više graditelj nego li dekorativni kipar; dominikansku sakristiju zidao je bez ukrasa, a na Divoni su mu ih izvodili Andrijići. Karaman je ovaj rad pripisivao učenicima Jurja Dalmatinca, ali ukrasi ne odaju posebni način Jurjeve izvedbe, niti kapiteli trifora potpuno sliče tipičnim kapitelima kovrčastih listova koji se sretaju u gradovima gdje je djelovala njegova radiona. Klesari koji su ih izvodili nisu, koliko nam je dosada poznato, bili Jurjevi učenici, a klaustar je započet nekoliko godina ranije nego što je ovaj umjetnik boravio u Dubrovniku.

U siječnju 1456. godine sklopili su prior Blaž i nastojnici samostana Đono Crijević i Dinko Pucić ugovor sa Đukom Utišenovićem, Radonjom Grubačevićem, Radosavom i Jakovom Radmanovićem u kojemu su se klesari obavezali, da će uz crkvu izvesti arkade južnog dijela klaustra sličnim načinom kao što je u nacrtu firentinskog majstora Masa. Bili su ovlašteni da njegov nacrt djelomično preinače, naime, da drugačije i ljepše izvedu okrugle otvore u vrhu, da zaoble stupove i da ih skupa s pilastrima isklešu u dogovorenim mjerama, a zidove pak da sagrade jednako široke kao što su oni u franjevačkom samostanu. Pored toga preuzeli su da će napraviti i sve ostalo što bude potrebno, osim završne ogradice. Nastojnici su se pak obavezali, da će im za taj posao, koji se mora dovršiti tokom slijedeće godine, isplatiti šesto perpera. Međutim, majstori nisu izvršili obećanje u određenom roku i u prosincu 1457. godine pridružili su im se Tomkuša Vlatković i Radivoj Bogosalić. Utišenović je zatim umro i Grubačević je u siječnju 1459. godine preuzeo onaj dio arkada koji je on bio počeo klesati. Tek je krajem 1459. godine ta strana klaustra, čini se, konačno bila završena, jer su se zidari Mihoč Radišić i Vlatko Dobriković u studenom te godine obavezali, da će izrađene dijelove olovom spo-

jiti i podignuti, uz uvjet da im se plati šezdeset i pet perpera i dade potrebiti pijesak, vapno i drvo za skele, a u kolovozu 1460. godine priznali su klesari Radosav, Jakov, Radivoj i Tomkuša, da im je isplaćena čitava svota od šesto perpera, osim dvadeset i pet perpera, koje im nastojnici još duguju.[296]

Iz ovoga ugovora je jasno, da je to početak gradnje klaustra za koji je postojao nacrt Tomasa Firentinca, ali se naši klesari nisu morali potpuno da pridržavaju toga. Oni su čak imali da izmijene i poljepšaju kružišta, da odrede novu visinu stupova i debljinu zidova što znači da je taj Firentinčev nacrt dovoljno izmijenjen. To uostalom nije čudno, jer, koliko dosada znamo, Maso di Bartolomeo nije bio nikakav graditelj, već ljevač oružja u službi Republike.[297]

Slijedeće godine nastavilo se s gradnjom novoga krila klaustra. U kolovozu 1460. godine obavezali su se Radosav i Jakov Radmanović, Vlađ Bogojević i Simko Radosalić, da će sazidati tokom godine dana to drugo krilo. Duljinu ovog dijela nisu odmah odredili, već su ugovorili da će podignuti četiri ili pet lukova prema želji nastojnika. Dakle, ni kod određivanja duljine nisu se pridržavali Masovih mjera. I za ovaj rad klesari su tražili šesto perpera, što znači da se cijene kamenim radovima tokom četiriju godina nisu promijenile. Tek su vjerojatno, da se rad ne bi ponovno protegao, nastojnici točno ugovorili red isplate majstorima; stopedeset perpera će im isplatiti kad dovrše baze pilastara, sto perpera kad dovrše pilastre, a ostalo će im plaćati prema toku posla. U travnju 1462. godine klesari su priznali, da im je ugovorena svota u glavnom isplaćena.[298]

Gradnju zapadnog krila klaustra preuzeo je sam Tomkuša Vlatković. On se je u siječnju 1464. godine obavezao, da će u petogodišnjem roku dovršiti sve dijelove koji će naličiti na već sazidanu južnu stranu.[299] Dvije godine zatim naručio je od korčulanskih kamenara Lukše Živkovića i Bartula Markovića rečenog Karlića

sve dijelove toga krila, uz cijenu od četrnaest dukata.[300] Oni su mu trebali predati prosto klesane dijelove koje je on morao da usavrši, u čemu ga je pomagao Đurađ Vukojević, koji je s njim za to obračunavao u siječnju 1468. godine.[301] Ali nije dospio da dovrši ovaj rad, jer u svojoj oporuci u rujnu 1469. godine ostavlja on polovicu svoje kuće da se proda i time završi započeti posao, a i svom drugu Vukojeviću ostavlja nešto novaca da može nastaviti gradnju.[302] Da li je to bila treća ili posljednja strana klaustra teško je reći, jer se to iz ugovora ne može vidjeti, ali svakako gornji podaci ispravljaju ranija pogrešna datiranja.

U studenom 1520. godine sklopili su Radosav Lucić i njegov imenjak Ratković s nastojnicima samostana ugovor, da će izraditi između knjižnice i zvonika sedam lukova s vijencima, pilastrima, bazama i okolnim kamenjem uz cijenu od sedamdeset dukata.[303] Jasno je, da je to trijem koji se nalazi nad južnim arkadama klaustra uz crkvu, jer taj ima šest pilastara koji nose sedam širokih lukova. Njihove profilacije, širina i uravnoteženi sklad odaje čistu renesansu. Lucić i Ratković su ih izdjelali jednostavno bez ukrasa, tek je nad njima možda trebala da se nastavi kasnije ograda kasetiranih ploča s ružom u sredini i natpisom na rubu. Da je ta ograda dovršena, arkade bi bile jedno od ljepših djela dubrovačkog renesansnog graditeljstva, ali se je sačuvao samo njen početak dok cjelina zastalno nije nikad bila izvedena. Taj početak je mali balkon s kojega se ulazilo na terasu što se imala sazidati nad lukovima. Na njemu je početak renesansnog natpisa: MDXXII TE DEVM LAVDAMVS TE DOMINVM CO (NFITEMUR)... Taj trijem bi bio osobito udoban i zgodan za šetnju, jer je zaklonjen od jugovine i od žege. Za vrijeme francuske okupacije zazidan je i pretvoren u usku dvoranu, u kojoj je sada knjižnica, koja je u 15. stoljeću bila u zapadnom, gotičkom krilu samostana. Kada bi ga ponovno otvorili, slikovitost klaustra bi se podvostručila.

Nad arkadama klaustra kamene ograde od stupića ograđivahu sve četiri terase. Njihovi ugaoni i južni pilastrići gotičkog stila još su se sačuvali, ali su stupići, prema Crijevićevu pisanju, srušeni potresom. On navodi, da su te ogradice zidane od 1539. do 1557. godine.[304] Na mjestu srušenih ograda napravljene su tek godine 1900. nove, ali klesari Capurso nisu osjećali potrebu raznolikosti kao stari gotički majstori, već su nespretno opetovali motive donjih kružišta.

Godine 1559. sazidan je prema Crijevićevu pisanju zdenac sred dvorišta,[305] zatim je napravljena nova kruna bunara prema starom gotičkom tipu, a uz nju su postavljeni stupovi jonskih kapitela koji drže renesansnu gredu s natpisom: ANTIQVA REIECTA HANC NOVA INDVIT FORMAM ANNO MDCXXIII, sličnim načinom kao i u dvorištu franjevačkog klaustra u Ravenni.

Klaustar je lijep primjer zajedničkog rada naših klesarskih radiona. Budući da je tu sudjelovalo nekoliko klesara koji se ovdje doduše prikazuju jednolično, jer rade po određenom propisu simetrije, prikazat ću stoga i ostali rad pojedinog sudionika, osobito zbog toga jer njihova imena dosada ne bijahu poznata.

Đuko Utišenović, koji prvi nastupa pri gradnji klaustra, radio je prije toga često u zajednici s Radonjom Grubačevićem kameni ukras palača, a vidjesmo da su bili izradili i dijelove gradskog zvonika, pa je prirodno da su sudjelovali i na izgradnji Kneževa dvora, koji su zbog oštećenja eksplozijom 1435. godine potpuno obnovili, te je izgubio svoj raniji utvrđeni izgled. Tim poslom je uglavnom rukovodio Onofrio de la Cava, ali su pri izradbi arhitektonskog ukrasa sudjelovali domaći kamenari. Đuko i Radonja su se u lipnju 1440. godine obavezali, da će izdjelati stupove s kapitelima i lukove s vijencima, koje su tada izvodili i braća Radoje i Radin Pribilović.[306] U lipnju slijedeće godine oba majstora su preuzeli izradbu završnog vijenca na pročelju Dvora, vrata dvorane, oružane i dijelove ukrašenih prozora

s ažuriranim ogradama, kružištima i lisnatim akroterijem,[307] a u ožujku 1442. godine nastojnici su im naručili profilirane i lisnate vijence skupa s tesancem.[308] U veljači slijedeće godine obavezali su se, da će izdjelati različite klesarske dijelove u unutrašnjosti Dvora; ukras zidnih ormara u predvorju kneževa stana i velike dvorane, cvjetne akroterije i kapitele, stepenice balkona, stupiće i vijence rektorova kamina i ostalo.[309] Početkom 1448. godine izdjelali su za palaču Stjepana Nenkovića triforu, bifore, kamene ormare i vrata,[310] a krajem te godine izrađivali su vrata i prozore Đuru Gučetiću,[311] biforu i prozore Ivu F. Sorkočeviću.[312]

U kolovozu 1449. godine obavezali su se Đuko i Radonja skupa sa Radosavom Radomanovićem i Vlađom Bogojevićem, da će izraditi dijelove kamenog mosta pred gradskim vratima Ploča; dva luka, vijence, sjedala i ažurirane naslone. Most se je imao podići prema drvenom modelu, a morao je imati dva luka (to su zapravo dva kamena ruba jednog istog luka koji se vide na njegove obje strane) i iste lisnate vijence i prošupljene četveroliste na ogradama sjedala kao i most na Pilama.[313] Prema tome ovaj arhivski dokumenat ne samo da nam otkriva majstore mosta na istočnim vratima i to onog stražnjeg koji se diže iza Revelina i svojim se mjerama i oblikom slaže sa narudžbom, već po njemu možemo rekonstruirati i ogradu mosta zapadnih gradskih vratiju, koju je austrijska vlast srušila i zamijenila današnjom banalnom željeznom rešetkom. Još u travnju 1450. godine spominju se nastojnici toga mosta; oni su u lipnju ugovorili s graditeljem Simeonom de la Cava, da na prednjim zidinama Ploča učini gradska vrata s lukom, »kraj novog mosta«.[314] Simeonova vrata nažalost danas ne postoje, austrijska vlast ih je srušila i zamijenila novima, sazidanim u 19. stoljeću iz opeke.

I slijedećeg desetljeća Đuko i Radonja nastupaju kao drugovi. U ožujku 1452. godine oni su obećali Orsatu I. Crijeviću vrata i triforu poput one na kući Iva M.

Lukarevića nadodavši joj grbove, osam gotičkih prozora, od kojih će neki imati iskićene zupce, i ostale dijelove pročelja.[315] Godine 1454. i 1455. radio je kao što vidjesmo Utišenović s Radosavom Radmanovićem na palači V. Bunića,[316] a krajem toga stoljeća je i umro.

Nakon njegove smrti njegov suradnik Radonja Grubačević radio je često s Radivojem Bogosalićem. On je u travnju 1439. godine prihvatio da radi vijence što obuhvatahu šest pročelnih arkada starog Dvora,[317] i istoga je dana stoga bio upućen u Korčulu klesar Budisav Račić, da tamo bere kamen po njegovim uputama.[318] U lipnju 1440. godine obavezao se, da će skupa sa Simkom Utišenovićem izraditi stupove, kapitele i vijence koji se dizahu u prvom katu dvorišta Dvora.[319] U ožujku 1447. godine klesao je biforu Niku P. Saraci,[320] a krajem slijedeće godine izrađivao je Ivu F. Sorkočeviću s Radonjom triforu i gotičke prozore.[321] Te godine se spominje i u Korčuli.[322] Godine 1458. izrađivao je lukove i kapitele za palaču Stijepa Zamanje.[323]

Godine 1461. učvršćivale su se zidine na Pilama i zidala Minčeta, prema Michelozzovom drvenom modelu;[324] 20. srpnja Vijeće Umoljenih je zaključilo, da se zida gradski zid od Vrata Pila do mora, prema mišljenju Michelozza i uputstvima kneza i Malog Vijeća,[325] a već su godinu ranije, u ožujku 1460. godine, nastojnici javnih radova ugovorili s Grubačevićem i Bogosalićem da naprave vanjska gradska vrata na Pilama, uz uvjet da im menzole budu kao na vratima Ploča, a luk da sliči onima izlaza kraj ribarnice. Istoga dana naručena su u Petra Martinovića i Radića Ostojića unutrašnja vrata Pila, koja su morala biti slična vanjskima.[326] Isplate u nekoliko navrata dokazuju, da su majstori izvršili narudžbu. U listopadu oba majstora su se obavezali, da će izdjelati Orsatu Zamanjiću i njegovoj braći velika dvorišna vrata s grbom, poput onih na susjednom dvorištu Stjepana Zamanjića, prozore kuće, vrata konobe i ostalo.[327] Kada se je 1464. godine započelo s popravljanjem

Dvora, oštećenog uslijed ponovne eksplozije u kolovozu ranije godine, oni su bili pozvani i 2. ožujka naručena su od njih dvoja ukrašena vrata,[328] a 6. studenoga četiri prozora u prvom katu (polukatu) Dvora.[329] Od godine 1468. do 1469. Radonji je isplaćivan arhitektonski ukras crkve sv. Sebastijana.[330] Vjerojatno je napravio niz gotičkih arkadica na koru, figurativne menzole i klinove u presvođenom hodniku između sv. Sebastijana i dominikanske crkve, koji su slični klinovima s likovima svetaca u svodovlju klaustra.

Radonjin učenik Radosav Radmanović nije samo zidao klaustar. On je često radio s Vlađom Bogojevićem. Skupa su isklesali, kao što spomenuh, krunu Zamanjićeva zdenca i prozore Patalšiću u Kotoru. U ožujku 1449. godine obavezali su se Lovri Martinoviću, da će izraditi gotičke prozore na njegovoj kući u Brgatu.[331] Kada su nasljednici Marina Gučetića, Rafo, Klement, Nikola i Franjo, zidali svoju palaču, naručili su kod njih u veljači 1450. godine lijepi portal s lukom iskićenim lišćem i češaricom u vrhu,[332] a slijedeće godine nekoliko bifora i gotičkih prozora za dvoranu, studio i ostale sobe.[333] U prosincu 1450. godine klesali su prozore za palaču Marina T. Bunića,[334] a u travnju slijedeće godine obavezali su se Matku Bogosaliću, da će mu izdjelati balkonatu i umivaonik za dvoranu kuće, koju je on tada namjeravao zidati.[335] Godine 1457. čini se da se dovršavao arsenal Maloga Stona, koji se još nalazi sred luke zapuštenog i slikovitog gradića, jer je Radosav skupa s Radojem Radohnićem izdubao kanale te zgrade u poznatom korčulanskom kamenu s otočića Vrnika.[336] Radosav je umro 1462. godine. U svojoj oporuci spominje nedovršene radove u Baru i na nekoj kapeli u Skadru.[336a]

Radosavov brat Jakov Radmanović također je klesao arhitektonske ukrase, pa su i njega zaposlili u ožujku 1464. godine pri popravljanju Dvora; imao je da izradi s Vlađom Bogojevićem i Simkom Radosalićem nekoliko prozora od kojih su tri imala biti ukrašena i da sliče

prozoru kancelarije, koji je bio okrenut prema loži Dvora.[337] Godine 1474. poduzeo je sa Simkom Radosalićem i Petrom Martinovićem izradbu kamena za zvonik sv. Marije u Rožatu,[338] a godine 1485. izveo je sa sinom Petrom, koji je također bio klesar, triforu palače Dragoja J. Gučetića.[339]

Tomkuša Vlatković je također, pored sudjelovanja na izgradnji dominikanskog samostana zidao i na ostalim većinom privatnim zgradama. U rujnu 1450. godine ugovorili su rizničari katedrale s njim, da im napravi biforu, dvoja vrata i prozor.[340] Slijedeće godine radio je klesarske dijelove i kameni namještaj palače Marina Gundulića.[341] U travnju 1455. godine izrađivao je s Vlađom Bogojevićem i Radivojem Bogosalićem za nasljednike Damjana Sorkočevića gotičke prozore, bifore i trifore,[342] koje je zatim 1459. godine kod njega naručio Stijepo Crijević za palaču, koju su mu zidali Vitko Ratković i Dominko Radovanović.[343] Sličnu triforu i prozore izradio je godine 1462. skupa s Petrom Martinovićem i Radinom Ostojićem za kuću Paskoja Celjubinovića kraj Sv. Nikole.[344] I on je poput drugih kamenara primao narudžbe za najobičnije radove, tako je 1463. godine dubao pila za ulje Juniju Paskoja Sorkočeviću.[345]

Svojim radom Tomkuša se, kao ni ostali klesari, nije obogatio. Iz njegove oporuke vidimo, da je trebalo da se proda polovicu njegove kuće i da se time dovrši dio dominikanskog klaustra. Ženi je ostavio vrt i vinograd u Šumetu, bratu Petru, koji je također bio klesar, star žita, grobnicu u franjevačkoj crkvi, nešto robe pa i odijelo u kojem je radio. Bila je to, dakle, vrlo mala ostavština.

Rad Radivoja Bogosalića može da se prati letimično kroz pet desetljeća 15. stoljeća. On je od 1442. do 1444. godine učio zanat kod Radoja Pribilovića.[346] U svibnju 1445. godine bio je već samostalan i sklopio nagodbu s Ratkom Brajkovićem, da će s njim raditi godinu dana u korčulanskim kamenolomima. Brajković je bio pori-

jeklom Dubrovčanin, ali kao poduzetnik koji je zidao na šibenskoj i korčulanskoj katedrali, mijenjao je boravišta. Bogosalić se prema tome preko njega upoznao sa školom Jurja Dalmatinca i bit će da je u tome stilu i radio kad je kasnije u Dubrovniku otvorio svoju radionu kraj dominikanske crkve. Tu je 1460. godine primio narudžbu skupa s Radojem Radohnićem za izradu vrata i prozora žitnice kraj ribarnice,[347] koja više ne postoji, ali ostaci prozora se još vide u gradskom zidu na južnoj strani lučkih vrata. Nije izvodio samo obične otvore zgrada već i najraskošnije dijelove palača. Vidjeli smo, da je te godine izradio sa Grubačevićem gradska vrata na Pilama, a četiri godine zatim da su skupa klesali četiri prozora na pročelju Dvora.[348] U ovom ugovoru on se prvi spominje, te je vjerojatno kod izvedbe bio glavni majstor. Ti prozori su morali da budu visoki otprilike sedam a široki četiri peda i da imaju lisnate kapitele poput onih na portalu Velikog Vijeća. Istoga dana, 6. studenoga 1464. godine, kada su se oni obavezali za taj rad, naručena su četiri ista prozora kod Vlađa Bogojevića i Simka Radosalića, prema tome izrađeno je tada osam prozora. Najvjerojatnije je, da su to gotički prozori prvog kata Dvora i to na pročelju, u trijemu i na oba krila kao i na južnoj strani Dvora, jer se mjere slažu, a ti prozori imaju lisnate kapitele, kao što se je u ugovoru i tražilo. Njih ima doduše trinaest,[349] ali su vjerojatno neki bili uzidani ranije. Na Dvoru je on radio i dalje; 28. travnja 1469. godine naručili su njemu i Nikoli Markoviću nastojnici izgradnje Dvora jedanaest lijepih bifora, koje su trebale da sliče onima koje su prije bile na prvom spratu Dvora. Čak se tražilo, da se i neki dijelovi starih prozora, koji su se sačuvali u eksploziji pred šest godina, uzidaju i umetnu ponovno u nove bifore.[350] Marković i Bogosalić bili su nekoliko puta sve do listopada 1472. godine isplaćivani za te prozore. Vjerojatno su to velike bifore drugog pročelnog kata Dvora, koje u lisnatim kapitelima imaju prepletene ljudske i životinjske likove, dječake, ptice, ljudske i lavlje glave, te svojim stilom potpuno odaju dlijeto domaćih klesara. Doduše, tih bifora sada ima samo devet, ali tri su nekoć možda bile i na pobočnoj južnoj strani. Svakako dok su ih oni klesali, Malo Vijeće je 15. srpnja 1469. godine ovlastilo nastojnike da ugovore s Mihočom Radišićem pogodbu o zidanju pročelnog zida Dvora, koji je trebalo da se povuče nešto unutra.[351] Dosada se obično prema Gelcichevu pisanju ovaj niz bifora pripisivao Jurju Dalmatincu, ali u njihovoj sitnoj obradbi i rastrganoj kompoziciji ne može da se primijeti način oblikovanja ovog dobrog kipara. Godine 1470. oba su majstora zidali prema vlastitom nacrtu kor crkve sv. Sebastijana. Zato im je isplaćeno stotrideset perpera.[352]

Radivoj se je 15. prosinca 1486. godine obavezao, da će dubrovačkom kanoniku Đonu Lukinom izdjelati četiri renesansna prozora četvorna oblika i kamin na kojemu će dva anđela u renesansnom vijencu držati grb.[353] Iz toga jasno vidimo, da je ovaj majstor radio u renesansnom stilu, koji je baš tada, osamdesetih godina 15. stoljeća, jače zahvatio graditeljstvo i kiparstvo u Dalmaciji. Bit će stoga da su i klesarski radovi, koje je Radivoj izveo 1487. godine na kući Vukše Radakovića u Provaljenoj ulici bili renesansni.[353a] Krajem 1492. godine nalazi se Radivoj na čelu skupine klesara, u kojoj su pored njega Jakov Radomanović, Leonard Petrović, Petar Jakobonić i Bartul Radivojević, koji izvode kameni ukras palače Franja S. Benešića.[354] Oni su imali da izrade triforu i ažuriranu ogradu balkona poput onih na kući vojvode Stjepana Vukčića, gotičke prozore, dva velika zuba pod balkonom na kojima će izdjelati grbove, trideset i tri zupca s lavljim glavicama za balkon i grb s lijepim okvirom. U palači su imali da naprave kameni ormar s lozicom, lišćem i grozdovima uokolo. Nažalost, i od te palače, za koju su majstori bili isplaćeni tokom 1493. godine, nema danas ni traga. Radivoj je umro 1495. godine.[355]

I Vlađa Bogojevića sretamo pored klaustra i pri ostalim gradnjama u gradu. On je bio isplaćen u siječnju 1448. godine za pilastre, koje je izradio u franjevačkom samostanu,[356] a već je spomenut njegov klesarski rad na Gučetićevom gruškom ljetnikovcu, kruna Nalješkovićeva bunara i prozori na prvom katu Dvora. On je izradio i malu gotičku česmu pod velikim stepeništem u dvorištu Dvora.

Bogojevićev drug pri gradnji dominikanskog klaustra, Dvora i ostalih zgrada, Simko Radosalić, poduzimao je narudžbe i odvojeno od njega. Godine 1471. klesao je prozore, vrata i kamene kanale za kuću Frana Gradića u Zatonu,[357] a u studenome 1473. godine obećao je skupa s Jakovom Čerdomanovićem Ivu N. Gunduliću triforu s ušima, gotičke prozore, stupiće, kapitele i vijence.[358] S Markom Andrijićem izgradio je ogradu stupišta s likovima za Stijepa Gradića.[359] U svibnju 1493. godine obavezao se je, da će za kuću Pavla Radojevića, koja se gradila u predjelu Garište, izdjelati triforu i ostale prozore kao što su oni na pročelju kuće Cvijetka Kokotovića.[360]

BRAĆA PETROVIĆI

Na južnoj strani franjevačke crkve ističe se veliki portal kasnogotičkog stila. Jako profilirani podvostručeni dovratnici s udubljenim fijalama lisnatih kapitela nose veliki figurativni zabat u kojemu su, u svinutom i lišćem iskićenom luku, Gospa s mrtvim sinom na koljenima, a na vrhu i u pobočnim fijalama lik boga, sv. Jerolima, i sv. Ivana. Široka i otvorena kompozicija, jednako i slikovito raščlanjavanje svih dijelova i povezivanje bujnog lisnatog ukrasa sa likovima, daje ovim vratima veličanstven izgled kasnogotičke rascvjetanosti koja ovdje triumfira ne doduše po vrsnoći izvedbe kao u kristionici Jurja Dalmatinca u Šibeniku, već jedinstvenošću svoje zamisli. Pored portala šibenske katedrale

ovo su najveličanstvenija kasnogotička vrata u našem graditeljstvu 15. i 16. stoljeća na primorju. I dok su oba portala katedrale sv. Jakova, rad mletačkih klesara, rastrgana u tri dijela, ovaj je rad naših majstora povezan i prožet skladnijom i plastičnijom cjelinom.

Odbacivši Dudanovo pogrešno datiranje ovih vrata u 14. stoljeće možemo sada utvrditi godinu izgradnje i autore. Godine 1498., 5. travnja, obavezali su se u dubrovačkoj kancelariji klesari braća Leonard i Petar Petrović prokuratorima franjevačkog samostana u Dubrovniku Damjanu P. Gučetiću, Leonardu I. Saraki i Iliji M. Zamanjiću, da će učiniti i u cijelosti predati u svojoj radioni krajem budućeg prosinca velika vrata za crkvu franjevačkog samostana, izvedena u skulpturi s likovima i lisnatim ukrasima, kao što je označeno u nacrtu koji su pohranili u notarijatu. Vrata će izrađivati u čvrstom i bijelom korčulanskom kamenu, likove će zaobliti do polovice i u mjerama označenim u spomenutom nacrtu. Nastojnici su se pak obavezali, da će za čitavo djelo skupa s dvije stepenice platiti majstorima stodvadeset perpera, a pojedinačne isplate, koje će se isplaćivati prema toku rada, Leonard će bilježiti u bilježnicu koju će čuvati nastojnici i te će bilješke važiti kao zapis u kancelariji.[361]

Leonard i Petar su primili nekoliko puta novac, dok konačno 25. svibnja 1499. godine nije ugovor brisan po želji obiju stranaka, budući da je ugovorena svota bila isplaćena. Prema tome možemo doista zaključiti, da su braća Petrovići izveli portal.

Po savinutom lišću portala, a osobito po ukočenim likovima svetaca i Marije s mrtvim sinom, kojima je teška odjeća lošije izvedena od lisnatog i arhitektonskog ukrasa, mogli bismo i bez spomenutog ugovora zaključiti, da je ovo rad domaće radione.

Da su Leonard i Petar doista naši ljudi dokazuje njihovo prezime, a pored toga navest ću nekoliko poda-

taka o njihovu radu, da se doista vidi da su oni živjeli i radili u Dubrovniku.

Krajem 1486. godine prihvatio je Leonard izradbu prozora i vratiju kuće Nika B. Miličića na Koločepu, a već je 1488. godine bio poznat kao kipar, jer mu je tada u srpnju povjerena izradba mramornog tabernakula, visokog dvanaest i po, a širokog šest peda, koji su imali da postave prema oporučnoj želji Anžule, udovice Marka Stajića iza glavnog oltara katedrale. Na njemu je Leonard izradio i kipove. Izvršioci Anžuline oporuke isplatili su mu za taj rad 1491. godine trideset dukata.[361a] U lapidarijumu dubrovačkog muzeja vidi se srednji dio malog tabernakula koji svojim likovima podsjeća na Petrovićev rad, ali se taj svojim mjerama ne slaže sa spomenutim tabernakulom, ukoliko, naravno, nije to samo dio jednog većeg.

Godine 1495. klesao je Leonard gotičke prozore i bifore s pregradama za kuću vunara Lovra Radoja Pribisalića.[362] Pored dekorativne i likovne skulpture Leonard je kao i većina ondašnjih kamenara izrađivao najobičnije praktične radove u svojoj radioni. On je u studenome 1496. godine obećao Mihu M. Buniću, da će mu izraditi šest kamenica za ulje,[363] koje je dvije godine zatim skupa s Korčulanima Antunom i Franom Anđela Rosanović izrađivao i za Šimuna A. Ranjinu.[364] U veljači 1498. godine naručili su mu nastojnici javnih radova kamene zubove da ih postavi pod male lukove, vjerojatno nekog visećeg prolaza na gradskom zidu kraj ribarnice koji još tu postoji.[365] U srpnju te godine ugovorio je s Bartulom Radivojevićem, da će izraditi tesance za pročelje kuće Đona S. Đurđevića u Širokoj ulici,[366] što im je tek 1504. godine isplaćeno. Pored klesara Bartula Radivojevića Leonard je zastalno u svojoj radioni morao imati još pomoćnika, jer je on u isto vrijeme dok je radio portal Male Braće primao i druge narudžbe. Tako su radili i ostali dubrovački kamenari, pa i to dokazuje intenzivnu graditeljsku djelatnost u Dubrovniku tokom

15. stoljeća. Iste godine dok je klesao portal prihvatio je s Bartulom izradbu prozora, vrata, vijenca, kamina, umivaonika i ormara za kuću Nika F. Tudizića, koji je par dana zatim ugovorio sa zidarom Markom Stanišićem, da mu sruši staru i sazida novu kuću u koju će uzidati te dijelove.[367] U oba ugovora spominje se ista Tudizićeva kuća kod crkve sv. Petra Velikog, te je i to jasan primjer kako su različiti majstori zidali istu kuću. Vjerojatno je ta kuća bila sazidana u romaničkom stilu i zamijenjena novom u gotičko-renesansnom, jer se u ugovoru spominju renesansni prozori. Te pregradnje su bile nažalost česte i danas u Dubrovniku ne nalazimo ni jednu romaničku kuću. Dok je izrađivao franjevački portal, klesao je Leonard i dva stupa za katedralu koja se je vjerojatno 1498. godine popravljala.[368] U siječnju slijedeće godine obavezao se skupa s bratom Petrom Nikolici M. Gunduliću, da će mu izdjelati triforu s lijepo izvajanim kapitelima i biforu koja će sličiti nekoj bifori u Crevljarskoj ulici;[369] 15. studenoga prihvatio je od Sigismunda J. Đurđevića i nastojnika franjevačkog samostana narudžbu izgradnje dviju kapela u franjevačkoj crkvi, kapele maloga oltara i kapele koja se imala podignuti s desne strane velikoga oltara. Morao je da izradi pet prozora sličnih onima u kapeli Bunića, veliki ulazni luk za veću kapelu s grbovima na njegovim bazama, profilirana rebra za sedam križnih svodova, slična onima pod svodovljem Dvora, luk za manju kapelu s profiliranim vijencima, dva pilastra i jedan polupilastar s reljefnim kapitelima i grbovima, te, konačno, i ploču u kojoj se imao uklesati natpis. Zatim, vjerojatno za manju kapelu, profilirana rebra za četiri križna svoda također poput onih pod svodovljem Dvora sa zubovima ukrašenim likovima, dva prozora s kružištem, dvije ploče za dvije ograde s dva lika i s dva grba, nišu za ampulete kao što je ona u kapeli Bunića, te oltarsku i dvije nadgrobne ploče s grbom i natpisom.[370]

Možda se dvorana franjevačkog kapitula, okružena pobočnim kapelama, može dovesti u vezu s ovim ugovorom. Ta dugoljasta dvorana produbljuje se sa sedam manjih kapela u kojima su zastalno bili oltari i koje su bile presvođene. U najistaknutijoj je natpis na kamenoj ploči koji ističe da je Sigismund Đurđević mlađi 1503. godine podigao u njoj oltar i grobnicu. Taj natpis s imenom darovatelja i dva groba s grbovima Đurđevića, jednako kao i istaknuta rebra križnog svoda uprta u četiri zupca sa likovima dječaka i figurativnim klinom po sredini, upućuje nas na pomisao da je ovdje izveden jedan dio rada za koji se Leonard obavezao Sigismundu Đurđeviću. Dva lika s grbovima na ogradama koji se spominju u ugovoru, vjerojatno su kasnogotički kipovi koji drže Đurđevićeve grbove u Gučetićevu parku na Trstenome, jer je još živa predaja da su ti kipovi preneseni iz franjevačkog kapitula, koji je danas djelomično pregrađen i zapušten služi kao spremište. Ova lijepa dvorana slikovito razdijeljena sa sedam pobočnih kapela, u čemu se očituje renesansni ukus, najljepša je renesansna ponutrica u Dubrovniku. Stil njenog ukrasa slaže se s Leonardovim načinom izvedbe, pa iako se u ugovoru spominju samo kapele, nije isključeno, da je to samo dio ove cjeline. Bunićeva kapela, koja se u ugovoru spominje, postoji još u cjelini i može se, dakle, sada zaključiti da je već prije 1499. godine bila sazidana.

Leonardov zvonik samostana sv. Apostola nije sačuvan; ali znamo da se on u rujnu 1500. godine obavezao, da će napraviti stupove i tri luka za zvonik, kojemu je on oblik nacrtao na papiru, a slijedeće godine bio je za taj rad u par navrata isplaćivan.[371]

Još se u jednom ugovoru spominju njegovi nacrti. U kolovozu 1503. godine, naime, primio je Nikola Radovanov, zvan Maranić, narudžbu od Frana Nika Đurđevića, da će mu izraditi i iskrcati pod njegovim posjedom u Zatonu različite dijelove kuće i kameni namještaj, a među tim i triforu po Leonardovu nacrtu i umivaonik

s dvije police, lûkom i stupićima, prema mjeri koju odredi Leonard i zidar Stjepan.[372] Iz toga se vidi, da je Leonard samostalno i po vlastitoj zamisli radio. Njegovi su radovi služili kao uzorak prema kojemu su radili ostali majstori. U listopadu 1499. godine tražili su braća Nenkovići, da im klesar Kristo Pavlović i njegovi suradnici izrade prozore onakove mjere kakove im je već bio učinio Leonard Petrović.[373]

Petar je ponekad odvojeno radio od svoga brata. S klesarom Ilijom Đurđevićem obavezao se je u kolovozu 1449. godine Sigismundu J. Đurđeviću, da će mu izraditi kameni umivaonik, ormare, prozore i ostale dijelove kuće,[374] a iduće godine izrađivao je krunište maloj kuli u luci.[375] Značajniji je Petrov ugovor u ožujku 1518. godine za izvedbu klesarskih radova na ljetnikovcu Petra Sorkočevića u Lapadu, ali taj posao, kako spomenuh, on nije dovršio.[376]

DIVONA

U krajnjem uglu Place diže se jedna od najvećih državnih zgrada u Dubrovniku, carinarnica, koju već u 17. stoljeću, iskrivljavajući latinski naziv duana, nazivahu Divona. U njoj je kasnije smještena i državna kovnica. Vitka dvokatnica u prizemlju ima prostrani trijem čijih šest lukova na pet oblih stupova nose terasu. Kapiteli stupova su kompozitni, osim prvoga koji ima ugaone maskerone svi su jednaki. Listovi i uže pri njihovom dnu sjećaju još na gotički stil, a inače su profili lukova, iskićeni nizom žljebića i mirno poredanog lišća, potpuno renesansni kao i menzole što podržavaju svodove. Četvorni prozori pročelja rašireli su se da puste svijetlo u prizemne sobe ispod trijema, a široka vrata oštra luka i renesansnih kapitela, na kojima su reljefne glave anđela, uvode nas u prostrano dvorište. Na prvom katu iznad terase dominira trifora s velikim ažuriranim kruništem u kojemu su četverolisni otvori, koji se opetuju i na pobočnim gotičkim prozorima stvarajući time među-

sobni sklad. Stremljenje ovog čipkastog kata smiruje niz četvornih renesansnih prozora u drugom katu, kojemu je u sredini niša s kipom sv. Vlaha. Niša je prekrivena stiliziranim renesansnim ukrasom, ali ukočeni svetac u hijerarhičnom stavu još je prožet gotikom, koja se odrazuje u palmetama na rubu krova.

Raspored je prozora vješto proveden i uravnoteženost svih dijelova daje krhkom i vitkom pročelju posebnu ljepotu, a da to pročelje ne izgleda nametnuto graditelj ga je uskim pobočnim krilom sljubio s okolnim zgradama i stvorio tako slikoviti ugao. U tom skladu niti se ne primjećuje nepravilnost lukova u trijemu od kojih se pretposljednji raširio valjda radi slobodnijeg ulaza u vrata zgrade a posljednji suzio uz zid. Kroz svodove prednjeg krila, koji se slikovito sapliću, ulazi se u dvorište okruženo arkadama širokih poluokruglih lukova koje drže pilastri neobičnog pločastog kapitela. Na središnjem luku, koji je obuhvatio svu širinu dugoljastog dvorišta, natpis klasične kapitale ističe tačnost dubrovačkih mjera i opreznost mjerača koji su ovdje na velikim tezuljama mjerili robu koja se uvozila i izvozila: FALLERE NOSTRA VETANT, ET FALLI PONDERA. MEQVE PONDERO CVM MERCES, PONDERAT IPSE DEVS.

U okolnim trijemovima su gotička i renesansna vrata skladišta, koja se nalaze u svim krilima prizemlja i na njihovim nadvratnicima su imena pojedinih svetaca ispisana klasičnom kapitalom. Nad prizemnim arkadama je galerija prvog kata, koja šiljastim gotičkim lukovima okružuje dvorište. Broj njenih lukova, koji počivaju na lijepom izmjeničnom ritmu četvornog pilastra i obloga stupa, podvostručuje se prema donjim arkadama. Stupovi i pilastri imaju lisnate kapitele. Drugi kat ima čvrsto uokvirene četvorne prozore i nad njima su četverolisni otvori prostranog potkrovlja. Na središnjem zidu je visoki reljef: dva anđela lebde i u vijencu cvijeća i voća drže sunce s kasnogotičkim slovima Kristova

imena, IHS. Natpis, sastavljen od pjesnika Ilije Lampre Crijevića, očituje da je zgrada građena 1520. godine.

O Divoni su do sada pisci i historici umjetnosti izražavali svoje mišljenje kao o nejedinstvenoj zgradi, koja nije odjednom sazidana. Gelcich je čak smatrao, da je današnja zgrada ona za koju je krajem 1312. godine Malo Vijeće vijećalo da je upotpuni i koju je zatim opisao De Diversis, a Jackson ju je pak proglasio djelom dvaju ako ne i triju razdoblja. Za njega je prizemlje dvorišta starije čak i od početka 14. stoljeća, ali on ipak priznaje da bitnih razlika između toga prizemlja i prvog kata nema, iako su lukovi tu šiljasti, a dolje poluokrugli. I pročelje mu nije jedinstveno, već smatra da su trijem i zadnji kat nadodani 1520. godine, dok su gotički prozori prvog kata iz 15. stoljeća. Eitelberger je također spomenuo ovaj nesklad koji je i Folnesicsa potaknuo na pomisao o različitim razdobljima gradnje. Karaman je također smatrao, da su prizemlje i prvi kat zidani krajem 15. stoljeća i prema tome stariji od drugog kata.

Svi oni kao da nisu uočili značajke prelaznog gotičko-renesansnog stila, koji je tipičan za graditeljstvo u Dalmaciji, stvorivši ovdje mnogobrojne i lijepe spomenike. Netom se uoči preplitanje tih stilova, mora se Divona smatrati jedinstvenom zgradom sazidanom odjednom. U tome nije ona nikakav izuzetak, jer jednako miješanje gotičkih i renesanskih motiva vidi se na bezbroj zgrada iz 15. i prvih desetljeća 16. stoljeća. Kad bi gotički motivi bili samo u prizemlju i u prvom katu, a renesansni na trijemu i u drugom katu, moglo bi se doista pomišljati na dva razdoblja gradnje. Ali prepletanje gotike i renesanse izvedeno je od vrha do dna zgrade. Na glavnom portalu šiljastog gotičkog luka su renesansne glave anđela, zupčasti renesansni niz i mirni profili; u prizemlju dvorišta, na vratima skladišta su natpisi klasične kapitale, koja se upotrebljavala krajem 15. i početkom 16. stoljeća, jednaki onima na Crijevi-

ćevu natpisu u drugom katu, i pod njima stilizirane kasnogotičke menzole uobičajene na vratima iz tog vremena. Oble i široke arkade mirnih profilacija podsjećaju više na renesansu nego na romaniku. Vrh pročelja iznad renesansnih prozora i niše obrubljen je nizom kasnogotičkih palmeta.

Ničega, dakle, nema što bi podsjetilo na 14. stoljeće, ili što bi se moglo isključiti iz prvih desetljeća 15. stoljeća, ili pak da se strogo katovima odijeli u stilove triju stoljeća. Nema traga romanike, niti rane gotike, već je sva zgrada prožeta prelaznim gotičko-renesansnim stilom, kojim se zidalo baš u ono vrijeme, kada je Vijeće umoljenih zaključilo, da je podigne prema modelu Paskoja Miličevića, u siječnju 1516. godine. Arhivski dokumenti također to potvrđuju. Iz njih se čita, da se uporedo s 1518. godinom zidalo one arkade dvorišnog prizemlja (u kojima se dosada gledalo nešto starije, rekao bih romaničko) i vrata skladišta kao i skladne lukove trijema pred pročeljem. Samo dvije godine zatim, 1520., naručeni su mali dvorišni prozori drugog kata i zupci pod krovom pobočnog uličnog zida. Evo nekoliko novih podataka o tome zidanju.

U prosincu 1518. godine sklopili su, naime, klesari Nikola Blaža Andrijić i njegov rođak Josip Marka Andrijić ugovor s nastojnicima gradnje Stijepom M. Valčićem, Ivanom T. Gundulićem i Nikšom M. Gučetićem, da će izraditi za Divonu luk širok u svom otvoru šest i jednu trećinu lakta, debeo kao i zid u koji će se staviti, a širok u pročelnoj strani pola lakta. Nad njim će učiniti vijenac širok jednu trećinu lakta, a do njega odgovarajuće pilastre u komadima s njihovim bazama. Cijena tome luku bila je osam i po dukata. Uporede li se mjere toga naručenog luka s jednim od osam pobočnih lukova u prizemlju dvorišta, može se utvrditi da su to te arkade. Zatim će izraditi sva vrata i prozore koji trebaju, obrubljene reljefnim stupićem koji će imati šest i po unča na pročelnoj strani a četiri u debljini.

Mjere tih naručenih vrata slažu se s nizom zapadnih vrata skladišta u prizemlju dvorišta i to nas uvjerava, da su se ti otvori sa svetačkim imenima nad nadvratnicima tada izvodili. Osim toga majstori su obećali, da će napraviti čitavi trijem pred pročeljem Divone s pet stupova i šest lukova. Stupovima će napraviti izvajane kapitele i baze, a lukovima profilirane vijence. Izradit će tesance i sve ostalo do ruba trijema, a sve to za 40 dukata ne uračunavši tu prijenos od ribarnice do gradilišta.[377] U nekoliko obroka sve do kraja ožujka 1520. godine majstori su bili za taj rad isplaćivani.[378] Uporede li se ti lukovi iz ugovora s današnjim trijemom pred Divonom, vidimo da su Andrijići izvršili svoj ugovor i prema tome ih moramo smatrati autorima ove skladne gradnje.

Početkom travnja 1520. godine plaćeno je Josipu osam zlatnih dukata za rad na Divoni,[379] a zadnjeg dana toga mjeseca oba rođaka su se opet obavezali Ivanu Gunduliću i ostalim nastojnicima, da će izraditi završni dio dvorišta i to prozore, vijenac visok pet unča i dvije trećine, a širok samo lakat. Tih devet prozora je doista izvedeno i uzidano u drugom katu. Pored toga učinit će četrdeset i četiri dvostruka i preko stotine običnih zubaca. Za njih će im isplatiti određenu cijenu, a za vijenac onoliko koliko su bili obećali majstorima Petru i Blažu, po čemu pretpostavljam da su Petar i Blaž Andrijić imali ranije to da završe.[380] Oni su rad zastalno i izvodili, jer im je pored prvog obroka 20. studenog bilo isplaćeno deset dukata.[381] U kolovozu su naručeni od korčulanskog klesara Ljudevita Suratovića kameni pojas, ugaono i ostalo kamenje koje je isplaćeno u travnju 1521. godine.[382]

Svakako, završni vijenac dvorišnih zidova nije još početkom 1521. godine bio postavljen, jer je tada u veljači tek naručeno kod Josipa Andrijića sedam malih okruglih prozora, koji se vide u vrhu dvorišta.[383] U lipnju sklopljen je ugovor s francuskim kiparom Bertrandom za izradbu velikog reljefa na kojemu anđeli drže kri-

stovo ime.[384] Njemu je taj reljef isplaćen 13. ožujka 1522. godine,[385] ali da i ne postoji ugovor o Bertrandovoj izvedbi, primijetila bi se razlika između ovog reljefa i djelâ domaćih radiona, jer svojom širokom zamisli i veličinom likova odvaja se ovaj rad od figurativnih kompozicija domaćih majstora. Početkom 1521. godine radilo se neprekidno na dovršavanju. Petar Andrijić je u veljači bio isplaćen za zupce od kojih je već bio donio jedan dio, a ostalo je trebalo još da preda.[386] Istoga dana bio je isplaćen za tesance gruški klesar Stjepko Lucić, kojemu su opet u travnju platili za različito kamenje.[387] Svota isplaćena Josipu Andrijiću i njegovim drugovima, među kojima je bio i brat mu Petar, premašila je bila u ožujku te godine 220 zlatnih dukata.[388] Početkom svibnja naručili su u Ljudevita Suratovića kamene kanale za krov i prema modelu svaki je komad morao biti dug dva i po lakta.[389] Koncem te godine, u listopadu, isplaćeno je Petru Andrijiću tri dukata za rad na Divoni.[390]

I slijedeće, 1522. godine dobavlja se kamen i isplaćuju se majstori. U veljači je naručen kamen kod Radosava Ratkovića i Živana Nikolića,[391] u travnju je isplaćeno Josipu Andrijiću dvadeset dukata za različite radove izvedene na gradnji,[392] a u svibnju njegovom rođaku Franu tri dukata za kamen.[393]

Prema svemu tome je jasno, da su Josip i Petar Andrijić skupa sa svojim rođacima bili zaposleni na Divoni. Pored toga što nam ugovor jasno govori, da je Josip s Nikolom izradio trijem, on se u isplatama pri dovršenju Divone najviše spominje. Te česte isplate daju nam naslutiti, da su Andrijići ovdje jednako kao i na Spasu radili više nego što je to u ugovorima označeno. Budući da pročelje odaje njihov način rada, da završne palmete sjećaju na ukrase na rubu zvonika korčulanske katedrale koji je zidao otac Josipa i Petra, Marko Andrijić, pa i da kip sv. Vlaha u niši, za koji neki pogrešno drže da ranije ima »sredovječne forme«, sliči apostolovu kipu na portalu te katedrale, ne će biti presmiono utvrditi da je lijepo pročelje Divone djelo braće Andrijića.

Jacksonu su se gotički prozori pročelja pričinili odveć mletačkim, ali sitni ukras njihova okvira ima baš oznake domaće radione, što je primijetio i Folnesics, pa je tim čudnije da je baš on smatrao Miličevića kasnim sljedbenikom Michelozzove radione ili Toskancem koji je zadržao oblike što su se mnogo ranije upotrebljavali u Firenci.

Pouzdano se zna, da je model zgrade izveo Paskoje Miličević, ali budući da se dosada nije našla potvrda da je on drugamo izrađivao arhitektonske ukrase, nije isključeno da je to odmah kod gradnje Divone povjereno Andrijićima. Teško bi bilo pretpostaviti da je to Paskojev rad, jer je on bio praktični graditelj, a ondje gdje je upotrebljavao ukras, na pr. u sakristiji dominikanske crkve, tu se odmah primijeti da zaostaje za ovim na pročelju Divone. Kao graditelj koji je dao osnovu gradskoj luci, koju su osobito hvalili mornari što bijahu u tome najmjerodavniji, i koji je zidao utvrde, Paskoje je vješto zamislio i Divonu, zgradu praktične trgovačke namjene, za čije dvorište napisa Jackson, da »je divan primjer jednostavne, korisne i prijatne arhitekture koja nije presjenovita za opću svrhu kojoj je namijenjena, a ipak dobro odmjerena i brižljivo zidana«.

Miličevićeva darovitost ispoljava se u jedinstvenosti ove zgrade, u kojoj je vješto povezao dvorište, koje ima potpunu praktičnu namjenu: mjerenje i uvoz trgovačke robe, i vitko reprezentativno pročelje, koje ima da ukrasi i upotpuni središnji trg na kojemu su romaničko-gotička crkva sv. Vlaha, gotička vijećnica, visoki zvonik i Orlandov stup, kićeni i vitki spomenici koje je Divona upotpunila u još jaču cjelinu prekinutu nažalost danas kržljavom baroknom crkvom sv. Vlaha, banalnom neorenesansnom vijećnicom i standard-kućama 17. stoljeća. Spominjući navodni nesklad Divone, Eitelberger je ipak

morao priznati da je njen sveukupni dojam dopadljiv. Ta primjedba je značajna, jer se u njoj otkrivaju svi oni koji su htjeli strogim pravilom »ljepote« da mjere dalmatinske spomenike. Primjećivali su njihove pogreške, ali su im ipak morali priznati sklad kao što je to učinio i Folnesics analizirajući crkvu sv. Spasa. U tome se možda i skriva uspjeh i vještina naših domaćih graditelja i klesara na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće, što su pored svih nepravilnosti znali da usklade suprotnosti dvaju stilova, da povežu izvitoperenost kićene gotike i mirnu svježinu renesanse. Ugledavši se na Knežev dvor i prenijevši odatle motiv renesansnih arkada u prizemlju, a gotičkih prozora u prvom katu, opetovali su oni taj raspored, koji, iako se kosi s historijskim razvojem stilova, budući se gotika kao što je općenito poznato razvila prije renesanse, ipak statički zadovoljava i prija estetskom ugođaju. Stvoren je tako niz zgrada toga historički nelogičnog rasporeda, s gotičkim biforama nad renesansnim arkadama. Taj motiv, izveden od domaćih majstora na Kneževu dvoru, prenesen je na Divonu, na Sorkočevićev ljetnikovac u Lapadu, koji je također sazidan 1521. godine, na Kabužićev ljetnikovac na Batahovini, a vjerojatno i na one palače na istoku Place, srušene u potresu u 17. stoljeću, kojima su trijemovi bili renesansni a katovi valjda gotički.

Dokazujući jedinstvenost Divone htio bih da istaknem vrijednost Paskoja Miličevića, kojega je talijanaš Gelcich proglasio Talijancem, a Nijemac Folnesics to bez ustručavanja prihvatio, iako je na kamenom natpisu u dominikanskoj sakristiji, gdje se hvali njegova sposobnost, tačno označeno da je Dubrovčanin:

PASQVALIS · MICHA
ELIS · RAGVSINV^{S} · PLV
RA · INGENIO · CLARA
INVENIES ANNO
QVO · PORTVM
EDIDIT · MCCCCLXXXV

Već je Kukuljević primijetio da je Paskoje naš čovjek, ali se je Alessandro Dudan njegovom prijevodu humanističkog Miličevićeva imena ismijavao »... Kukuljević pak stvara od bijednog dubrovačkog majstora upravo nekog Paskuala Mihajlića. Čudno je da nije našao još hrvatskiji prijevod imena Pasquale«. Međutim, arhiv je to dokazao; tu je u aktima 15. stoljeća nekoliko puta zabilježeno njegovo pravo prezime i hrvatski oblik krsnog imena, Paschoie Milichievich,[393a] prema čemu otpada Gelcich-Folnesicseva pretpostavka, da je on Toskanac.

RADIONA ANDRIJIĆÂ I SPAS

U svom uskom prostoru Dubrovnik ima snažnih urbanističkih efekata u kojima se odjednom otkrije cjelina ispunjena različitim spomenicima. Svakako, najizrazitiji je dojam glavne dubrovačke ulice, Place. Kad se uđe kroz vrata Pila naiđe se odjednom na trg sred kojega je velika okrugla česma, renesansna crkva Spasa i monumentalna franjevačka crkva sa zvonikom iza koje se širi ravna ulica, koja u daljini završava opet gradskim zvonikom. Dojam te kamene cjeline je snažan, ali se u njemu ne može mimoići ljepota slikovite renesansne crkve Spasa, koja odjednom otkriva značajke domaćih radiona; ne djeluje monumentalno širinom svojih linija, već skladom u kojemu se povezuje arhitektonski dekor i mirna zaokruženost obrisa.

Pročelje joj je uokvireno i razdijeljeno polupilastrima u dva dijela a završava trolučnim zabatom. Portal ima stupove koji nose zabat nad kojim je u bogatom okviru natpisna ploča. U gornjem dijelu konstrukcija je naglašena polupilastrima koji drže središnji zabat. U sredini je raskošno iskićena ruža, jedini prozor pročelja. Ukrašeni dijelovi brižno su i skladno izvedeni. U njima se likovi i maskeroni prepliću s lišćem i geome-

trijskim motivima. Sitni anđeli ukočeni i nespretni kao lutke u različitom stavu, s kojim se majstor igra, nose svitak natpisa. Mnogo su uspjelija poprsja i glave dječaka u kasetiranom luku portala i na bazama stupova. Pobočne strane imaju gotičke prozore, i profilirane vijence, a obrubljene su pri vrhu nizom školjaka u slijepim arkadicama i romaničkim nizom vučjih zubi. Na istočnoj strani su lijepa i kićena pobočna vrata.

Unutrašnjost se dijeli u tri traveja istaknutih rebara i širokih pojasa, koje drže polupilastri kasnogotičkih lisnatih kapitela. U toj naglašenoj konstruktivnosti i raščlanjenosti crkvene lađe, kao i u suvišnim rebrima apside, očituje se izraz kasne gotike, koja voli da čiste konstruktivne elemente upotrebljava suvišno, kao ukras. Možda je ta konstruktivnost pobočnih zidova istaknuta, jer je crkva, kao što će se vidjeti, trebala da ima kube.

Svi koji su spominjali ovu zgradu isticali su njenu ljepotu. Folnesics je doduše upozorio na nekoliko pogrešaka u kompoziciji njenog pročelja, ali je ipak morao priznati da zgrada ima svoju draž. Karaman je kao uvijek dobro uočio iz gotičkih pojedinosti sljubljenih s renesansnim oblikom ove zgrade, da su na njoj sudjelovale domaće radione. Ali i on se pridržava mišljenja, koje je prvi iznio Gelcich, da je sličnost Spasova pročelja s pročeljem šibenske katedrale posljedica boravka Bartolomea iz Mestre, upravitelja gradnje šibenske katedrale, u Dubrovniku. Dok su objektivni pisci morali dugo opetovati Eitelbergerovo tvrđenje, da je ime arhitekta nepoznato, dotle su talijanski propagandistički pisci Dudan, Crema i ostali odmah prihvatili Gelcichevu pretpostavku i proglasili graditeljem Spasa Talijanca Bartolomea del Mestre, skloni kao i Folnesics, da sva ljepša djela dalmatinskog graditeljstva pripišu strancu.

Novim arhivskim nalazima može se sada utvrditi, da Spas nije sazidao stranac već naš domaći graditelj, Petar Markov Andrijić. Najprije treba istaknuti, da je

pogrešna pretpostavka ona koja govori da je pročelje Spasa pod uplivom šibenske katedrale, jer je ono dovršeno ranije. Već u rujnu 1521. sklopljen je ugovor za presvođivanje Spasa, a pročelje šibenske katedrale završeno je tek 1536. godine. I za pročelje Rokove crkvice na Peristilu u Splitu ne može se tvrditi, da je pod uplivom šibenske katedrale, jer je i ono sagrađeno ranije kako to natpis otkriva:

CIVES AERE PROPRIO
DIVO ROCHO SACRVM
MDXVI VI. NON. MAI

Graditelj šibenskog pročelja mogao je dakle da se ugleda prije u dubrovačko, nego što se je Petar Andrijić poveo za njegovim radom. Andrijić je u svom ugovoru točno naznačio, da će podignuti čitavo pročelje po vlastitom nacrtu, i ostvario je to ranije nego što je to učinjeno u Šibeniku. Doduše, Nikola Firentinac ga je vjerojatno tu bio zamislio već krajem 15. stoljeća, ali ipak sam skloniji mišljenju, da je ovakovo pročelje česta pojava u renesansi i da se ono u to vrijeme širilo po Dalmaciji. Bartul Jakovljev del Mestre je doduše boravio u Dubrovniku 1520. godine kada se je Spas gradio. Vijeće umoljenih je 9. lipnja 1520. godine zaključilo, da se dovede nekog arhitekta ne označujući potanje zašto, a četiri dana kasnije točnije je utvrdilo svoj zaključak i ovlastilo kneza i Malo vijeće, da dovedu inženjera Padovanca, za koga su čuli da je u Šibeniku.[394] To je zastalno bio Bartolomeo. Njega sretamo u Dubrovniku najranije 12. rujna te godine, a tri mjeseca ranije 16. lipnja 1520. godine obavezao se korčulanski graditelj Petar Andrijić, da će izraditi čitavo pročelje Spasa prema svom nacrtu. Taj ugovor je ostvaren i Andrijiću je isplaćeno nekoliko puta tokom te godine, pa dok njega i slijedećih godina nalazim zaposlena na zidanju crkve, niti jedan dokumenat ne svjedoči

da je del Mestre sudjelovao u građenju Spasa. Talijanski graditelj je stigao u Dubrovnik i 12. rujna sklopio ugovor s nastojnicima katedrale, da će za neko vrijeme raditi po njihovu nalogu uz mjesečnu plaću od devet dukata.[395] Obavezao se, da će on lično vlastitim rukama raditi, ali da će njegov učenik klesar Frano Dismanić Šibenčanin i neki njegov pomoćnik prihvatiti i ostale poslove u gradu uz dnevnicu koju dobivaju i ostali dubrovački klesari. Dismanić je pripadao šibenskoj klesarskoj porodici od koje su nam poznati u 16. stoljeću Ivan i sin mu Andrija. Značajno je da taj ugovor ne spominje crkvu Spasa niti da je Bartolomeo sklopio ugovor s nastojnicima te gradnje, što znači da je Andrijićev nacrt bio prihvaćen. Bartolomeov ugovor brisan je 18. prosinca iste godine i mi ne znamo što je on u Dubrovniku kroz taj kratki razmak od tri mjeseca izveo. On se je svakako vratio zatim u Šibenik gdje ponovno u siječnju 1523. godine nastavlja svoj rad na katedrali.

Spomenuo sam da je osnovu i veći dio gradnje Spasa izveo Petar Andrijić, pa budući da on pripada istaknutoj klesarskoj obitelji, koja je pored njega dala dva dobra majstora, Marka i Josipa, to je potrebno da iznesem nekoliko podataka o radu ove obitelji, prije nego navedem tok izgradnje Spasa, jer se Andrijići među domaćim majstorima kasnogotičkog, a osobito renesansnog stila ističu u Dalmaciji. Rad im je zamašan. Radili su u svome zavičaju, u Dubrovniku, Hvaru i Zadru, a zatim prešli granice naše zemlje i bili zaposleni u Mantovi i Veneciji. Od običnih dobavljača kamena oni su se razvili u graditelje lijepih zvonika, čvrstih kula, u vješte rezbare gotičkog i renesansnog reljefnog ukrasa, crkvenih i profanih zgrada. Rad im je dosada bio skoro sasvim nepoznat, osim Markova djela na koje sam pred nekoliko godina upozorio, pa je stoga potrebito da iznesem o tome nove arhivske podatke koji jamče za njihovu razgranatu djelatnost.

Najstariji član te obitelji je Andrija Marković, koji je po svom krsnom imenu dao prezime potomcima. Porijeklom je iz Korčule, gdje su Andrijići imali svoje kuće, kamenolome i zemljišta, i gdje im je rod živio sve do kraja prošlog stoljeća. Po njima se nazivlje i ulica u jugoistočnom dijelu grada, a imali su već u 17. stoljeću i svoj grb u kojem je simbol njihova zanimanja, dvije kamene kocke. Taj grb se nalazi uzidan na renesansnom umivaoniku njihove kuće na kraju Andrijićeve ulice u Korčuli, a naslikao ga je i u rukopisu Statuta korčulanskog kaptola godine 1795. kanonik Kuzma Andrijić,[396] po čemu i doznajemo da je to grb Andrijića, koji su ga upotrebljavali kao i ostali istaknuti pučani primorskih gradova, iako ne bijahu plemići.

Andrija Marković je radio u prvoj polovici 15. stoljeća. Godine 1438. obavezao se skupa s klesarom Krševanom Bogdanićem, da će dati Onofriju de la Cava kamen potrebit za gradnju velike česme. Kad se u tome desetljeću popravljao Dvor, Andrija je sudjelovao i u tome, on je nekoliko puta u Korčuli izrađivao pojedine dijelove i dovozio ih u Dubrovnik. U veljači 1439. obavezao se najprije sam,[397] u lipnju s Krševanom Bogdanićem,[398] a u veljači 1468. godine sa sinovima Markom i Vlahušom, te Lukšom Živkovićem i Bartulom Markovićem, da će u Korčuli izdjelati komade lukova, vijence i tesance.[399] Kad se sredinom 15. stoljeća zidala šibenska katedrala Andrija je i tu našao zarade. U travnju 1444. godine obavezao se Jurju Dalmatincu, da će mu pripremiti kamen za pilastre, kapitele i ostale dijelove katedrale, a 1447. godine Juraj mu je ponovno naručio i isplatio kamen.[400]

U radioni svoga oca, koja je kako vidjesmo imala dodira s Onofrijom de la Cava i s Jurjem Dalmatincem, odgojen je Marko Andrijić. Dok mu je otac čini se bio obični nabavljač kamena, on se je u to doba izgradnje velikih dalmatinskih spomenika i jake graditeljske dje-

latnosti, razvio u graditelja i kipara, nastavljajući veze svog oca i ostalih korčulanskih kamenara s glavnim tržištem korčulanskog kamena, Dubrovnikom. Marko je tu zastalno često dolazio, pa je u srpnju 1472. godine sklopio i vjenčani ugovor sa Stanulom, kćerkom Marula Orlančića,[401] koja mu je u miraz donijela kuću.[402] U gradu svoje žene, koji je sada postao njegovo često boravište, dobivao je mnogo narudžbi. U siječnu 1474. godine obavezao se Ivanu Ranjini, da će izraditi kameni umivaonik i ormar prema svom nacrtu.[403] Ti radovi su sačuvani vjerojatno u Ranjinovoj palači u Ulici kneza Justiniani i imaju sve oznake Markovog prelaznog gotičko-renesansnog stila, ali su još bez one profinjenosti, koju će majstor postići kasnije na ciboriju korčulanske katedrale. U lipnju te godine sklopio je Marko ugovor za izradbu dvaju pilastara i luka kapele sv. Vicka u dominikanskoj crkvi.[404] Iz te pogodbe se vidi, da je on u Dubrovniku imao klesarsku radionu, koja je poput ostalih bila smještena kraj dominikanske crkve, ali nije jasno da li je to kapela koju je iz ostavštine sirakuzanskog trgovca Ivana Sparteriusa imao da sazida prema ugovoru u kolovozu 1470. godine kipar Bartolomej Gracianus uz sakristiju dominikanske crkve.[405] Kapela još postoji; ima četvorni oblik i presvođena je gotičkim svodom poduprtim renesansnim menzolicama na kojima su ptice i dječaci s girlandama i grbovima, koji su slični grbovima na kapitelima velikog ulaznog luka. Krune nad grbovima očituju, da oni ne pripadaju dubrovačkom plemstvu, već vjerojatno Sirakuzancu Sparteriusu, utemeljitelju kapele. Grbovi su uokvireni čak u osovljeni četverokut, koji u dubrovačkim grbovima nije čest, već ga nalazimo na nekim zgradama u Sirakuzi. Lijepe menzole podsjećaju na obavezu Gracianusa, da će učiniti »laboreria scarpelli insignis«, a čvrsti profilirani luk na ulazu odvaja se širinom svoje zamisli od radova domaćih graditelja, pa bi ga se moglo pripisati tom stranom, dosada nepoznatom majstoru, dok arkadicama

okruženi okrugli prozor kapele sjeća na domaće radove. Međutim, Andrijić se obavezao četiri godine nakon Bartolomejeva ugovora, da će izdjelati pilastre i luk za ovu kapelu. Nije stoga isključeno, da je on radio po Gracianusovu nacrtu, jer je taj kipar i graditelj još godine 1475. boravio u Dubrovniku.

U travnju 1474. godine klesao je Marko Andrijić dijelove kamenog gradskog mosta na Pilama; ploče, četverolisne otvore i vijence pobočnih ograda i sjedala,[405a] koji su uklonjeni u doba austrijske okupacije i zamijenjeni banalnom željeznom rešetkom. Prema tome se sada zna, da su ograde mosta na Pilama sličile onima s mosta Ploča. U studenom slijedeće godine Marko se obavezao, da će napraviti gradska vrata u luci.[406] U ožujku 1476. godine obećao je Marinu J. Gradiću, da će za odrinu njegova vrta izdjelati šezdeset stupova.[407] Slične stupove izrađivao je u siječnju 1501. godine u perivoju Nika M. Miosi, također na Pločama.[408] Godine 1476. izdjelao je skupa sa Simkom Radosalićem Stijepu Gradiću kamenu ogradu stepenica, koja je trebala sličiti onoj na velikom stepeništu Dvora i imati likove na pilastrićima.[409] Takove ogradice s likovima bile su česte u 15. i 16. stoljeću. Andrija Aleši izveo je tri slične u Rabu, a jednu od najljepših izdjelao je Ivan Pribislavljić uz stubište šibenske crkve sv. Ivana.

Skupa s bratom Blažom izdjelao je gotičku triforu, prozore, umivaonik i kamin za palaču Junija P. Sorkočevića, koja se zidala 1477. godine.[410] Pored toga znamo, da je sagradio palaču Jurja Stajića i da je na Kneževu dvoru, kao što je izjavio njegov sin Josip, izradio »mnogo lijepih radova«. Uslijed svega toga proširio se ugled njegove radione, pa su i stranci k njemu svraćali. Mlečanin Vettor Salvadego naručio je već 1474. godine kod njega stupove, glavice i reljefne zupce vjerojatno za svoju palaču u Veneciji.[411] Kad je u siječnju 1492. godine Mlečanin Giovanni Pauli putovao put Napulja, zaustavio se u Korčuli i naručio kod Marka i brata mu

Vlahuše kameni umivaonik, koji je imao uzeti na svom povratku u Mletke.[412] U travnju 1478. godine naručio je kod njega Valent Valentis, istaknuti mantovski plemić, nekoliko manjih i većih vrata i prozora, umivaonike i ostale ukrasne dijelove za svoju palaču u Mantovi.[413] Marko se obavezao, da će skupa s gruškim klesarom Nikom Markovićem prema vlastitim nacrtima grubo izvajati te radove i zatim ih preko Mletaka ili Ravenne prenijeti u Mantovu gdje će otići i oba klesara, da ih usavrše i uzidaju u Valentijevu palaču. Valentis im je obećao, da će im za vrijeme njihova boravka u Mantovi staviti na raspoloženje prostoriju gdje će moći da rade. Nekoliko dana zatim oba majstora su međusobno sklopila posebni ugovor o suradnji u tome poslu.[414] Dogovorili su se o podjeli dobiti koja je od prilike stoosamdeset dukata i to tako, da će svotu razdijeliti na pet dijelova od kojih će dva pripasti Nikoli, a tri Marku, po čemu se može zaključiti, da je on u ovome radu bio odlučniji. Majstori su se složili, da će sobom u Mantovu odvesti svoje pomoćnike, Nikola Vukića i Radoja, a Marko Ivana i Dabiživa.

U Mantovi kraj velike barokne palače Valenti postoji i manja renesansna palača, kojoj neki dijelovi podsjećaju na Andrijićev rad. Da li je to doista njegovo djelo moći će se utvrditi kad se uporedi podrobno taj spomenik sa spomenutim ugovorom.

U veljači 1480. godine Marko je u Korčuli gdje kleše lijepu ogradu na vrhu zvonika katedrale. I 1483. godine spominje se u svom zavičaju. Zastalno je on tada mnogo radio, jer ga korčulanski gradski knez slijedeće godine ističe kao vrijednog majstora koji je zidao gradske zidine i zvonik katedrale i imenuje ga protomagistrom općinskih radova. Stoga je on i 1485. godine zaposlen tu na gradnji zidina.[415] Slijedeće godine izveo je svoje remek-djelo, ciborij korčulanske katedrale. Tih godina se zidao i Revelin i na njegovoj gradnji se spominje neki zidar Jakov, ali se u općinskim računskim

knjigama često spominju isplate gradskog kneza Alvisa Barbarigo Marku Andrijiću.[416] On je izdjelao iznad vrata Revelina i na gradskoj mitnici grbove.[417] Iako boravi u Korčuli, u zadnjem desetljeću 15. stoljeća on ponovno radi za Dubrovnik. U listopadu 1492. godine obavezao se Blažu Radovanovomu iz Zatona, da će izdjelati biforu i nekoliko gotičkih prozora.[418] Godine 1496. skupa sa svojim zetom Markom Radovim, koji je također bio klesar, radio je za kuću Jera i Iva Nenkovića renesansne prozore i vrata obrubljena reljefnim štapićem.[419] Krajem 1497. godine klesao je pilastre, lukove i vijence za samostan Apostola.[420] Bio je u zajednici s bratom Vlahušom. Oni su ugovorili u listopadu 1499. godine s Jerom M. Dimitrijevićem, da će mu izdjelati portal, arkadu dvorišta, prag s reljefnim anđelima i Kristovim imenom, kameni ormar s lisnatim ukrasima, rebra križnih svodova i sjedala sa slijepim arkadicama poput onih u Dvoru.[421] Takova kamena sjedala, koja se javljaju već u doba romaničkog stila u trogirskoj katedrali, vide se i u predvorju franjevačkog samostana u Dubrovačkoj Rijeci. To znači, da je taj motiv bio omilio. U ožujku slijedeće godine obavezali su se, da će dovesti iz Korčule Jeru M. Buniću gotički prozor s ogradom od lijepih stupića, koja će se naslanjati na ploče i stršiti izvan zida.[422] Zastalno je to bio plitki gotički balkon, kao što su oni na korčulanskoj palači Arneri. U rujnu 1501. obećao je Marko Marinu Vladojeviću kanale i umivaonik lijepo izdjelan, visok osam a širok tri lakta za dvoranu njegove kuće,[423] a isti dan obavezao se nastojnicima gradnje samostana Apostola, da će im donijeti ogradu od lijepo izrađenih stupića za stubište kojim se uzlazi na prvi kat samostana.[424] Da je on to izveo označuje i njegova priznanica u ožujku 1502. godine kojom potvrđuje isplatu te ograde. G. 1506., i slijedeće godine, bio je isplaćivan od korčulanske općine za različite radove,[425] pa je zbog toga i unajmljivao općinske kamenolome na Verniku.[426] Jedno od posljednjih djela mu je vjerojatno

harmonični zvonik franjevačke crkve u Hvaru. On je valjda izveo nacrt i započeo taj spomenik, jer godine 1507. njegov brat Blaž zbog toga obračunava i spominje ugovor koji je Marko bio sklopio za gradnju toga zvonika. On se pri tome obračunavanju spominje kao mrtav, a i u studenome 1509. godine spominju se kod općinskih isplata u Korčuli već njegovi nasljednici.

Manje značajan je bio Markov brat Vlahuša Andrijić. Pored već spomenutih radova koje je on s ocem i bratom izveo ima nekoliko ugovora u kojima on nastupa prvi, kao glavni poduzetnik. Boravio je čini se stalno u Korčuli gdje ga nalazim zaposlena sve do 1508. godine,[427] i odatle je dolazio u Dubrovnik. Krajem 1499. godine izradio je s nećakom Petrom ograde balkona i prozora na kojima je postavio kipove dječaka za kuću Jerka M. Dimitrijevića.[428] Već u prvoj polovini 15. stoljeća u Dubrovniku je postojala palača, koju su Dubrovčani poklonili hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači. Stajala je sučelice staroj katedrali, uz Knežev dvor i bila lûkom s njim spojena. U njoj su stanovali hercegovi ljudi dok bi boravili u gradu. Kad je dubrovačka vlada izvršavala neke popravke na toj palači, imenovala je tri plemića da nadziru te radove i oni su u travnju 1501. godine naručili u Blaža, njegova nećaka Petra i Nikole Radovanova rečenog Maranića, stupove s kapitelima i lukove svodova, ažurirane ograde za balkon i ostale dijelove po čemu vidimo, da je hercegova palača, zvana kasnije »Hercegovina«, bila umjetnički izrađena.[429] Na slici Dubrovnika prije potresa ta se palača ističe kao dvokatnica sa širokim biforama. Vlahuša je radio i s bratom Jerkom. Godine 1503. oni su boravili u Dubrovniku i tu su u studenom ugovorili, da će Jakovu Lukovu izraditi i iskrcati pod njegov vrt u Rijeku dvije bifore sa zupcima i ušima, gotički prozor, vrata i ostale dijelove kuće,[430] a zatim su sličnu obavezu dali i Marinu Radinčiću obećavši mu pored ostalih dijelova i kamene

umivaonike sa stupićima i lukom koje će mu donijeti u grad.[431]

Ni drugi sin Andrije Markovića, već spominjani Jerko Andrijić, nije se istaknuo, barem prema dosadašnjim podacima. I on je poput brata Vlahuše klesao u Dubrovniku i u Korčuli arhitektonski ukras, prozore i kameni namještaj kuća. Često je radio sa svojim mještaninom Markom Kršulovićem. Oni su se u siječnju 1487. godine obavezali, da će pripremiti za kuću Vukše Radokovića, koju mu je u Provaljenoj ulici ukrašivao zidar Radivoj Bogosalić, bifore za dvoranu, kamene ormare, kanale i tesance.[432] I ta njihova obaveza, kao i bezbroj ugovora ostalih klesara, jasno očituje kako su različiti majstori zidali istu kuću. Godine 1489. platio im je Ivo M. Kabužić za stupove koje su mu izdjelali za vrt u Rijeci i Lozici.[433] Godine 1499. još su zajednički radili i izdjelali su Petru Radaljeviću u Rijeci renesansne prozore i ostale dijelove kuće.[434] Godine 1501. donosio je Jerko s korčulanskim klesarom Ljudevitom N. Bastićem blokove za gradnju lukobrana u luci,[435] za koji je i sredinom 1518. godine klesao kamenje.[436] U veljači 1502. godine sklopio je sa svećenikom Lukom Radovanovićem ugovor, obećavši mu da će za crkvu sv. Marije od Kaštela napraviti dvoja vrata, prozore, vijence i ostale dijelove. Da je on to doista izvršio dokazuje njegova priznanica, da je isplaćen.[437] Stil crkve sv. Marije u kojemu se prepleće gotika i renesansa slaže se s tim vremenom. Nažalost, unutrašnjost je pregrađena i crkva je u doba austrijske okupacije, kada su mnogi dubrovački spomenici iznakaženi, pretvorena u vojarnu, ali se još vide obrisi pročelja. Njen portal s renesansnom lunetom i gotičkim kapitelima premješten je na susjednu zgradu, a reljef Navještenja s lunete je otrgnut i premješten na dvorišni portal sazidan 1664. godine. U naborima Gabrijelove i Marijine odjeće još se povlači kasna gotika. Ostala je na mjestu samo škropionica kojoj je donji pilastrić izveden u starohrvatskom stilu 11. stoljeća. Ve-

liko oko sred pročelja nema ukrasa, već jaku profilaciju poput onog u dominikanskoj crkvi i kapeli Navještenja. Pročelje je obrubljeno slijepim arkadicama okruglog luka, a gotički prozori su zamijenjeni novim. Svi ti preostali dijelovi očituju, da je crkva sazidana početkom 16. stoljeća, baš u doba spomenutog ugovora. Početkom trećeg decenija toga stoljeća Jerko je već bio mrtav, jer se tada spominje njegova žena, udovica Margarita.[438]

Unuci Andrije Markovića nastavili su tokom prve polovice 16. stoljeća zanat svojih predа. Jerkov sin Frano izrađivao je dijelove kanala, kada se je 1519. godine u vodovod i u česme dovodila voda iz Knežice.[439] Slijedeće godine klesao je Lopučaninu Marinu Radosaliću renesansne prozore,[440] a u ožujku 1523. godine Marinu Đ. Gučetiću.[441]

Markovi sinovi Petar i Josip Andrijić pored njihovog rada na gradnji Spasa i Divone bili su zaposleni i kod ostalih javnih i privatnih gradnja u Dubrovniku, što treba spomenuti da bi bio puniji uvid u građevnu djelatnost početkom 16. stoljeća, jer su oni dulje boravili i imali svoje radione u gradu svoje majke. Ipak nisu nikad prekidali s Korčulom, gdje su posjedovali kuće, zemljišta i radione, a u zakupu držali kamenolome. Već je 1496. godine Marko kupio u predgrađu vrt nasađen stablima,[442] a 1532. godine spominje se Petrovo zemljište u Lumbardi.[443] Petar i Josip su imali zajedničku kuću kraj novih gradskih vrata, koja se spominju 1503. godine i kojoj su dijelove međusobno izmijenili 1533. godine.[444] K tome je Josip u ožujku te godine kupio od klesara Ivana Karlića kuću u ulici Svih Svetih.[445] Petar i Andrija su zajednički iskorišćivali kamenolome i krajem 1532. godine zbog toga međusobno obračunavali.[446] Skupa sa svojom majkom posjedovali su kuću u predjelu Garište u Dubrovniku, a jednako tako i Andrija je imao kuću u Korčuli i Dubrovniku, te je godine 1519. uzeo za učenika Petra Radovljeva Ratkovića, kojeg će učiti osam godina klesarstvo i koji će ga služiti u obim ku-

ćama.[447] Josip se doduše 1518. godine nastanio privremeno u Dubrovniku, ali ga opet sretam u Korčuli, gdje je proživio zadnje godine svoga života, i odakle nije mogao da potpuno iseli, jednako kao i njegova braća i rođaci, zbog djedovskog imanja i kamenoloma. Te sitne podatke sam naveo, da bi se i ovim pokazalo na tijesne veze Dubrovnika i Korčule, koje su održavali naši zanatlije u 15. i 16. stoljeću, iako su ta dva grada pripadala različitim državama.

Petar je učio klesarski zanat kod svoga oca koji ga je 1502. godine oslobodio od obaveza i ovlastio da može sam raditi,[448] ali je on i ranije, 1492. godine, pomagao svome stricu Vlahuši i s njim izvodio narudžbe. U kolovozu 1503. godine obećao je Stijepu M. Zamanjiću velika vrata arsenala u njegovu ljetnikovcu u Rijeci,[449] a u studenom mu je klesao kameni umivaonik, ormar i vrata za ljetnikovac u Gružu.[450] U studenom obavezao se Mihu J. Albertis, da će mu izraditi umivaonik i kamin s grbom i lavljim glavama za njegovu kuću u Rijeci.[451]

Kada su nakon potresa u svibnju 1520. godine počeli popravljati dvorište Kneževa dvora, Petar je i tu bio zaposlen i u oktobru te godine obavezao se nastojnicima gradnje, da će izdjelati i iskrcati u gradsku luku do iduće korizme šest osmerostranih stupova za gornje svodove Dvora, a okrugli stup za donje svodovlje. Stupovima će napraviti baze i lisnate kapitele, nešto ljepše ali uglavnom prema starijim uzorcima, koji će se podudarati s lukovima. Nastojnici su mu za taj rad u raznim obrocima isplatili sto i pet zlatnih dukata.[452] Prema tome mogu se neki stupovi i kapiteli u dvorištu Dvora pripisati Petru. Oni su doduše porušeni u potresu u 17. stoljeću i tada zamijenjeni novim, ali su ih i tada kopirali, tek su osmerostrane Petrove stupove gornjih arkada nadoknadili oblim. Izradio je zatim prema ugovoru od 9. studenoga neka vrata i četiri renesansna prozora,[453] a opet se 22. prosinca obavezao, da će napraviti podij

stepeništa širok dvanaest lakata i to prema modelu koji su mu nastojnici dali za popravak uz uvjet da mu povise cijenu, ako ga poljepša.[454] Očito je, dakle, da Petar nije bio pri radu u Dvoru potpuno sputan predočcima, već da su ga cijenili i dozvoljavali mu da slobodnije izvodi kapitele i druge dijelove na kojima je on zastalno slobodno primjenjivao ukrasne motive. Njegov rad u Dvoru bio je zamašan i trajao je dulje vremena, jer ga i 23. lipnja 1524. godine isplaćuju.[455] Pored toga radio je uporedo i na privatnim palačama, jer je te godine bio isplaćen u travnju od Damjana I. Menčetića s pedesetsedam dukata za neke klesarske radove, koje je izvodio na njegovoj kući.[456] Kao i ostali klesari koji su izrađivali ukras umjetničkih spomenika, radio je on i obične praktične radove. Tako je trgovcu Ivu Rajkoviću, koji je imao kuću na trgu sv. Vlaha kraj ulice Lučarice, godine 1523. izdubao osam kamenica za ulje,[457] a 1528. godine izvršavao je neke radove na stonskim solanama za koje je primio dvadeset zlatnih dukata kao dio plaće.[458] U listopadu su kod njega naručili osam stupova s kapitelima i bazama, visokih šest lakata za ložu u gradskoj luci i to uz cijenu od četrdeset zlatnih dukata, od kojih mu je nastojnik za gradnju toga trijema Frano P. Benešić isplatio tada prema odluci Vijeća umoljenih polovinu.[459]

U slijedećem desetljeću Petar je također zaposlen na izvedbi javnih zgrada. U travnju 1534. godine obećao je, da će pripremiti kamen za prozore, vrata, ormare, umivaonike i ostale klesarske radove bolnice,[460] koja se tada zidala. U travnju 1534. godine obavezao se, da će napraviti klesarske ukrase za kapelu Blagovijesti kraj Vrata od Ploča.[461] Da je to izveo potvrđuju i isplate svotâ koje je za to od 1535. godine do 1537. godine primio, izjavivši tada da je potpuno podmiren,[462] ali i sami reljefi kapele očituju majstorovu ruku.

Crkva Blagovijesti je sazidana u gotičko-renesansnom stilu. Njeni portali sliče pobočnim vratima Spasa,

u osnovnom rasporedu su renesansni, ali u ukrasima se još primjećuje gotika. Sred pročelja je okruglo jednostavno oko, već u stilu renesanse, dok je niz slijepih arkadica na rubu gotički. Zvonik na preslicu prekriven je plitkim reljefima i uzdignut na kanelirani prag, ukrašen po sredini i na uglovima lišćem. Taj detalj spominjem, jer se taj tip kao nadvratnik opetuje u Dubrovniku, a zatim traje u jednostavnijem oblom obliku na mnogim dalmatinskim zgradama sve do 19. stoljeća. Presvođena unutrašnjost podijeljena je u tri traveja. Polupiloni uz zidove imaju kasnogotičke polukapitele i drže krstate svodove za istaknutim gotičkim rebrima, koji su zbijeni iako nose veliki teret i teški svod, te je očito da su postavljeni više iz dekorativnog negoli statičkog cilja. I u toj unutrašnjosti Petar uglavnom ponavlja raspored crkve sv. Spasa, koju je kako ćemo vidjeti on sazidao.

Značajno je da je u ugovoru rečeno, da Petar mora izvesti radove prema nacrtima koje će mu dati. Međutim, budući da sav kameni ukras kapele odaje Petrovu ruku i sliči na reljefe Spasa, a glavna vrata su skoro jednaka pobočnim vratima Spasa, pretpostavljam da se taj uvjet, da on izrađuje ukrase prema datim nacrtima, ne mora shvatiti doslovce. Iz ovoga primjera bi se moglo čak zaključiti, da nacrti koji su ponekad predavani klesarima kao uzorci da po njima izrađuju reljefe, nisu bili detaljno obrađeni i kipar koji ih je izvodio mogao se unutar određenih omjera slobodno izraziti i pokazati svoju vještinu i darovitost.

Među skulptorskim radnjama Petrovim treba istaći krunu bunara koju je izradio prema modelu koji je sam vlastoručno učinio 1535. godine za palaču Miha Bunića uz cijenu od jedanaest dukata sa grbovima Bunićeva roda.[463] Te godine je izvodio i neke klesarske radove Dragoju M. Crijeviću,[464] a među zadnjim njegovim gradnjama treba spomenuti renesansno-gotičku kapelicu Bunićeva ljetnikovca na Batahovini, koji sada pripada obi-

telji Kaboga, ali je ranije pripadao Buniću kako to odaju grbovi na stupovima lože. On se u lipnju 1538. godine obavezao Pavlu M. Gradiću, skrbniku djece pokojnog Miha J. Bunića, koji je vjerojatno sazidao ovaj ljetnikovac, da će donijeti izrađeno kamenje za ovu kapelicu, koja će sličiti kapeli Ivana Gundulića u Gružu.[465] Pročelje kapele je obrubljeno nizom slijepih arkadica kao i na Petrovoj crkvi Navještenja. Sred njega je okrugli prozorčić, a pod njim renesansna vrata sa škropionicom. Kapelica ima gotičke prozore i nad svodom malo kube na osmerostranom tamburu okruženo stupićima. Uporedimo li je s kapelicom Gundulićeva (zatim Bunićeva, a sad Gradićeva) ljetnikovca u Gružu, vidjet ćemo da je Petar ispunio želju vlasnika i ugledao se u grušku kapelicu, koja danas ima novi tambur, budući su ranija kupolica i tambur sa stupićima srušeni prema Đivanovićevim podacima, u potresu u 17. stoljeću.

Petrov suradnik bio je njegov brat Josip Andrijić. Na svojoj sjednici zadnjeg dana 1518. godine raspravljalo je Vijeće umoljenih o njegovoj pismenoj molbi,[466] koja u prijevodu glasi:

»Uzvišeni gospari,

Kad sam ja Josip sin pokojnog klesara Marka Andrijića, korčulanski kamenar, ponovno stigao da radim na Divoni Vašeg gospodstva prema ugovoru s gosparima nastojnicima, mnogi su me prijatelji plemići potakli zbog oskudice klesara, koja je sada u Vašem slavnom gradu, da tu boravim i radim uz platu s kojom bih mogao da živim. Stoga sam, znajući da je moj otac, majstor Marko, koji se je oženio u Dubrovniku, bio uvijek smatran Vašim građaninom i izvršio mnogo lijepih radova svoga umijeća, među ostalim zidao je kuću koja pripadaše Đuru Stajiću, radio u ostalim kućama, a također izveo i mnogo lijepih radova u Dvoru, odlučio da udovoljim želji svojih prijatelja i molim Vaša gospodstva, da se udostoje pomoći me mjesečnom plaćom od jednog dukata i plaćati mi pet perpera godišnje

za najam radione pod sv. Sebastijanom. Ja pak obećajem, da ću doći da neprekidno boravim sa svojom obitelji u Dubrovnik i jedino ću odlaziti po kamen u Korčulu. Obećajem Vam još, da ću uvijek držati dva ili možda više pomoćnika koji će biti dovoljni potrebama grada i građana, da ću učiti mladiće zanatu, kako bi se vremenom taj zanat mogao obnoviti kao i nekoć u ovom gradu, koji uvijek obilovaše dobrim i dovoljnim klesarima. Obećajem, da ću sa svojim pomoćnicima pošteno služiti i da će čitav grad hvaliti moj rad, kao što se može hvaliti s mojim ocem, koji je dobro služio jednako kao što ja namjeravam Vašem gospodstvu, kojemu se ponizno preporučam. A kad ja ne budem ovdje uvijek će me zamjenjivati moj brat.«

Vijeće je molbu prihvatilo i odlučilo s dvadesetosam glasova protiv trinaest, da mu vlada od 1. siječnja 1519. godine isplaćuje mjesečnu plaću i plaća godišnji najam za radionu, kao što je tražio. Otada je Josip boravio u Dubrovniku pa pored njegova rada na Divoni i Spasu postoje podaci o drugim njegovim radovima. U svibnju i ponovno u lipnju 1524. godine on se obavezao, da će donijeti kamen za stepenice mosta u luci kod ribarnice,[467] a u to vrijeme radio je također prozore za kuću Stjepana Miloševića.[468] Pri popravcima Dvora nakon potresa 1520. godine bio je također zaposlen, te je u studenom 1524. godine očitovao da je primio deset zlatnih dukata za stupove, pilastre i ostali rad koji je tu izveo,[469] a 16. prosinca primio je ponovno[470] jednaku svotu. U veljači slijedeće godine isplaćeno mu je petnaest dukata,[471] a u svibnju je izjavio Ivan M. Palmotić, da je isplatio Josipu dvanaest dukata za dva luka koja je učinio u Dvoru.[472] Tu Josipa nazivlju po očevu imenu Marković, što znači da se niti prezimena poznatih lica ne bijahu još u prvoj polovici 16. stoljeća ustalila.

U kolovozu 1544. godine Josip je sklopio ugovor s Nikom M. Gučetićem i ostalim nastojnicima gradskih ambara tzv. Rupa, obećavši im da će izdjelati vrata

s lukom i oko šezdeset četvornih prozora. Dio isplate za taj rad primio je u veljači i u svibnju njegov sin Ivan.[473]

Pregledavši tako rad Andrijića moramo se vratiti najljepšem djelu koje je proizašlo iz njihova dugog i napornog rada kroz tri pokoljenja, crkvi sv. Spasa.

Natpis na pročelju crkve jasno veli, da je sazidana povodom potresa »da se otkloni Božji bijes« kako su to u onom strahu napisali. Kroničar Serafin Razzi zabilježio je također praznovjerje koje se širilo pri pojavi potresa na dan uzašašća 17. svibnja 1520. godine, pa nije nikakvo čudo da je dubrovačka vlada osjetila potrebu da zida ovu crkvu, kojoj je izgradnja popraćena legendama u kojima se odražava bojazan građana krhkog grada, sazidanog na strmoj padini brda, na naplavini i lomnoj morskoj stijeni, od potresa koji je tada bio uzdrmao središte male Republike. U odluci Vijeća umoljenih, 22. svibnja, u kojoj se određuje građenje crkve, također se izričito spominje, da je potres prouzročio gradnju.[474] Vlada je kao uvijek i sada odredila posebne nastojnike, koji treba da pronađu zgodno i dovoljno mjesto za izgradnju crkve, a dva dana zatim, 24. svibnja, odlučeno je da se zida u dvorištu pred franjevačkom crkvom kraj zdenca koji još tu postoji.[475] Tad je zaključeno, da se za gradnju potroši svota koja može sezati za prvo vrijeme do tristo dukata, a nastojnici treba da je troše onako kako to rade i nastojnici Divone.[476]

Nepoznati kroničar 18. stoljeća, kojega navodi Gelcich, priča da je vlada bila odlučila utrošiti u gradnju dvije hiljade i petsto dukata, a tok izgradnje da je trajao čitavo desetljeće, jer su nastojnici Danijel Rastić, Damijan Menčetić i Junije Sorkočević iskorišćivali graditelje za svoje privatne poslove, da su potrošili više od određene svote, te da je vlada stoga naredila da se njihova imena otuku sa spomen-ploče na pročelju. Brisanje tih imena ne čini nam se vjerojatnim, jer su ipak tu uklesana, a da se loše poslovalo svotom, o tome ćemo već

vidjeti. Tradicija k tome hoće da su Dubrovkinje same na svojim ramenima nosile kamenu građu. Ali, ostavljajući te pripovijesti, iznijet ću pouzdane arhivske podatke o gradnji.

Poslije zaključaka o izboru mjesta i o trošku, već prvog dana lipnja 1520. godine, dakle dvije sedmice nakon potresa, obavezali su se korčulanski kamenari braća Nikola i Andrija Pavlović, da će predati Marinu I. Buči i ostalim nastojnicima javnih radova i to na zahtjev nastojnika gradnje Spasa, stotinu sežanja tesanca, dobro rezanog na uglovima i s dovoljnim stražnjim dijelom. Nastojnici su se pak obavezali, da će kamenarima staviti na raspoloženje lađe za prijenos kamena iz Korčule u Dubrovnik, a radi pažnje jedan od spomenutih majstora morat će da prisustvuje ukrcavanju i iskrcavanju. Kamenarima je odmah na račun isplate plaćeno deset zlatnih dukata, a i Josip Andrijić je izjavio, da je i on za tu svotu također obavezan gornjim ugovorom kao drug Nikole i Andrije.[477] Nekoliko dana zatim, 12. lipnja, Josip je izjavio da će njegov svekar Ivan Kargo rečeni Briga donijeti za gradnju Spasa sto sežanja obrađenog kamena i to uz uvjete kao i braća Pavlović.[478] Tog istog dana obavezao se, da će ubrati pedeset sežanja i četvrti korčulanski klesar Ljudevit Karlović.[479]

Prema tome je očito, da se građa pripremala, a i nacrt je već bio gotov; 16. lipnja obavezao se Petar Andrijić nastojnicima gradnje Danijelu Miha Rastiću, Petru J. Sorkočeviću i Damjanu I. Menčetiću, da će izraditi čitavo pročelje široko šesnaest lakata u korčulanskom kamenu sa skulptorski izvajanim portalom, ružom, stupovima, pilastrima, vijencima i lisnatim ukrasima i to prema nacrtu koji im je pokazao. Sav taj rad, osim nosača koje će platiti općina, izvršit će se na Petrov trošak, kojemu će nastojnici isplatiti devedeset zlatnih dukata, od kojih mu je odmah plaćeno polovicu, a ostali dio u jedanaest obroka tokom 1520. godine.[480] Pored

Petra za isti rad su se obavezala njegova braća Josip i Andrija.

Iz toga ugovora može se pouzdano zaključiti, da je pročelje zamisao Petrova; on je nacrtao nacrt koji je pokazao nastojnicima i prema kojemu je izvodio pročelje skupa sa svojom braćom. Da su se oni doista prihvatili posla i da se je taj odvijao redovito svjedoče isplate svakih petnaestak dana od srpnja do studenoga 1520. godine. U kolovozu se pomišljalo na gradnju pobočnih zidina, a budući da su Andrijići bili zauzeti izvedbom glavnog dijela crkve, sklopljen je 11. kolovoza ugovor s korčulanskim klesarom Silvijem Vitičevićem za izradbu četiriju prozora, širokih u otvoru jedan lakat, a visokih s dovratnicima četiri lakta. Za svaki će mu biti plaćeno deset dukata. Kada su 14. listopada prozori bili dovršeni, zamolio je Marin I. Buča protomagistra Matka Vlahušića i zidara Marka Lukšića da kao stručnjaci ocijene njihovu vrsnoću i oni su izjavili, da su lukovi i dovratnici tih prozora izdjelani u dobrom i lijepom kamenu, ali da ostali dijelovi nemaju dovoljno stražnje strane i zato da će se loše sljubljivati.[481] Međutim, već su 24. studenoga 1520. godine naručene kod kovača Ivana Miomanovića željezne rešetke za te prozore,[482] te je 31. siječnja 1521. godine Vitičeviću ipak isplaćena ugovorena svota odbivši mu dukat za taru.[483] Vitičevićevi prozori su još i danas na pobočnim zidovima i njihov oblik i mjere slažu se s navedenim ugovorom. Svojom lošom i plitkom obradbom zaostaju za Andrijićevim reljefima na pročelju i pobočnim vratima.

U rujnu naručeno je kod Andrije Pavlovića i Ljudevita Karlovića šezdeset spojnih kamenja,[484] u listopadu obavezao se Frano Anđelović, također korčulanski klesar, da će napraviti sto sežanja tesanca, a u ožujku 1521., da će izraditi sto spojnih komada i to dvadeset od lakta i po, a dvadeset od lakta i četvrt ili nešto manje.[485]

I tokom nove godine Petar Andrijić je zaposlen na gradnji, pa je dvaput isplaćen, u travnju i u svibnju,

i to za radove na Spasu i na Dvoru, jer je uporedo izvršivao oba posla,[486] a 10. rujna ugovorio je s Rastićem i ostalim nastojnicima, da će dovršiti i presvoditi crkvu prema ranije napravljenom nacrtu i modelu. Sve će izvršiti o svom trošku, tek mu se mora dobaviti drvo, željezo, olovo, pijesak i kamen koji se nalaze na gradilištu, jednako kao što mu se mora platiti prijevoz. Za taj rad isplatit će mu tristo zlatnih dukata, a nije obavezan da podigne kube koje je izvedeno na modelu, ali ako vlada to odluči on je obećao, da će ga sazidati za cijenu od stodvadeset dukata.[487] Kube međutim nije izvedeno, vjerojatno zbog toga što ga izvana ne bi ni vidjeli, jer je krov crkve zbijen između gradskih zidina i franjevačke crkve koje ga nadvisuju, možda i zbog štednje. O tome se u Vijeću umoljenih dvaput vijećalo, 10. i 19. listopada. Prvi put je zaključeno, da ga ne podignu, a drugi put da ga sazidaju, ali da se za to ne potroši više od stodvadeset dukata.[488]

Sve do kraja 1521. godine Petar je bio zaposlen na gradnji, kako se to vidi iz priznanicâ kojima dvaput u listopadu, a zatim u studenome i prosincu priznaje, da je primio različite svote po nalogu nastojnika Spasa.[489] Slijedeće godine pored njega bio je isplaćivan u nekoliko navrata i njegov brat Josip.[490] Od sredine svibnja 1522. godine nisu više zavedene isplate u knjizi gdje su se bilježile, dok se opet nakon par godina 1526. nastavilo s upisivanjem. Prema tome čini se, da je rad bio sustao. Oba brata su, kao što ranije vidjesmo, bili, međutim, 1523. i 1524. godine zaposleni u Dubrovniku, ali ih začudo ne sretamo na nedovršenom Spasu. Pri gradnji su izbile neke poteškoće i računi nisu bili u redu, te je Malo Vijeće primorano da 1526. godine provede izvide. Ono je, naime, imenovalo komisiju koju su sačinjavali petero vlastele kojima je povjereno da pregledaju Andrijićeve račune za njegove radove na Spasu, Divoni i Kneževu dvoru. Drugog dana kolovoza komisija je predala svoj izvještaj Vijeću umoljenih u kojemu navodi,

da je pregledala ugovor sklopljen za gradnju pročelja Spasa između Petra i nastojnikâ 16. lipnja 1520. godine i ugovor u kojem se Petar bio obavezao 10. rujna 1521. godine, da će dovršiti crkvu za tristo dukata. Međutim je utvrđeno, da crkva još nije dovršena, premda je Petru nekoliko puta isplaćeno šestotrideset dukata. Komisija je napomenula doduše, da od te svote treba odbiti trošak za radove koje je Petar izveo izvan ugovora, a to su: istočna vrata koja stoje sučelice pročelju franjevačke crkve; apsidu s vijencem i triumfalnim lukom, četiri pilastra i polupilastra u unutrašnjosti, neki kapiteli, oltarnu trpezu sa stupićima i dva kapitela glavnog oltara, te nekoliko stepenica izvan i unutar crkve. Sve te radove stručnjaci su procijenili na vrijednost od osamdeset dukata. Utvrđeno je također pri pregledavanju računa za trošak izgradnje Dvora, da je Petar 20. listopada i 9. studenoga 1520. godine ugovorio da će izraditi i donijeti šest stupova s bazama i kapitelima i debeli stup uz cijenu od sto i pet dukata, sedam renesansnih prozora od kojih je svaki zapadao osam perpera i vrata nove dvorane za deset dukata. Zatim je pregledana Petrova obaveza 22. prosinca za gradnju podija uz stepenište kojim se uzlazi u dvoranu Velikog vijeća za koju je tražio stodevetnaest dukata i trideset i osam groša. Kada su obračunati radovi na Divoni i pregledane isplaćene svote, komisija je prema konačnom obračunu priloženom na uvid Vijeću umoljenih zaključila, da Petar duguje vladi tristopedeset dukata.[491] Vijeće je zaključilo, da ga opomene neka crkvu dovrši u tromjesečnom roku, ali budući da on to nije izvršio bio je utamničen. Vjerojatno je bio zatvoren u vlažne i tamne tamnice Dvora koji su on, njegov otac i braća zidali! Dubrovačka vlada nije imala nikakva obzira prema graditelju koji je sudjelovao na izgradnji njenih najljepših spomenika. Dugovi su se u trgovačkoj republici kažnjavali i zbog toga je Petar morao da leži u zatvoru.

Tokom toga vremena ne nalazim vijesti o njemu, a ni o nastavku gradnje Spasa. Čini se, da se to nije bez njega moglo nastaviti, iako su njegovi uži suradnici Josip i Andrija bili na slobodi. Konačno je Vijeće umoljenih 26. svibnja 1528. godine odlučilo, da ga oslobodi uz uvjet da Malo Vijeće izabere trojicu vlastele, koji će pregledati njegove račune s vladom. Odlučeno je, da se dug nadoknadi tako da se proda Andrijićeva kuća, a on da mora nastaviti i dovršiti gradnju netom bude oslobođen.[492] Da li je do tog lošeg vođenja ove gradnje došlo Petrovom krivicom teško je danas tačno utvrditi. Značajno je svakako da već spomenuti nepoznati kroničar 17. stoljeća piše, da su nastojnici zlorabili graditelje, iskorišćavajući ih u privatne svrhe, da su produljili rok i prešli određenu svotu. U tome pisanju bit će da se krije uzrok zbog kojega je Petar pao u dug i bio utamničen. Nije to, uostalom, jedini slučaj u povijesti dalmatinskog graditeljstva da su nastojnici gradnje zloupotrebili dato im povjerenje. I kod izgradnje šibenske i kod popravljanja korčulanske katedrale bilo je pronevjere općinskog novca.

Izmučen zatvorom Petar je morao da nastavi započeti posao odmah nakon oslobođenja. Da nije imao kuću kojom je podmirio dug i da ga nisu trebali za nastavak gradnje, ovaj bi vrijedni graditelj i istančani dekorater bio možda i umro u zatvoru.

Uspoređujući arhivsku građu i izgled Spasa, može se utvrditi, da je čitav taj spomenik djelo Petra Andrijića i njegovih pomagača. Cjelina i svi dijelovi odaju ruku ovog domaćeg majstora odgojenog u školi svog oca graditelja ciborija i zvonika korčulanske katedrale. Obli završetak pročelja preuzeo je Andrijić vjerojatno iz Mletaka gdje su ga već 1500. godine imale crkve San Michele i San Zaccaria. Andrijići su imali dodira s Mlecima, jer je, kako vidjesmo, Petrov otac radio za Mlečane, ali za tip ovog pročelja mogao je on i drugdje doznati, jer je taj motiv bio omilio u renesansno doba.

Bit će zastalno zasluga Petrova, da se ovakovo pročelje raširilo u dalmatinskim gradovima; na zadarskoj sv. Mariji, hvarskoj katedrali, župnoj crkvi obližnjeg Starigrada i na kapeli Zamanjićeva ljetnikovca u Dubrovačkoj Rijeci. Nijedan od tih graditelja nije nadvisio Petra, ni u skladu rasporeda, ni u izvedbi ukrasa. Zadarska crkva sv. Marije ima nespretne četvorne prozore, a hvarska katedrala premalen portal. Niz lavljih zubi, školjke u slijepim arkadicama i kapiteli sa sirenama na portalu, koji sliče kapitelima na ciboriju Petrova oca, preuzeti su zastalno iz korčulanske katedrale. Ukrasi su jasno rezani i čvrsto komponirani. Brižno su obrađeni i diskretno se popunjavaju varijantama. Majstor je time i odveć zaokupljen, on se tu iskaljuje, ali i gubi, skučuje širi ritam zamaha i umanjuje monumentalnost cjeline. S nizom umetnutih školjka kvari ritam slijepih arkadica, a čistoću luka na glavnom portalu prekida čvorastim lisnatim monogramom.

To kićenje sitnim ukrasom postaje značajno za Andrijićeve radione, a ujedno i za spomenike dalmatinske renesanse. Taj način je nastao iz rascvjetalosti gotike i iz prenatrpanosti ukrasa Nikole Firentinca glavnog predstavnika renesanse u Dalmaciji, graditelja trogirske kapele, koja obilnošću svojih ukrasa nadvisuje slične talijanske spomenike. Ovu nemoć pred monumentalnošću, koju skrivi baš ovo tetošenje sitnog ukrasa, pokazuje najljepše neizživljeni elemenat dubrovačkih renesansnih građevina, malo kube na kapelicama već spomenutih ljetnikovaca. To kube je našlo svoj uzor u malim kubetima sredovječnih crkvica sazidanih davno u 11. stoljeću na dubrovačkim otocima. Radan Klapčić ga je vjerojatno prvi opetovao godine 1430. na samostanskoj crkvi sv. Šimuna, kako se to razabire iz njegova ugovora u veljači te godine.[493] Vjerojatno je i Petar slično kube, neorgansko i neprirodno, htio da natakne svome Spasu, kojemu se i ne može zbog uskoće krova predvidjeti neko veliko kube, te je svakako bolje da nije ni

izvedeno. Njegov nacrt, međutim, jasnije otkriva značajku Andrijićeva rada; obradu detalja koji sprečavaju monumentalnost. To je uostalom značajka mnogih spomenika dalmatinske renesanse iz druge polovice 15. i početka 16. stoljeća.

Bit će da su tome slijedeći razlozi. Skučeni prostor malih trgova i uskih ulica primorskih gradića, koji su već u prvoj polovici 15. stoljeća bili popunjeni zgradama i ograđeni zidinama te nisu više pružali mjesta velikim spomenicima, i ograničeno ekonomsko stanje tih općina uvjetovali su ovdje širenje manjih klesara i graditelja, koji nisu mogli da izvode velike, široko zamišljene građevine, već su, povodeći se za svojim predšasnicima iz vremena romanike i gotike, isticali arhitektonski ukras gubeći se u obradi detalja.

ZRELA RENESANSA. LAZANIĆ

Sredinom i u drugoj polovici 16. stoljeća spomenici se ipak čiste od ukrasa koji se pojednostavnjuje i podređuje cjelini. Osnovna crta se ističe i arhitektonski ukrasi pročelja su monumentalni i široko riješeni. Ta monumentalnost se odrazuje na pr. na palači i ljetnikovcu Skočibuhe, na ljetnikovcu Stajića na Batahovini, na Bozdari-Skaprlendinom i Gundulićevu ljetnikovcu u Gružu, na Gundulićevoj palači u ulici Između polača, koju je možda zidao Napolitanac Catani. Na tim zgradama ispoljava se širina zrele renesanse i počinje da se u dubrovačkom graditeljstvu javlja barok, ali baš u to vrijeme sredinom 16. stoljeća sustaje djelatnost naših klesara i graditelja. Novi stil ne treba sitnih ukrasa kao gotika i ranija renesansa. I u Dubrovniku, koji se i tada ekonomski diže, unosi se mramor, građa na koju naši majstori nisu navikli, izrađuju se veliki kipovi jače izrazitosti i pokreta, a naši klesari nisu dorasli da rade skulpturu u velikim omjerima niti da je prožmu živo-

tom. Grad je uglavnom izgrađen i sve manje ima mjesta za novogradnje.

Kiparstvo tek dobiva zamah i izrazitost zrele renesanse u kipovima Bračanina Nikole Lazanića. On je potekao iz bračkih kamenoloma i u Nerežišćima, središnjem mjestu svoga otoka, isklesao je reljef Gospe sa svecima u crkvici sv. Petra, na kojemu se potpisao i datirao ga 1578. godine. U tim likovima već se opaža upliv zrele renesanse, koju je on bolje shvatio za vrijeme svog boravka u Rimu gdje je 1581. godine postao članom Ilirskoga zbora sv. Jerolima, a 1583. klesao za tu ustanovu kipove njenog pokrovitelja. Još 1584. boravio je u Rimu, a nakon sedam godina nalazimo ga već u Dubrovniku, gdje ima svoju klesarsku radionu, u koju je u srpnju primio Vicka T. Pitkovića da ga uči kiparstvu i slikarstvu.[494] Tih godina on je vjerojatno izradio dva kipa: sv. Jerolima i sv. Vlaha u crkvi zaštitnika Republike. Oba kipa, i onaj u sakristiji i onaj u niši iznad njenih vrata, Nikola je po svom ranijem običaju potpisao označujući točno svoje porijeklo. Na bazi sv. Vlaha, koja ima baroknu volutu, uklesao je NICOLAVS LASANEVS DALMATA BRAC. F. Sličan natpis je i na bazi sv. Jere. Oba lika, osobito Jerolim, živahni su u pokretu i izrazu, Jerolimova glava je sasvim okrenuta prema gore, kao i Vlahove oči. Ruke, brada i odjeća detaljno su obrađeni i plastično zaokruženi. Ta plastičnost i zaobljivanje volumena nedostajahu ranijim dubrovačkim klesarima. Vrlo su bili rijetki oni koji su imali da zaoble kip, da ga pokrenu i izraze njegov pokret. Taj nedostatak naših klesara može da se ilustrira s bezbroj primjera gdje su na istom spomeniku biljni i geometrijski motivi slikovito i plastično izvedeni, a ljudski lik zakržljao, pogrešan u omjerima i slab u izrazu. Oni stoga nisu ni stvorili u kiparstvu velika plastična djela.

Lazanićev napredak od bračkog reljefa do ovih kipova je očit, što je vjerojatno posljedica njegova boravka u Rimu, središtu velikih kipara zrele renesanse. To se osobito odrazuje na Jerolimovu kipu, koji je uprkos pogreške kraj koljena, uspjeliji od Vlahova. Ipak uza svu širinu zamisli naš kipar voli da detaljizira i na plaštu dubrovačkog pokrovitelja reže sitne svetačke likove.

Oba ta kipa svakako pokazuju kako su se naši kipari mogli razvijati, ali nove prilike krajem 16. i početkom 17. stoljeća na našoj obali, gdje je ekonomski život bio u opadanju, nisu to dozvolile, stoga je i zamašnost njihove djelatnosti opala. Nikola Lazanić, jedan od zadnjih domaćih klesara 16. stoljeća u Dubrovniku, svakako pokazuje da bi se naši kipari bili snašli i u novoj baroknoj umjetnosti, da su im te sredina i prilike omogućile.

Ali, sve češće dobavke umjetničkih djela iz tuđine, osobito iz susjedne Italije suzbile su našu domaću djelatnost. Klesarski radovi koji su se sada izvodili bili su jednostavniji, nije bilo više kasno-gotičke kićenosti, koja je tražila veću zaposlenost i veći broj kamenara, pa je intenzivni rad domaćih klesarskih radiona bio krajem 16. i početkom 17. stoljeća sustao ne samo u Dubrovniku već i u čitavoj Dalmaciji. Nove prilike nisu dozvoljavale, da se odgajaju nova pokoljenja domaćih kamenara. Iz Srbije, Bosne i Hercegovine, koje bijahu porobljene od Turaka, jednako kao i iz Dalmacije, skučene i iskorišćivane od Mletaka i izmučene kandijskim pa zatim morejskim ratom, ne dolažahu više u dubrovačke i primorske klesarske radione mladići da se zaposle i nauče zanat. Oni postaju sada turski i mletački vojnici, koji pijanče po karaulama i žive nemirnim vojničkim životom graničara, pa Dubrovnik, jednako kao i ostali dalmatinski gradovi, ne može da obnovi klesarski zanat, koji je cvao u ranijim stoljećima.

BILJEŠKE

Prvi broj iza naslova arhivskog sveska označuje redni broj pojedinog sveska, a drugi broj — list u tom svesku. Zarez pri vrhu drugog broja znači drugu stranicu lista.

Svi se svesci, osim onih iza kojih je posebno označeno mjesto, nalaze u Državnom arhivu u Dubrovniku.

1 Prema Beritićevim podacima.
2 Testamenta 4, 60, Div. Canc. 9, 13
3 Diversa Notariae 43, 59'
4 Div. Not. 44, 29
5 Diversa Cancellariae 79, 18'
6 Div. Canc. 41, 133, 157
7 Div. Not. 14, 60
8 Div. Not. 26, 58
9 Div. Not 34, 232'
10 Div. Not. 35, 106
11 Div. Not. 25, 142'
12 Div. Not. 109, 40, 84. Div. Not. 108, 182
13 Liber Consilii Rogatorum 21, 230'
Ibidem 23, 196—196'
14 Debita Notariae pro Communi III. 189
15 Div. Not. 112, 55'
16 Div. Canc 137, 64'
17 Div. Not. 117, 48
18 Div. Not. 29, 53'. Div. Not. 24, 39
19 Div. Not. 23, 37
19a Div. Not 27, 32
20 Liber Cons. Rog. 16, 264'
21 Ibid. 265
Ibid. 17, 287
22 Ibid. 16, 277

23 Ibid. 118
24 Div. Canc. 71, 151
25 Ibid.
26 Div. Not. 48, 13
27 Ibid. 61—62
28 Registro di cassa della Communità di Curzola 1544.—1558., korčulanski arhiv u Državnom arhivu u Zadru sv. 890, 55, 64, 73, 81, 109.
29 Svezak »Operaria A«, Arhiv trogirske biskupije u biskupskom arhivu Split.
30 Debita Not. pro Communi I. 182'
31 Div. Not. 104, 66
32 Akti notara Bartola Bonzius 1497.—1500. god. 57', Drž. arhiv u Zadru.
33 Liber Cons. Rog. 16, 264'
34 Ibid. 18, 63, 95', 164'
35 Liber viridis, capitulum 42, rukopis knjižnice Vanje Radauša, Zagreb.
36 Liber Cons. Rog. 55, 122'—123
37 Div. Canc. 34, 69'
38 Div. Canc. 35, 234'
39 Div. Not. 28, 149
40 Div. Canc. 68, 32
41 Div. Canc. 71, 149'
42 Div. Canc. 72, 47
43 Div. Not. 15, 8
44 Div. Canc. 41, 141
45 Div. Canc. 42, 243
46 Div. Not. 17, 208
47 Div. Canc. 57, 77
48 Div. Canc. 61, 272'
49 Div. Canc. 90, 15, 30
50 Div. Not. 62, 123
51 Div. Canc. 91, 157'
51a Div. Not. 16, 53
52 Akti notara Petra Šegote 1492. god. 134', Drž. arhiv u Zadru.
53 Akti notara Maromane 1476.—1514. god. 36', Drž. arhiv u Zadru.
54 Div. Canc. 76, 84
55 Debita Not. pro Communi I. 147
56 Ibid. II. 22'
57 Ibid. 1566.—1582 god. 104'
58 U Orebićima na Pelješcu našao sam novi prijepis te rugalice iz 17. stoljeća, koji se ponešto odvaja od onog objelodanjenog od Kurelca u »Rulje i Pahuljice«.

59 Na jednom mjestu u Dubrovačkom arhivu on je zapisan »da Curzola«, prema tome nije iz Krfa, već iz Korčule.
60 Div. Not. 1563—1568 god. 1'
61 Liber viridis cap. 39
62 Ibid. cap. 106
63 Ibid. cap. 100
64 Div. Canc. 65, 9'
64a Div. Canc. 39, 36'
65 Div. Not. 112, 221'
66 Div. Not. 74, 21
67 Div. Not. 82, 107
68 Div. Canc. 68, 63
69 Div. Canc. 69, 88
70 Div. Not. 23, 67
71 Div. Not. 34, 82
72 Div. Canc. 64, 98'
73 Div. Not. 74, 21
73a Div. Canc. 35, 64'
74 Div. Canc. 41, 53
75 Div. Not. 21, 122', 123'
76 Div. Canc. 109, 185
77 Div. Canc. 41, 154
78 Div. Not. 21, 123
79 Div. Not. 33, 142'
80 Div. Canc. 68, 51'
81 Div. Canc. 71, 2
82 Div. Not. 50, 9
83 Div. Not. 75, 179
84 Div. Canc. 39, 35
85 Div. Not. 15, 293'
85a Div. Not. 32, 179
86 Div. Not. 34, 62
87 Ibid. 69
88 Div. Canc. 68, 116, 151
89 Div. Canc. 76, 154
90 Div. Canc. 77, 68
91 Div. Canc. 1492—1493 god., 160
92 Div. Canc. 90
93 Div. Canc. 91, 157'
94 Debita Not. pro Communi I. 188'
95 Div. Not. 1519—1521 god. 41'
96 Div. Canc. 42, 297
97 Div. Canc. 153, 35
98 Div. Not. 17, 210
99 Div. Canc. 57, 211'
100 Div. Not. 39, 134
101 Div. Canc. 90, 188

102 Ibid. 137
103 Ibid. 140
103a Test. Not. 24, 150
104 Div. Canc. 35, 17
105 Ibid. 193
106 Div. Canc. 39, 25', 159'
107 Div. Canc. 54, 6
108 Div. Canc. 57, 14
108a Div. Not. 13, 189
109 Div. Not. 15, 265
110 Div. Canc. 63, 12'
111 Div. Not. 76, 82
111a Div. Not. 68. 168
112 Div. Canc. 92, 7
113 Ibid. 196
114 Div. Canc. 91, 115, 170
115 Debita Not. pro Communi III. 147'
116 Div. Not. 78, 175
117 Div. Canc. 90, 74
118 Div. Not. 78, 97
119 Div. Not. 79, 49
120 Div. Canc. 41, 268'
121 Div. Not. 17, 176'
122 Div. Canc. 60, 10'
123 Div. Canc. 65, 184'
124 Div. Not. 79, 8'
125 Div. Canc. 109, 249
126 Div. Canc. 34, 99'
127 Div. Canc. 39, 252
128 Div. Canc. 34, 64'
129 Div. Not. 21, 187
130 Div. Canc. 61, 84'
131 Ibid. 106
132 Div. Canc. 90, 147'
133 Div. Not. 83, 66' 67
134 Div. Canc. 71, 149'
135 Div. Not. 78, 175
136 Div. Canc. 67, 112'
137 Div. Not. 79, 55', 56
138 Div. Not. 112, 55'
139 Debita Not. pro Communi IV. 14
140 Ibid.
141 Div. Not. 28, 36
141a Div. Not. 27, 170
142 Div. Canc. 60, 100'
143 Div. Canc. 61, 20
144 Ibid. 266', 267

145 Div. Not. 34 41'
146 Div. Canc. 67, 132'
147 Div. Canc. 65, 17
148 Div. Canc. 67, 209
149 Div. Canc. 68, 40
150 Ibid. 63
151 Div. Canc. 67, 176'
152 Div. Canc. 68, 100'
153 Div. Canc. 71, 2
153a Div. Not. 57, 85'
154 Div. Not. 64, 116'
155 Div. Not. 74, 104'
156 Div. Not. 94, 34
157 Div. Not. 95, 146
158 Div. Not. 105, 85
159 Div. Not. 1577—1581 god. 69
160 Div. Canc. 68, 32
161 Div. Canc. 68, 82'
162 Div. Not. 97, 226
163 Div. Canc. 69, 49'
164 Računska knjiga Vicka Stjepovića-Skočibuhe XIX-32a
165 Div. Canc. 90, 170
166 Mattei, Zibaldone III. 620, Franjevačka knjižnica u Dubrovniku.
167 Div. Canc. 61, 198'
168 Ibid. 260'
169 Div. Not. 34, 185'
170 Ibid. 186
171 Div. Not. 32, 132
172 Diversi di Terstenizza 1760—1770 god.
173 Div. Not. 29, 194'
Div. Not. 30, 2'
174 Debita Not. pro Communi III. 89
175 Vitelleschi L., Notizie storiche e statistiche del circolo di Ragusa MDCCCXXVII
176 Div. Not. 15, 193
177 Div. Not. 28, 190
178 Div. Canc. 61, 286
179 Div. Canc. 63, 188
180 Div. Not. 39, 182
181 Div. Canc. 66, 77'
182 Div. Canc. 74, 35'
183 Div. Not. 40, 125
184 Div. Canc. 90
185 Ibid. 81'
186 Div. Canc. 41, 273
187 Debita Not. pro Communi IV. 14

188 Div. Canc. 62, 245'
188a Div. Not. 51, 126
189 Div. Canc. 63, 138
190 Div. Not. 52, 156'
190a Div. Not. 64, 169
191 Debita Not, pro Communi I. 104
192 Liber Cons. Rog. 18, 105
193 Ibid. 63
194 Div. Canc. 64, 82
195 Liber Cons. Rog. 16, 235'
196 Ibid. 265
197 Ibid. 264'
198 Ibid. 277
199 Liber Cons. Rog. 17, 22
200 Div. Canc. 71, 70, 86'
201 Liber Cons. Rog. 18, 76
202 Acta Consilii Minoris 16, 208'
202a Div. Canc. 74, 38'
203 Div. Canc. 35, 2
204 Div. Canc. 39, 149
205 Div. Not. 13, 175
206 Div. Canc. 54, 102'
207 Div. Canc. 60, 145
207a Div. Not. 32, 158'
208 Div. Canc. 61, 122
209 Div. Not. 40, 50, 55', 60'
209a Div. Canc. 70, 45', Div. Not. 36, 38
210 Ibid. 42
211 Div. Not. 34, 36
212 Div. Canc. 64, 170
213 Div. Canc. 67, 96'
214 Div. Canc. 68, 88'
215 Div. Not. 49, 170'
216 Div. Not. 52, 21
217 Div. Not. 54, 36
218 Div. Canc. 76, 100'
219 Div. Not. 51, 30'
220 Div. Not. 64, 50
221 Ibid.
222 Div. Canc. 1492—1493 god., 129
223 Div. Not. 107, 245'
224 Div. Not. 108, 29
225 Div. Not. 112, 183'
226 Div. Not. 115, 229
227 Div. Not. 117, 48
228 Div. Canc. 153, 165'
229 Div. Not. 27, 143'

230 Div. Not. 1438 god. Sudbeni arhiv sv. V. Trogir
231 Div. Not. 1417 god. Sudbeni arhiv Trogir
232 Div. Not. 28, 110'
233 Div. Not. 1436—1437 god. sv. V. Sudbeni arhiv Trogir
234 Div. Not. 1438—1439 god. sv. II. 223, Sudbeni arhiv Trogir
235 Div. Canc. 67, 176
236 Sudbeni akti 1472 god. Sudbeni arhiv Trogir
236a Div. Canc. 35, 56'
237 Div. Not. 14, 76'
238 Div. Canc. 60, 9'
239 Div. Canc 67, 207'
239a Div. Not. 26, 177
240 Div. Canc. 39, 157
241 Div. Not. 16, 256'
242 Div. Not. 21
242a Div. Not. 38, 52
243 Div. Canc. 91, 119'
244 Div. Not. 68, 129
245 Div. Not. 83, 62'
246 Liber Cons. minoris 1415—1418 god. 149, 149'
247 Ibidem 162'
248 Div. Canc. 41, 191
249 Ibid. 193
250 Not. Div. 17, 210. Div. Not. 14, 77
251 Div. Canc. 54, 247'
252 Acta Cons. Rog. 9, 73
253 Div. Not. 27, 173'
254 Ibid.
255 Div. Not. 29, 21', 22
255a Div. Not 28, 226'
256 Div. Not. 33, 124'
257 Deb. Not. pro Communi 3, 118'
258 Natpis: A. D. M. D. C. C. L. X. X. X. I. OPUS F. PASCHALIS BALETIN A CANALIBUS O. M. S. FRANCI. kasnije je urezan u staniju ploču, na kojoj su označena dvadesetčetiri sata i koja sliči onoj na samostanu sv. Jakova. Od starijeg natpisa pri dnu ploče čita se još godina 1620, dok je prednji dio otučen. U franjevačkom klaustru je sat koji se pripisuje Baletinu, dok je stroj s gradskog zvonika sada u muzeju.
259 Monumenta Congregationis Sancti Dominici de Ragusio, Ordinis fratrum praedicatorum, edita à fratre Seraphino Maria Cerva ... II. (Seculum secundum) Ragusij 1733, 145.
259a Div. Canc. 29, 133. Div. Canc. 35, 53
260 Div. Canc. 42, 251—251'
261 Div. Canc. 42, 251
262 O. c. 145—146

263 Div. Canc. 57, 141
264 O. c. 145—146
265 Div. Canc. 35, 234'
266 Div. Canc. 39, 149
267 Div. Canc. 61, 105'
268 Div. Canc. 34, 197'
269 Div. Canc. 35, 141
270 Ibidem 193
271 Div. Canc. 41, 156'
272 Div. Canc. 42, 243
273 Div. Canc. 41, 156'
274 Ibid. 157
275 Div Canc. 41, 242
276 Div. Not. 17, 74
277 Div. Canc. 42, 255
278 Ibidem 242'
279 Ibid. 256
280 Div. Canc. 43, 20
281 Ibid. 33'
282 Div. Not. 15, 265'
283 Div. Canc. 42, 233
284 Ibid. 235
285 Div. Canc. 39, 257
286 Div. Canc. 43, 88
287 Div. Not. 15, 8'
288 Div. Not. 20, 114
289 Div. Not. 28, 231'
290 Div. Not. 30, 163'
291 Div. Not. 29, 190'
292 Div. Canc. 60, 63
293 Div. Not. 32, 113
294 Test. Not. 14, 101'
295 Div. Not. 104, 2
296 Div. Canc. 65, 157
297 Gelcich J., Die Erzgiesser der Republik Ragusa. Separat-Abdruck aus den Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historische Denkmale s. 11, Wien 1891
298 Div. Not. 43, 166'
299 Div. Not. 47, 134'
300 Div. Not. 49, 77
301 Div. Not. 51, 130
302 Testamenta 20, 115'
303 Div. Canc. 109, 245
304 O. c. 141
305 O. c. 140
306 Div. Not. 24, 91

307 Div. Not. 25, 70', 71
308 Ibid. 194', 195
309 Div. Not. 26, 147
310 Div. Not. 32, 111
311 Div. Not. 61, 226'
312 Div. Not. 33, 68'
313 Div. Not. 33, 185, 186
314 Div. Not. 35, 95
315 Div. Not. 36, 16'
316 Div. Not. 39, 134
317 Div. Not. 23, 37
318 Div. Not. 23, 37'
319 Div. Not. 24, 91
320 Div. Canc. 60, 128
321 Div. Not. 33, 68'
322 Akti notara P. de Surdis 1448—1450 god. korčulanski arhiv sv. 15, Drž. arhiv u Zadru.
323 Div. Canc. 67, 112'
324 Liber Cons. Rog. 16, 265
325 Ibid. 277
326 Div. Canc. 69, 109', 151
327 Ibid. 158'
328 Div. Canc. 71, 151
329 Div. Not. 48, 61'
330 Div. Not. 52, 21
331 Div. Not. 34, 46'
332 Div. Canc. 62, 22
333 Ibid. 21, 5'
334 Div. Canc. 62, 183'
335 Div. Not. 36, 28'
336 Debita Not. pro Communi I. 33'
336a Test. Not. 17, 173
337 Div. Canc. 71, 151
338 Div. Not. 58, 82
339 Div. Not. 66, 66
340 Div. Canc. 62, 127
341 Div. Canc. 63, 46
342 Div. Canc. 65, 21
343 Div. Canc. 68, 109, 151
344 Div. Not. 45
345 Div. Not. 47, 91'
346 Div. Canc. 57, 77
347 Div. Canc. 69, 111'
348 Div. Not. 48, 61
349 Prozor na mjestu zazidanog luka južnog pročelja je iz doba austrijske okupacije, zato je u izvedbi i lošiji.
350 Div. Not. 52, 144

351 Liber Cons. minoris 17, 270
352 Div. Not. 54, 36
353 Div. Not. 67, 44'
353a Ibid. 59'
354 Div. Not. 72, 50
355 Test. 27, 167'
356 Div. Canc. 61, 33'
357 Div. Not. 55, 24
358 Div. Not. 57, 141
359 Div. Not. 61, 20
360 Div. Canc. 1492—1493 god. 121
361 Div. Canc. 90, 111
361a Div. Not. 68, 124'
362 Div. Canc. 91, 11'
363 Div. Not. 79, 7
364 Div. Canc. 92, 104
365 Debita Not. pro communi I, 96
366 Div. Canc. 90, 180'
367 Ibid. 137, 140
368 Div. Canc. 91, 18'
369 Div. Not. 78, 96
370 Div. Not. 79, 56
371 Div. Not. 79, 7
372 Div. Not. 82, 170
373 Div. Not. 79, 49
374 Div. Canc. 91, 200'
375 Debita Not. pro communi I, 104
376 Div. Not. 94, 36
377 Debita Not. pro communi I, 170
378 Ibid.
379 Ibid. 175'
380 Ibid. 177
381 Ibid. 178
382 Ibid. 181'
383 Ibid. 186
384 Ibid. 189'
385 Ibid. 192'
386 Ibid. 183'
387 Ibid. 187, 188
388 Ibid.
389 Ibid. 188
390 Ibid.184
391 Ibid. 191'
392 Ibid. 193'
393 Ibid.
393a Div. Not. 56, 170, Div. Not. 65, 160, Div. Not. 66, Div. Not. 70, 44, Div. Not. 71, 41, Div. Canc. 89, 193

394 Acta cons. Rog. 35, 233'
395 Debita Not. pro communi I, 182
396 Statuta Venerabilis Capituli Curzolensis, collecta a R. domino, Domino Cosma Andriich, eiusdem cathedralis ecclesiae canon. Anno reparat. salutis MDCCLXXXXV. Rukopis u opatskoj knjižnici, Korčula.
397 Div. Not. 23, 12
398 Ibid. 69
399 Div. Not. 51, 139
400 Akti notara J. Millioni 1445.—1448. godine sv. 13. korčulanskog arhiva, 92, Drž. Arhiv Zadar.
401 Div. Not. 70, 35
402 Acta cons. minoris 24, 5
403 Div. Not. 57, 168
404 Div. Canc. 76, 117
405 Div. Not. 54, 152'
405a Div. Not. 58, 36
406 Div. Canc. 77, 137
407 Div. Not. 60, 25
408 Div. Not. 80, 62
409 Div. Not. 61, 20
410 Div. Not. 61, 71
411 Div. Not. 57
412 Div. Not. 1490.—1493. godine sv. 62. korčulanskog arhiva, Drž. Arhiv u Zadru.
413 Div. Not. 63, 49
414 Ibid. 55
415 Registro di cassa della communità di Curzola 1484.—1493. godine sv. 883 korčulanskog arhiva, 19, Drž. Arhiv u Zadru.
416 Ibid. 70, 71
417 Ibid. 73
418 Div. Not. 72, 49'
419 Div. Not. 76, 35
420 Div. Canc. 92, 7
421 Div. Not. 79, 41
422 Ibid. 136'
423 Div. Not. 80, 178
424 Ibid.
425 Registro dei debitori verso la communità di Curzola 1493.—1546. godine, sv. 910 korčulanskog arhiva, 88, Drž. Arhiv u Zadru.
426 Ibid. 89
427 Div. Not. 1507.—1508. godine, arhiv Kotarskog poglavarstva u Korčuli.
428 Div. Not. 79, 84
429 Div. Not. 80, 111

430 Div. Not. 83, 30
431 Ibid. 35'
432 Div. Not. 67, 59
433 Div. Not. 68, 82
434 Div. Not. 79, 8'
435 Debita Not. pro communi I, 107
436 Ibid. 167
437 Div. Not. 81, 60
438 Akti notara I. Rosanea 1532.—1533. godine, privremeno u pohrani u Dubrovačkom arhivu.
439 Debita Not. pro communi I, 172'
440 Div. Not. 95, 44'
441 Div. Not. 97, 111
442 Div. Not. 1496.—1498. godine sv. 67 korčulanskog arhiva, Drž. Arhiv u Zadru.
443 Akti notara I. Goriglavić 1532.—1533. godine, općinski arhiv Korčula.
444 Akti notara I. Rosanea, općinski arhiv Korčula.
445 Ibid.
446 Ibid.
447 Div. Not. 95, 31'
448 Div. Not. 81, 83
449 Div. Not. 82, 180
450 Div. Not. 83, 35
451 Ibid.
452 Debita Not. pro communi I, 184
453 Ibid. 184'
454 Ibid. 185'
455 Debita Not. pro communi II, 13
456 Div. Not. 98, 35'
457 Div. Not. 97, 118
458 Deb. Not. pro communi II, 51'
459 Ibid.
460 Div. Not. 102, 134'
461 Debita Not. pro communi II, 134
462 Ibid.
463 Div. Not. 103, 132'
464 Ibid. 142'
465 Div. Not. 105, 85
466 Acta cons. rog. 35, 31—31'
467 Debita Not. pro communi II, 12
468 Div. Not. 98, 63
469 Debita Not. pro communi II, 15
470 Ibid. 16
471 Ibid. 17'
472 Ibid.
473 Debita Not. pro communi III (1543.—1566.) 5"

474 Acta Cons. Rog. 35, 227'
475 Ibid. 228'
476 Ibid.
477 Debita Not. pro communi I, 178'
478 Ibid. 179'
479 Ibid.
480 Ibid. 180
481 Ibid. 180'
482 Ibid. 185'
483 Ibid. 180'
484 Ibid. 182
485 Ibid. 183'
486 Ibid. 185
487 Ibid. 190
488 Acta cons. rog. 36, 100, 117', 118
489 Debita Not. pro communi I, 190
490 Ibid. 191', 193
491 Acta Cons. rog. 38, 149'—151
492 Ibid. 39, 82
493 Div. Canc. 46, 139'
494 Div. Not. 125, 223

LITERATURA

Apolloni-Gheti B. M. — Crema L.: L'Architettura della Dalmazia, Roma 1943.

Bacotich A.: Simeone da Ragusa scultore dalmata del IX (?) secolo, Archivio storico per la Dalmazia XVI, Roma 1933.

Bošković Đ.: Simeon Dubrovčanin, Srpski književni glasnik LIV, sv. 2, Beograd 1938.

Bujas R.: Iz dubrovačkih starina, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931.

Ćorović V. L.: Palača Sandalja Hranića u Dubrovniku, Narodna starina II, 263, Zagreb 1923.

De Diversis Ph.: Situs aedificiorum, politicae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusij. Programma del' ginnasio superiore in Zara, XXIII—XXV, Zadar 1880—1882.

Dobrović N.: Dubrovački dvorci, Beograd 1947.

Dudan A.: La Dalmazia nell' arte italiana I, Milano 1921.

Eitelberger R.: Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmaziens, Wien 1884.

Fabriczy C.: Pietro di Martino da Milano, Repertorium für Kunstwissenschaft, XXVIII. Berlin 1905.

Fisković C.: Korčulanska katedrala, Zagreb 1939.

Fisković C.: Trifun Bokanić, Split 1940.

Fisković C.: Dokumenti o radu naših graditelja i klesara XV i XVI stoljeću u Dubrovniku, Split 1947.

Foretić V.: Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420. g., Zagreb 1940.

Frey D.: Der Dom von Sebenico und sein baumeister Georgio Orsini, Jahrbuch der K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege, Wien 1913.

Folnesics H.: Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jhs in Dalmatien, Wien 1914.

Gelcich G.: Dello sviluppo civile di Ragusa, Dubrovnik 1884.

Gelcich G.: Die Erzgiesser der Republik Ragusa, Mitteheilun-

gen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, Wien 1891.
Glavić B.: Renesansa i dubrovački Dvor, Hrvatska dubrava 1. II. 1936. Dubrovnik.
Gobbin: Korčula, Ein Beispiel dalmatinischen Städtebaues., Berlin 1930.
Gušić B.: Mljet I, Zagreb 1931.
Jeremić R. — Tadić J.: Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I, III, Beograd 1938.—1940.
Jireček K.—Cvjetković B.: Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjeg vijeka, Dubrovnik 1915.
Jackson T. G.: Dalmatia the Quarnero and Istria, Oxford 1887.
Karaman Lj.: Umjetnost u Dalmaciji XV i XVI vijeka, Zagreb 1933.
Karaman Lj.: Dalmacija kroz vjekove, Split 1934.
Karaman Lj.: Umjetnost na istočnom Jadranu. Naš Jadran, Split 1938.
Kukuljević I.: Slovnik umjetnikah jugoslavenskih, Zagreb 1858.—1860.
Luccari P.: Copioso ristretto degli annali di Ragusa, Dubrovnik 1790.
Lisičar V.: Koločep nekoć i sada, Dubrovnik 1932.
Medini M.: Starine dubrovačke, Dubrovnik 1935.
Mole V.: Urkunden und Regesten zur Geschichte der dalmatinischen Kunst aus dem Notariatsarchiv von Sebenico, Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege, Wien 1912.
Planiscig L.: Venezianische Bildhauer der Renaissance, Wien 1921.
Praga G.: Di alcuni fonditori dalmati dei secoli XV—XVII, Archivio storico per la Dalmazia XXIX, Roma 1940.
Rački F.: Prilozi za povijest humanisma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 74, Zagreb 1885.
Razzi S.: La storia di Raugia, Lucca 1595.
Rešetar M.: Dubrovačka numizmatika I, Sremski Karlovci 1924.
Rolfs V.: Franz Laurana, Berlin 1907.
Tadić J.: O dubrovačkom Dvoru, Obzor 10. VII. 1934. Zagreb.
Tadić J.: Pomorska trgovina Dubrovnika svršetkom srednjeg vijeka, Glasnik dubrovačkog učenog društva sv. Vlaho I., Dubrovnik 1929.
Tadić J. Promet putnika u starom Dubrovniku, Dubrovnik 1939.

Uzorinac I.: Pavle Dubrovčanin, medaljer XV vijeka, Vjesnik numizmatičkog društva u Zagrebu, Zagreb 1934.—1936.
Vasić M.: Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, Beograd 1922.
Venturi A.: Storia dell 'arte italiana, vol. VI. Milano 1908.
Vojnović L.: Dubrovnik jedna istorijska šetnja, Beograd 1907.
Zdravković I.: Dubrovački dvorci, Umetnički Pregled, I. 12 Beograd 1938.

S A D R Ž A J

Predgovor 5
Uvjeti razvoja 11
Podrijetlo i bratovština kamenara 20
Strani majstori 22
Uzroci zaostajanja 37
Odgoj 42
Građa 46
Graditelji 52
Klesari arhitektonskog ukrasa i kamenog namještaja . . 57
Kuće i palače 63
Ljetnikovci i kuće izvan zidina 70
Zidine, tvrđave i mostovi 89
Manje crkveno graditeljstvo 93
Dubrovački graditelji i kipari izvan granice Republike . 97
Orlando 102
Gradski toranj 105
Graditelji dominikanske crkve i samostana 111
Braća Petrovići 128
Divona 133
Radiona Andrijića i Spas 141
Zrela renesansa. Lazanić 165
Bilješke 169
Literatura 183

SLIKE

POPIS SLIKA:

1. Mensola u dominikanskoj sakristiji
2. Dubrovnik gledan sa Srđa
3. Slika Dubrovnika prije potresa
4. Kule sjevernih zidina
5. Michelozzo i Juraj Dalmatinac: Minčeta
6. Divona, Orlando i sv. Vlaho
7. Antun Dubrovčanin: Orlando
8. Radončić, Grubačević i Utišenović: Gradski zvonik
9. Knežev Dvor
10. Luža
11. Dvorište Kneževa dvora
12. Bifora Kneževa dvora
13. Pietro di Martino da Milano(?): Eskulapov kapitel
14. Radinovići, Bogančić, Radončić i ostali: Dominikanski zvonik
15. Utišenović, Grubačević, Vlatković i ostali: Dominikanski klaustar
16. Utišenović, Grubačević, Vlatković i ostali: Trifora dominikanskog klaustra
17. Utišenović, Grubačević, Vlatković i ostali: Dominikanski klaustar sa česmom
18. Kapiteli dominikanskog klaustra
19. Klaustar franjevačkog samostana u Stonu
20. Leonard i Petar Petrović: Portal Male braće
21. Leonard i Petar Petrović: Zabat portala Male braće
22. Paskoje Miličević i Andrijići: Pročelje Divone
23. Paskoje Miličević i Andrijići: Divona (Eitelbergerov crtež)
24. Miličević i Andrijići: Dvorište Divone
25. Miličević i Andrijići: Dvorište Divone
26. Petar Andrijić: Pročelje Spasa
27. Petar Andrijić: Portal Spasa
28. Petar Andrijić: Dio Spasova pročelja
29. Petar Andrijić: Portal Blagovijesti

30. Onofrio de la Cava i Petar Martinov: Mala česma
31. Petar Andrijić: Blagovijest
32. Kuća Andrijićâ u Korčuli
33. Palača Skočibuha-Bizzaro
34. Bunić-Gradićev ljetnikovac u Gružu
35. Ljetnikovac Petra Sorkočevića u Lapadu
36. Česma Sorkočevićeva ljetnikovca u Lapadu
37. Stup Pucićeva ljetnikovca na Pilama
38. Blagovaona Sorkočevićeva ljetnikovca u Lapadu
39. Česma Sorkovičevićeva ljetnikovca u Rijeci
40. Kapitel u Pucićevu perivoju na Pilama
41. Kapitel u Pucićevu perivoju na Pilama
42. Kapitel u Pucićevu perivoju na Pilama
43. Dio umivaonika u Gundulićevu ljetnikovcu u Gružu
44. Nikola Lazanić: Jerolim

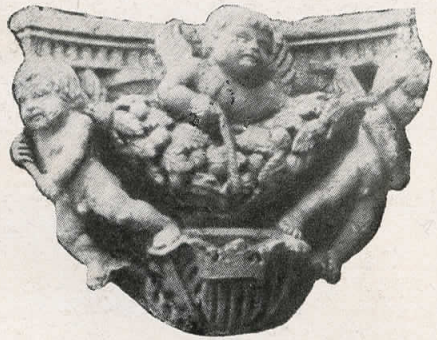

1. MENSOLA U DOMINIKANSKOJ SAKRISTIJI

2. DUBROVNIK GLEDAN SA SRĐA

3. SLIKA DUBROVNIKA PRIJE POTRESA

4. KULE SJEVERNIH ZIDINA

5. Michelozzo i Jurej Dalmatinac: MINČETA

6. DIVONA, ORLANDO I SV. VLAHO

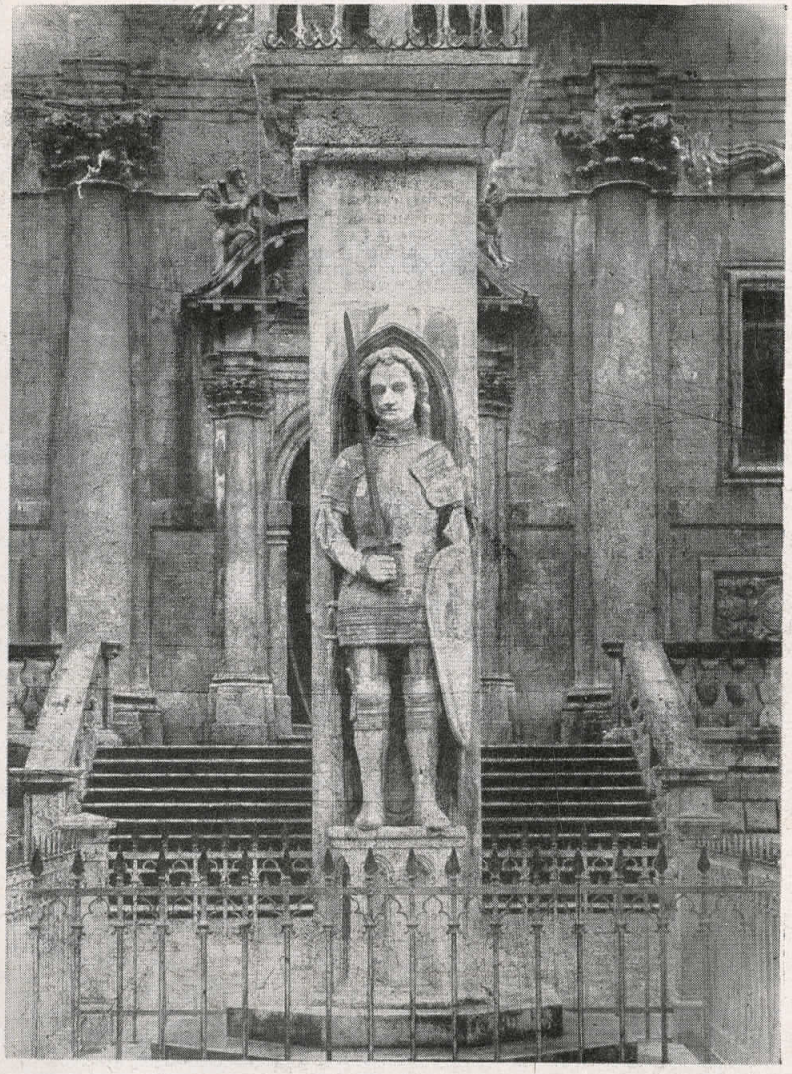

7. Antun Dubrovčanin: ORLANDO

8. Radončić, Grubačević i Utišenović: GRADSKI ZVONIK

9. KNEŽEV DVOR

10. LUŽA

11. DVORIŠTE KNEŽEVA DVORA

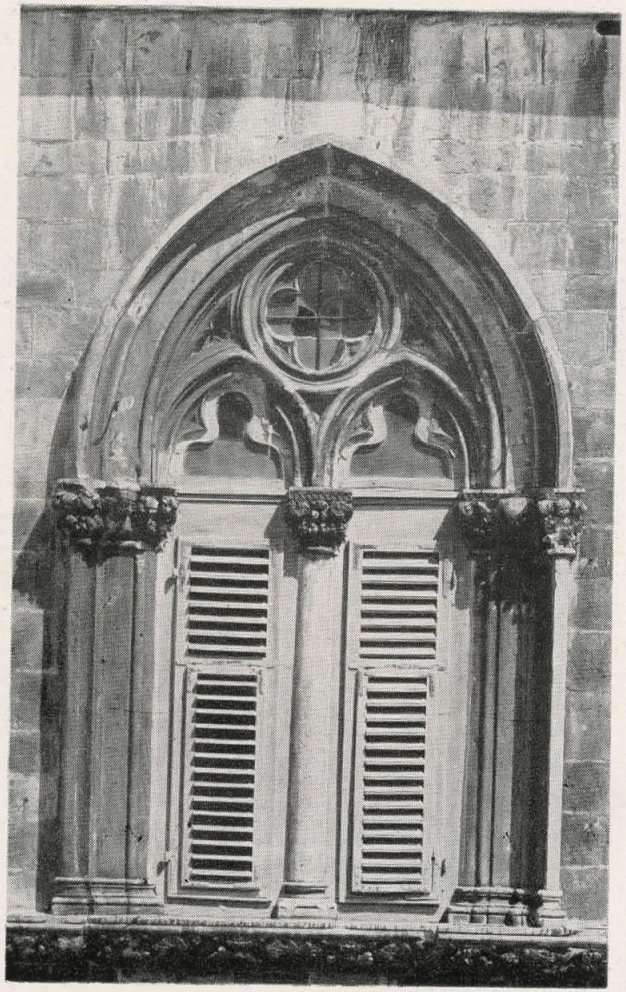

12. BIFORA KNEŽEVA DVORA

13. Pietro di Martini da Milano(?): ESKULAPOV KAPITEL

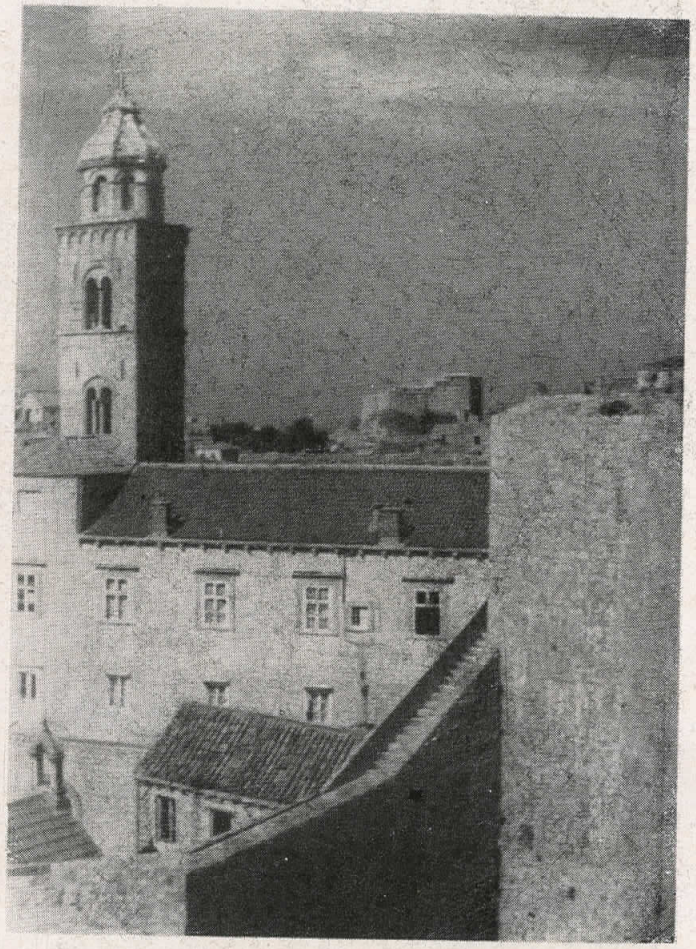

14. Radinovići, Bogančić, Radončić i ostali:
DOMINIKANSKI ZVONIK

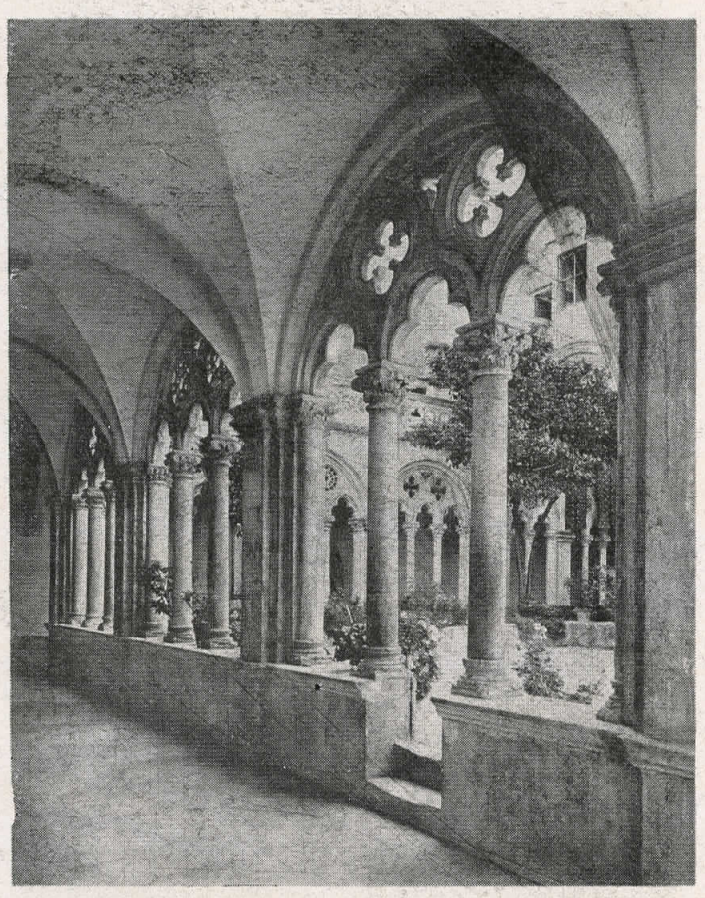

15. Utišenović, Grubačević, Vlatković i ostali:
DOMINIKANSKI KLAUSTAR

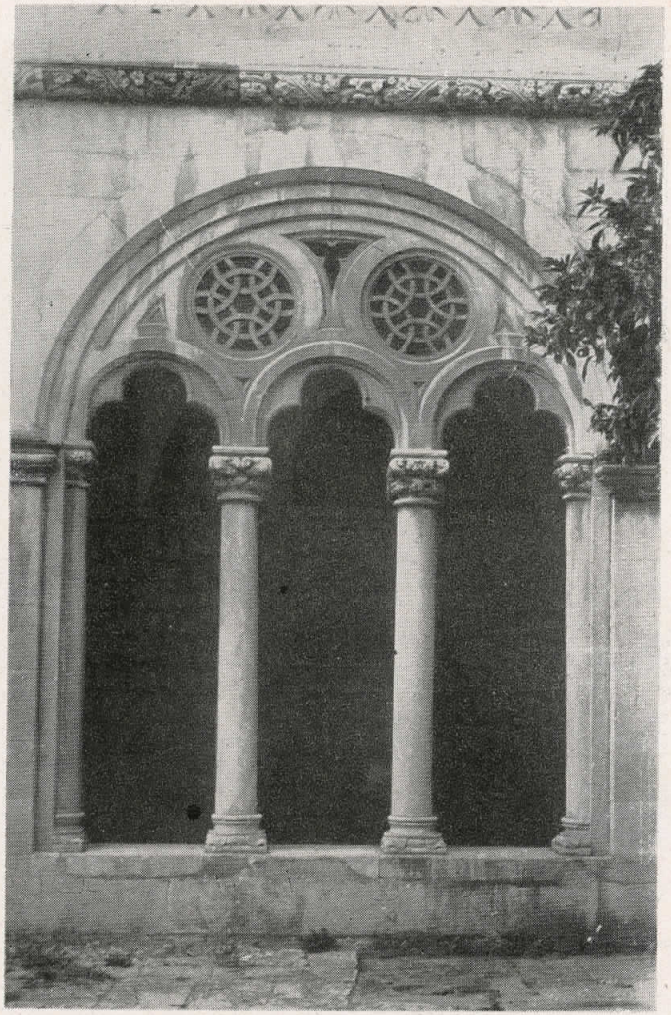

16. Utišenović, Grubačević, Vlatković i ostali:
TRIFORA DOMINIKANSKOG KLAUSTRA

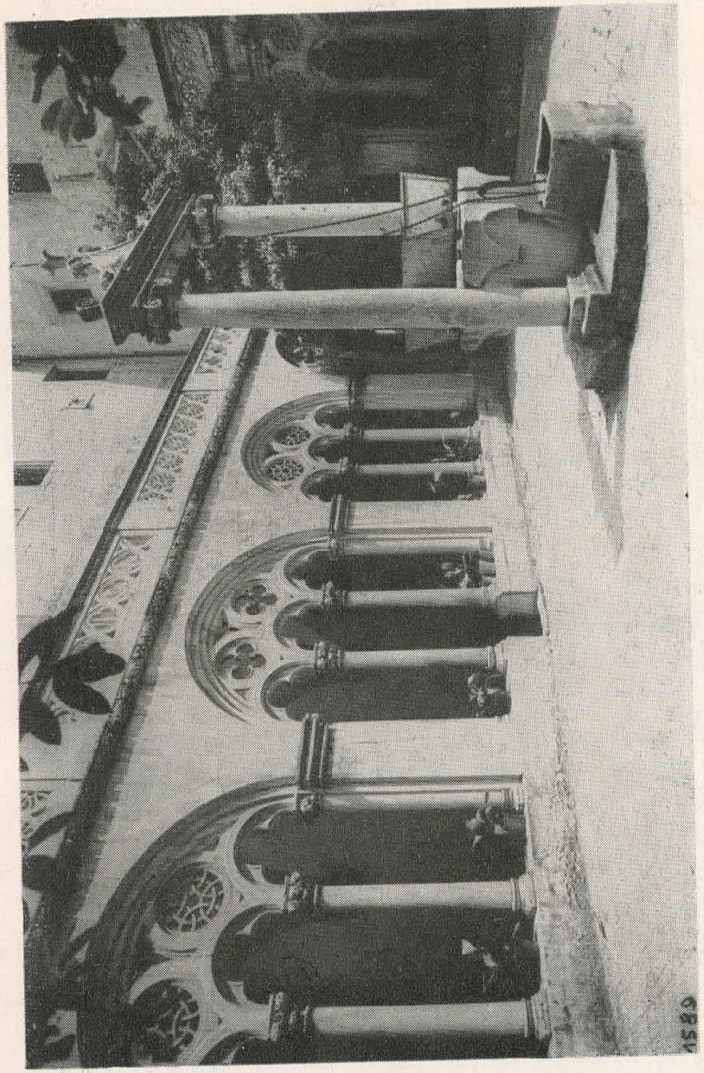

17. Utišenović, Grubačević, Vlatković i ostali: DOMINIKANSKI KLAUSTAR SA ČESMOM

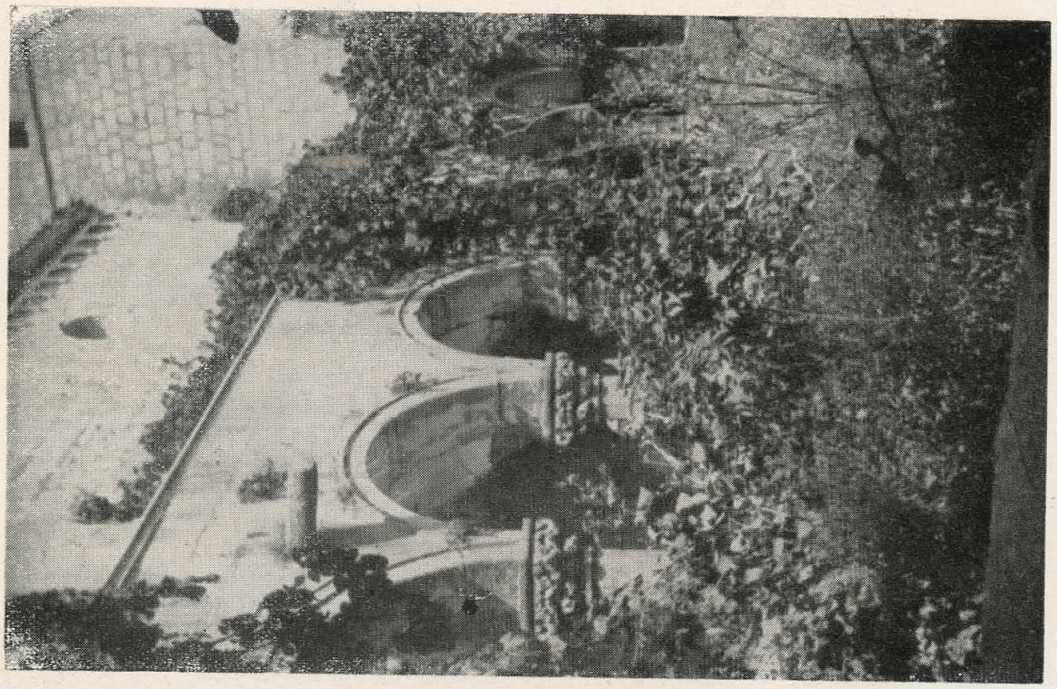

19. KLAUSTAR FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U STONU

18. KAPITELI DOMINIKANSKOG KLAUSTRA

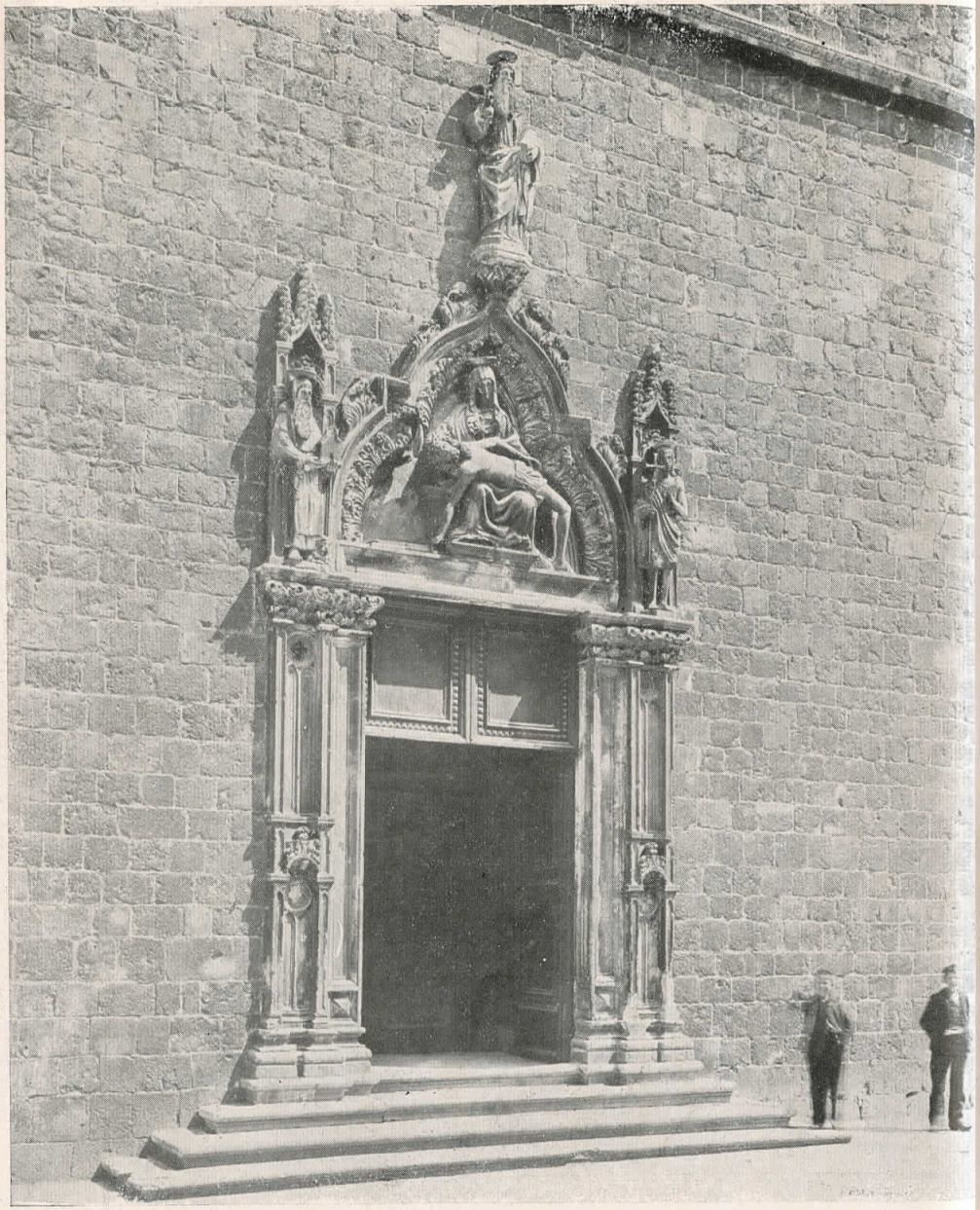

20. Leonard i Petar Petrović: PORTAL MALE BRAĆE

21. Leonard i Petar Petrović: ZABAT PORTALA MALE BRAĆE

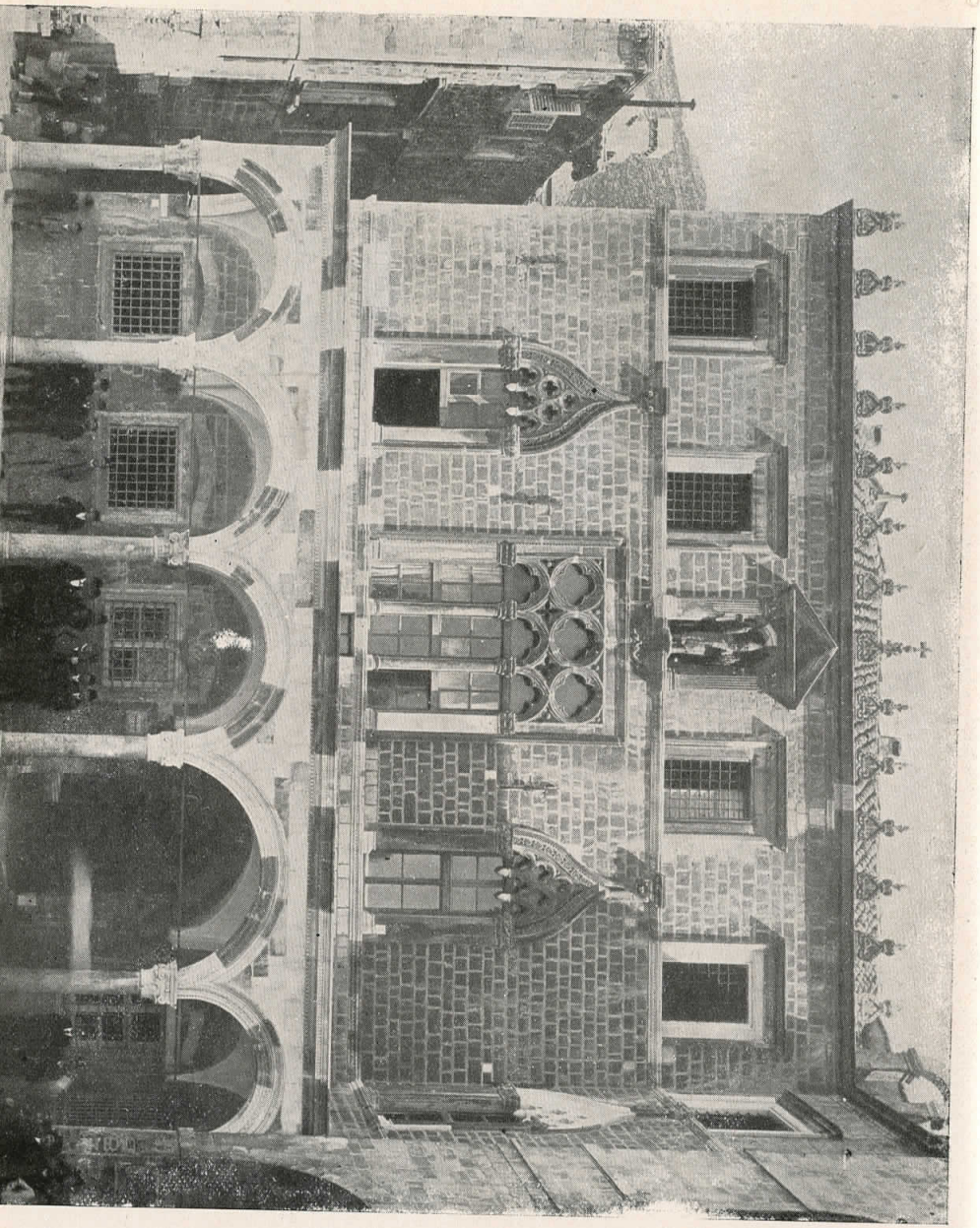

22. Paskoje Miličević i Andrijići: PROČELJE DIVONE

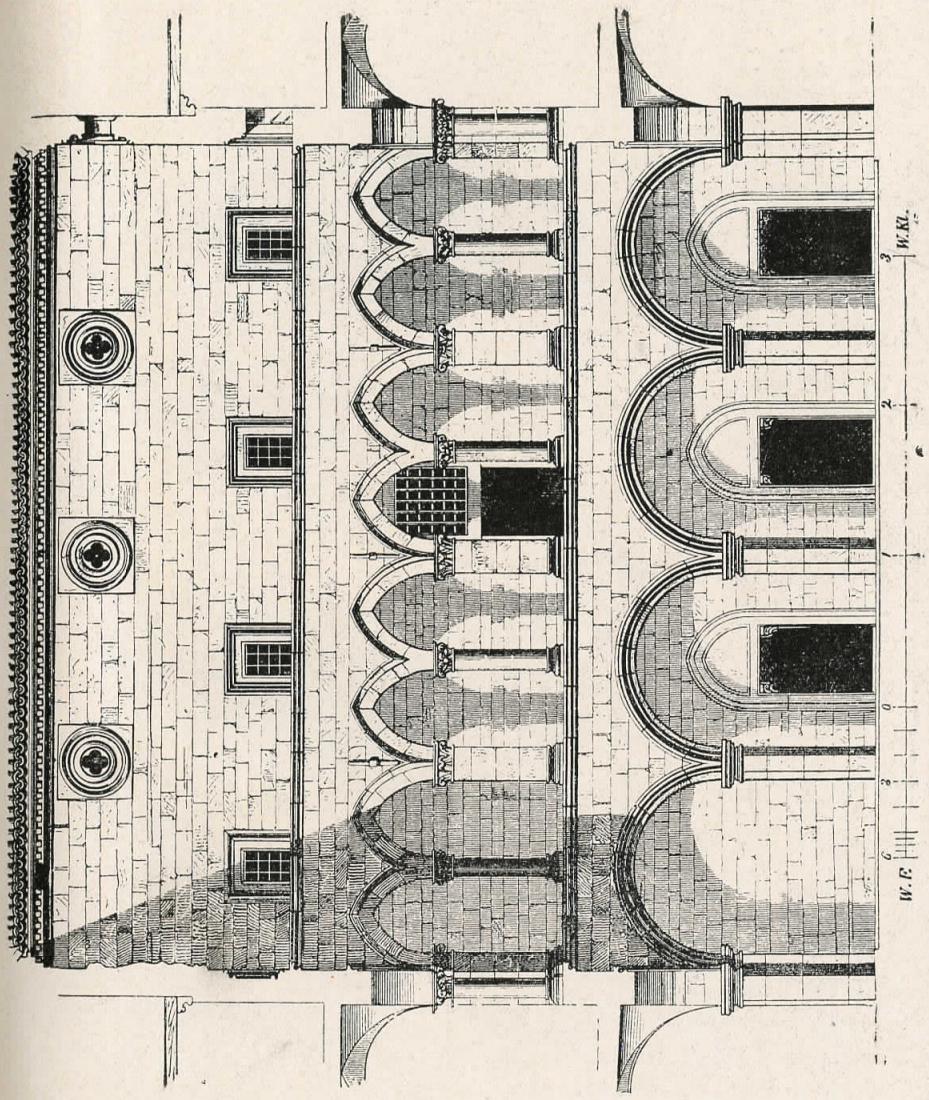

23. Paskoje Miličević i Andrijići: DIVONA (Eitelbergerov crtež)

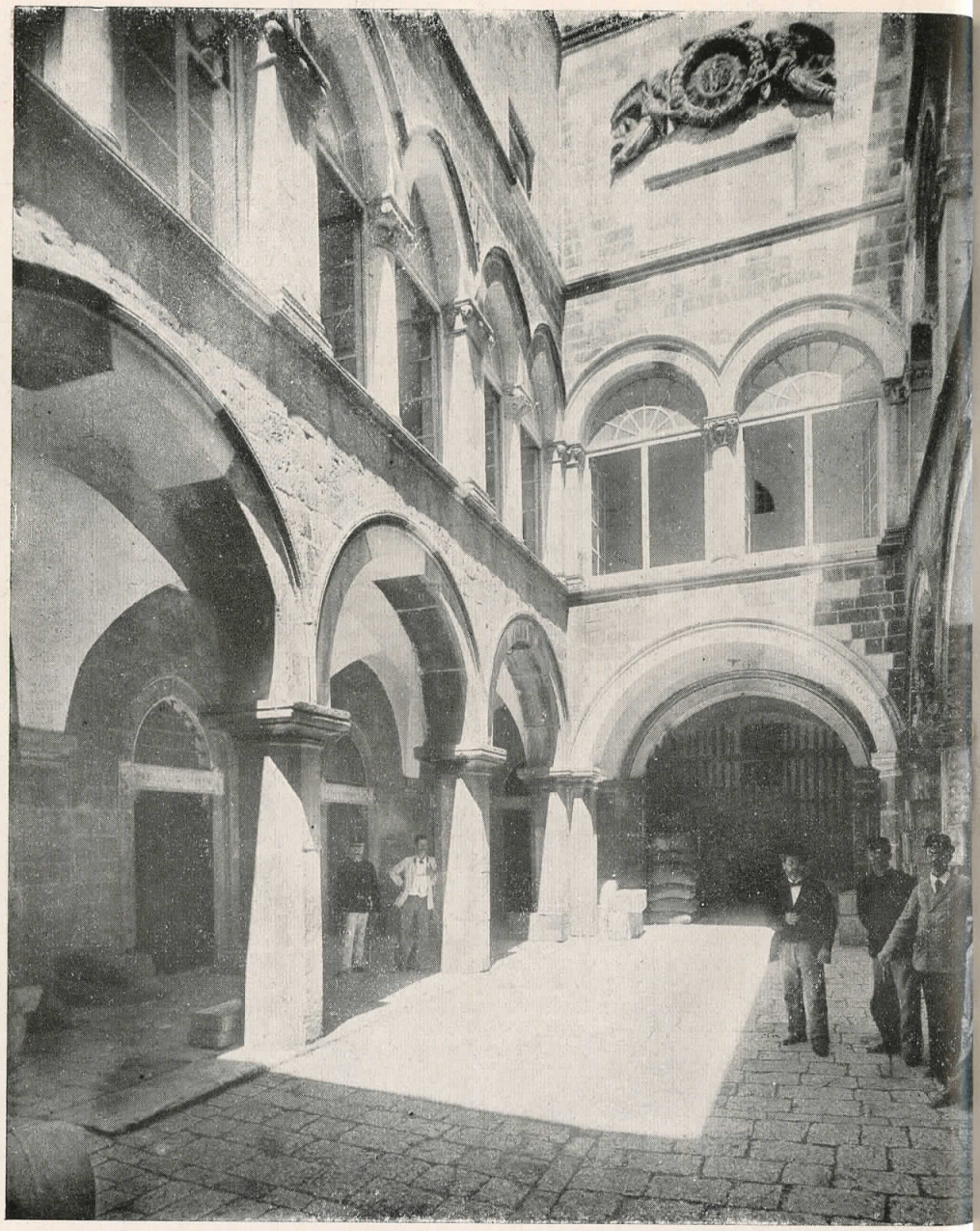

24. Miličević i Andrijići: DVORIŠTE DIVONE

25. Miličević i Andrijići: DVORIŠTE DIVONE

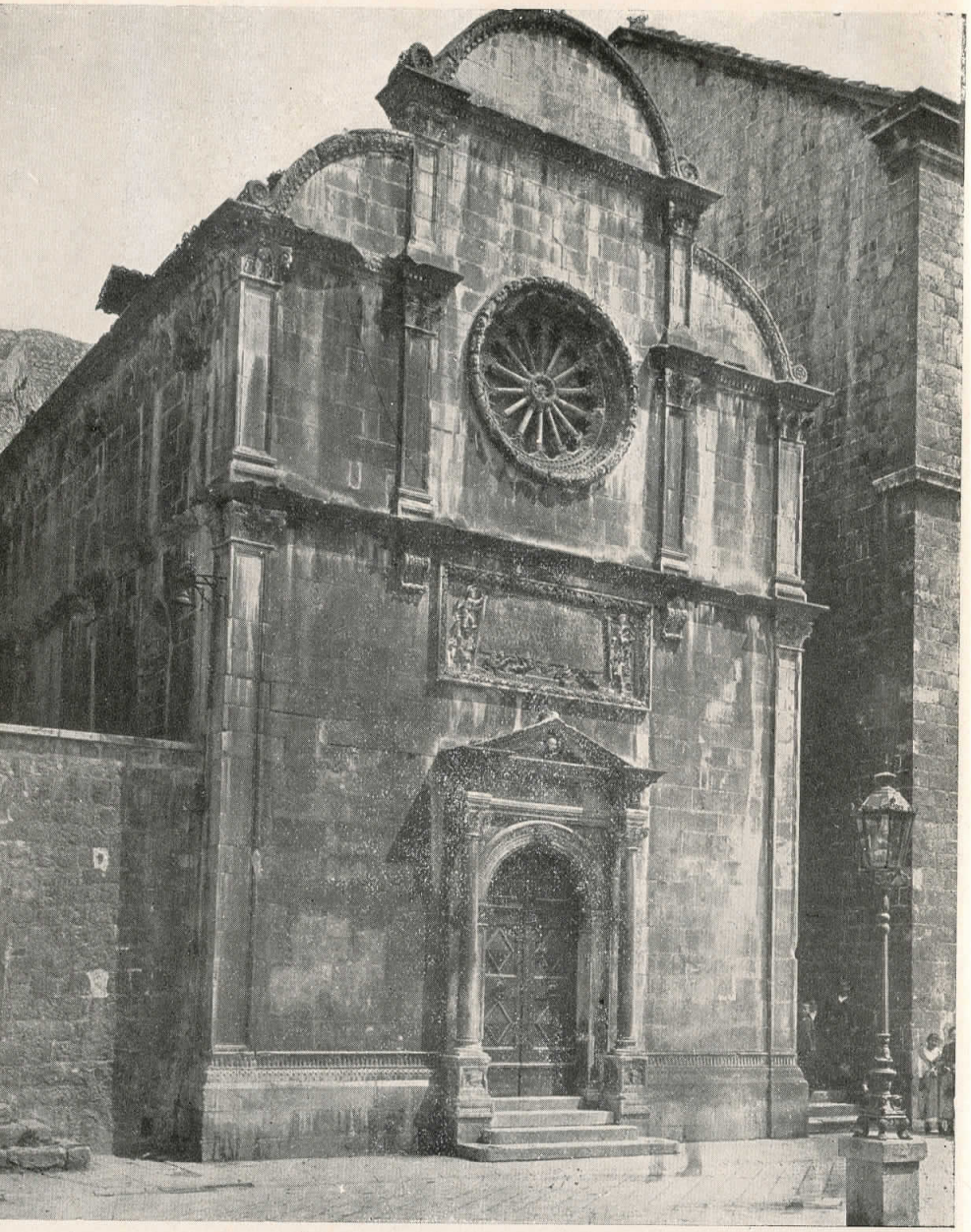

26. Petar Andrijić: PROČELJE SPASA

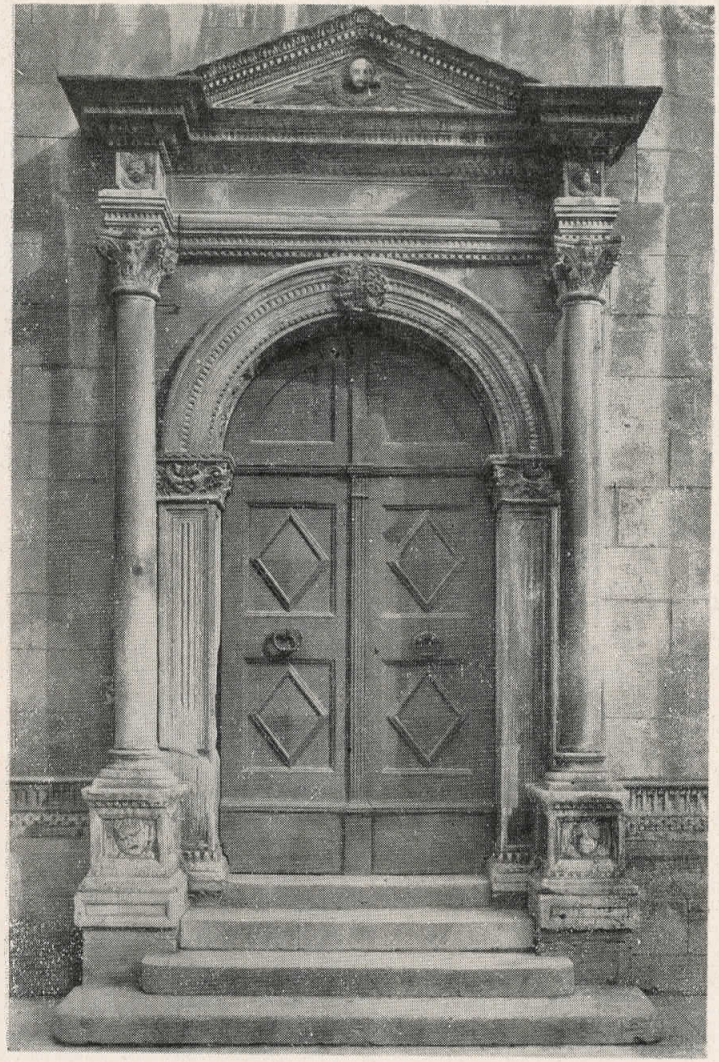

27. Petar Andrijić: PORTAL SPASA

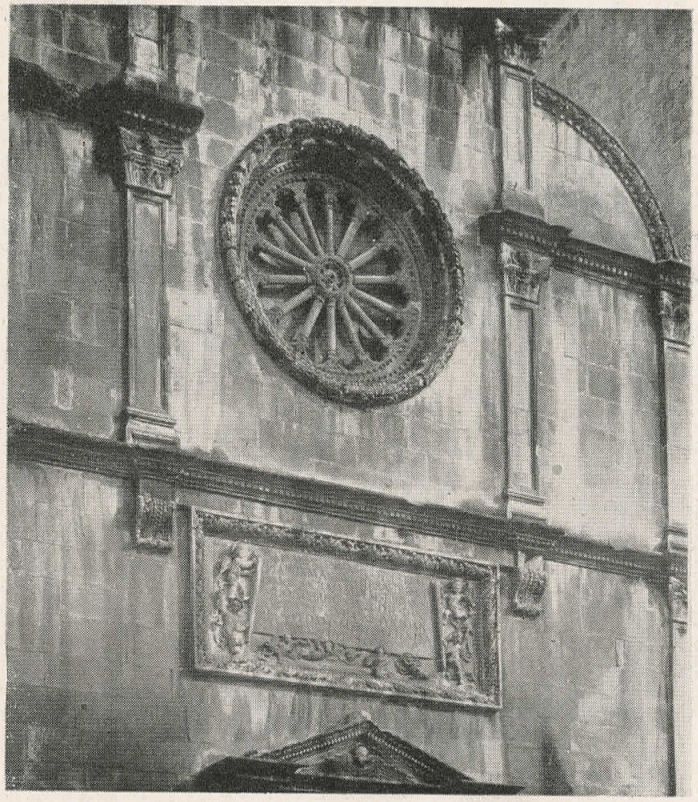

28. Petar Andrijić: DIO SPASOVA PROČELJA

29. Petar Andrijić: PORTAL BLAGOVIJESTI

30. Onofrio de la Cava i Petar Martinov: MALA ČESMA

31. Petar Andrijić: BLAGOVIJEST

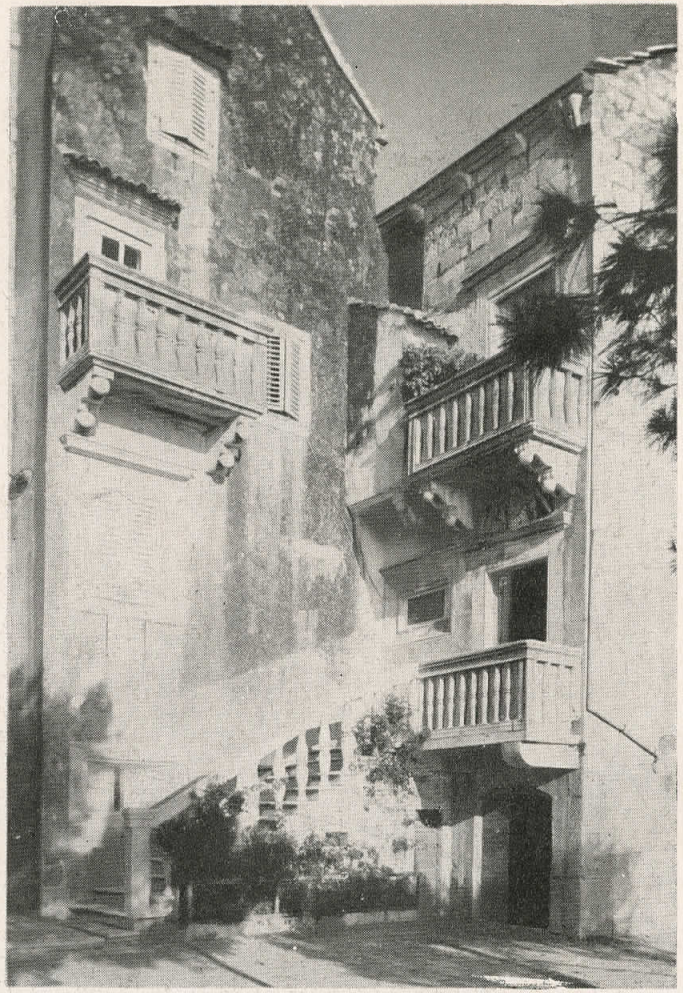

32. KUĆA ANDRIJIĆÂ U KORČULI

33. PALAČA SKOČIBUHA-BIZZARO

34. BUNIĆ-GRADIĆEV LJETNIKOVAC U GRUŽU

35. LJETNIKOVAC PETRA SORKOČEVIĆA U LAPADU

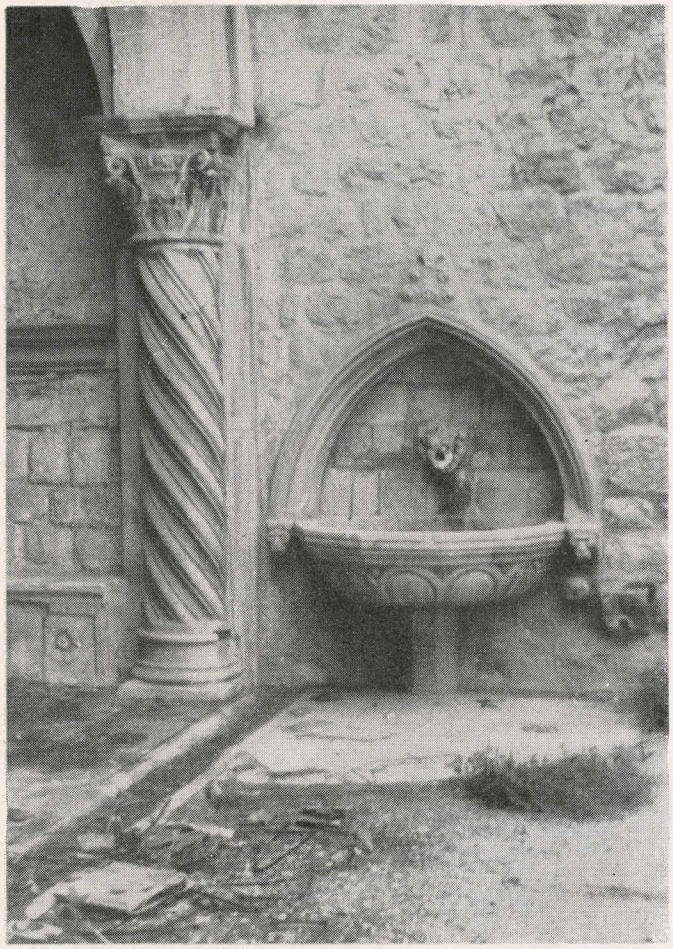

36. ČESMA SORKOČEVIĆEVA LJETNIKOVCA U LAPADU

37. STUP PUCIĆEVA LJETNIKOVCA NA PILAMA

38. BLAGOVAONA SORKOČEVIĆEVA LJETNIKOVCA U LAPADU

39. ČESMA SORKOČEVIĆEVA LJETNIKOVCA U RIJECI

40. KAPITEL U PUCIĆEVU PERIVOJU NA PILAMA

41. KAPITEL U PUCIĆEVU PERIVOJU NA PILAMA

42. KAPITEL U PUCIĆEVU PERIVOJU NA PILAMA

43. DIO UMIVAONIKA U GUNDULIĆEVU LJETNIKOVCU U GRUŽU

44. Nikola Lazanić: JEROLIM

Fotografije iz foto-arhiva Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zemaljskog Konzervatorskog zavoda u Zagrebu i Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u Splitu.

Za korekturu odgovara
OTO ŠOLC

Knjižarska cijena Din 95.—,
za članove Matice Hrvatske Din 76.—.